

**JOURNAL OF B. J. INSTITUTE
OF
LEARNING & RESEARCH**

સામીપ્ય

ઓક્ટોબર, '૯૨ થી માય', ૧૯૯૩

[વ.સં. ૧૦૪૮ આર્યન-વ.સં. ૨૦૪૬, ફાલ્ગુન

પુસ્તક ૯, અંક ૩-૪

અધ્યયન
અને
સંશોધનનું
ત્રૈમાસિક

સંપાદકો
પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખ
ભારતી કી. શેલત

સહાયક સંપાદક
આર. ટી. સાવલિયા

ભાળાભાઈ જીશિંગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાલયન

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

અસ્પૃશ્યતા નિવારણના પ્રયત્નોની વાત જનબાઈ દેરડીની વાવ કરે છે તે કથા 'સર્વ' માનવ એક સમાનમાં કહેવાયેલી છે. અસ્પૃશ્યોને પોતાની વાવમાંથી પાણી નહિ ભરવા દેવાનો પુત્રનો આગ્રહ જનબાઈ માન્ય રાખતાં નથી. જનબાઈના આ કૃત્યથી પ્રભાવિત થઈ ગાયકવાડ તરફથી તેમને એ ગામ ઇનામ રૂપે આપવામાં આવતાં 'જનબાઈની દેરડી' તરીકે ઓળખાય છે.

આવી આવી કથાઓના આ નાનકડા રસથાળ દ્વારા લેખકે એ કચ્છમાં પ્રચલિત-પ્રસંગો અત્રે પોતાની આગવી રીતે આપેલ છે. કચ્છના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિવિષયક પ્રસંગો આ પ્રમાણે કથારૂપ પામે એ નોંધપાત્ર છે. લેખકે એ અગાઉ પણ કચ્છને કેન્દ્રમાં રાખીને કૃતિઓ આપેલી છે. તેઓ ભવિષ્યમાં કચ્છને ઉપયોગી વધુ સાહિત્ય આપે એવી અપેક્ષા રાખીએ.

નાગજીબાઈ કે. ભટ્ટી

સામીપ્ય

ઑક્ટોબર, '૯૨ થી માર્ચ, ૧૯૯૩

પૃ. ૯, અંક ૩-૪

વ. સં. ૨૦૪૮ આશ્વિન-વ.સં. ૨૦૪૯, ફાલ્ગુન

લેખોની અનુક્રમણિકા

		પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૧. પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પરા-અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ	કાન્તિલાલ રા. દવે	૧
૨. મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર	જેઠાલાલ હો. શાહ	૬
૩. વિષ્ણુપુરાણનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક પાસાં	રમણલાલ નાગરજી મહેતા	૨૨
૪. ગુજરાતમાં ઔદ્ધ વિહારો અને મઠોની જાત્રાલય વ્યવસ્થા	નાગજીભાઈ કેસરભાઈ ભટ્ટી	૨૯
૫. ઉન્મત્તરાત્રવર્મનો નાટ્યપ્રકાર	પી. યુ. શાસ્ત્રી	૩૬
૬. ક્ષેમેન્દ્રકૃત લિપિવિવેક	વિભૂતિ વિ. ભટ્ટ	૪૨
૭. ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદનાં કેટલાંક જૈન શિલ્પો	પ્રવીણચંદ્ર પરીખ, ભારતી શેઠત	૪૮
૮. રાણીવાવ-પાટણની કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ	આર. ડી. સાવલિયા	૫૩
૯. 'મિર્ચતે સિકંદરી'માં થતું સત્તતનકાળનું સમાજદર્શન	જુબેર કુરેશી	૫૮
૧૦. ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા અને પ્રસાર	દ્વિશ્વના પંચોલી	૬૫
૧૧. ભાનુદત્ત અનુસાર સાર્વિક ભાવો તથા વ્યક્તિચારીભાવો	બ્રહ્મવૃત્તિ પંડ્યા	૭૨
૧૨. 'ગુર્જરદેશરાજવંશાવલી-પ્રમાણિત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ	હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૮૦
૧૩. કોંગ્રેસનો કૃષિવિપ્લવક અભિગમ અને ગુજરાતની ચળવળોમાં કિસાન વર્ગ	રમેશકાંત પરીખ	૮૬
સમીક્ષા		

ચિત્રસૂચિ

૧-૩ ત્રિમુખયક્ષ, સુપાર્શ્વનાથ દ્વારશાખનાં શિલ્પો, ભો. જો. વિદ્યાભવન	પૃ. ૫૨ સામે
૪-૫ રાણીવાવ-પાટણનાં શિલ્પો	પૃ. ૫૩ સામે

ભો. જો. વિદ્યાભવન,

હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં. આશ્રમ રોડ. અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પરા-અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ

કાન્તિલાલ. રા. દવે *

ઈન્ડો-યુરોપિયન સાહિત્યના પ્રાચીનતમ અવશેષના રૂપમાં^૧ વેદોનું વિશ્વસાહિત્યમાં અનન્ય સ્થાન છે. આ વેદોના અન્ત ભાગે આવતા હોવાથી અને વેદના જ્ઞાનનો તેમાં નિષ્કર્ષ^૨ હોવાથી વેદાન્ત નામે જોળખાતા ઉપનિષદ-ગ્રંથોમાં આજ સુધીના માનવીય જ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાની પરાકાષ્ઠાનાં દર્શન થાય છે. શ્રી યલદેવ ઉપાધ્યાય^૩ જણાવે છે તેમ ઉપનિષદો વાસ્તવમાં એવાં આધ્યાત્મિક માનસરોવર છે જેમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલી વિવિધ જ્ઞાન સરિતાઓએ પુણ્યભૂમિ આર્યાવર્તના મનુષ્યમાત્રનું સાંસારિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ કર્યું^૪ છે. આ સાંસારિક કલ્યાણ કરનારી વિદ્યાઓને ઉપનિષદો અપરાવિદ્યા અને પારલૌકિક કલ્યાણ કરનારી વિદ્યાને પરાવિદ્યા તરીકે જોળખાવે છે. મુંડક ઉપનિષદ(૧/૧/૩-૪)માં શૌનક અને અંગિરાના સંવાદમાં ઉપનિષદકાલીન સમગ્ર વિદ્યાઓ અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનની શાખાઓનું આ પ્રકારનું દ્વિધા વિભાજન પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) જેનાથી અજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી શકાય તે પરાવિદ્યા અને (૨) તે વગરની તમામ વિદ્યાઓ તે અપરાવિદ્યા.

મુંડક ઉપનિષદ(૧/૧/૩-૪)માં અપરાવિદ્યામાં ઋગ્વેદાદિ ચારવેદો, અને ૫૩ વેદજિની ગણના કરવામાં આવી છે. અપરાવિદ્યામાં સમાવિષ્ટ અન્ય વિષયોનો ઉલ્લેખ અન્યત્ર પુ. ઉપનિષદ (૨/૪/૧૦)માં મળે છે, જ્યાં મુંડકપ્રોક્ત વિષયો ઉપરસ્ત ઇતિહાસ-પુરાણ, વિદ્યા, ઉપનિષદો, શ્લોકો, સૂત્રો, અનુવ્યાખ્યાનો, વ્યાખ્યાનો, મંત્ર, વિવરણ અને અર્થવાદ આદિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેમને મહાભૂતના નિઃશ્વાસ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. અલગત, ઉપનિષદકાલીન પાઠ્યવિષયોની લગભગ સર્વાંગસંપૂર્ણ^૫ કહી શકાય તેવી યાદી છદોગ્ય ઉપનિષદ (૭/૧/૨)માં આત્માય^૬ સનત્કુમાર અને શિષ્ય નારદ વચ્ચેના સંવાદમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમાં પૂર્વોક્ત ચારવેદો, પદ્મવેદો, પંચમ વેદ એવા ઇતિહાસ-પુરાણ, પિતૃ, શ્રાદ્ધકલ્પ, રાશિ, દેવ, નિધિ વાકોવાક્ય, એકાદ્યન, દેવવિદ્યા, અક્ષવિદ્યા, ભૂતવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, દેવજનવિદ્યા, ક્ષત્રવિદ્યા વગેરે વિષયોની ઠીક ઠીક લાંબી સૂચિ મળે છે. આ અપરાવિદ્યાઓના જ્ઞાતા મંત્રવિદ્ તરીકે જોળખાતા ન્યારે પરાવિદ્યાના જ્ઞાતા અક્ષવિદ્ કે આત્મવિદ્ તરીકે જોળખાતા.

પરાવિદ્યા : પરઅજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરવાની વિદ્યા તે પરાવિદ્યા. ઉપનિષદોમાં ઠેર ઠેર અપરાવિદ્યા પર પરાવિદ્યાની શ્રેષ્ઠતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો જેવા મળે છે.^૭ એટલું જ નહીં, અપરાવિદ્યાની કઠોર નિંદા પણ ઉપનિષદોમાં જેવા મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે કંઠ ઉપનિષદ (૧/૨/૫)માં અપરાવિદ્યાના વિદ્યાનોની કંઠક શબ્દોમાં આલોચના કરી તેમને મૂઠ અને એક આંધગ્રાથી દોરાતા અન્ય આધિજાતો સાથે સરખાવ્યા છે.^૮ કંઠ ઉપનિષદ જણાવે છે કે આ આત્મા પ્રવચન, મેધા, બહુશ્રુતતા કે તકની હીલોથી લભ્ય નથી.^૯ અહિંસાક્ષાત્કાર માટે જગત અને તેનાં તરવો તરફ સામાન્ય જનથી પૃથક્ એવી દષ્ટિની આવશ્યકતા જણાવી ઉપનિષદો કહે છે કે જગત અને તેનાં તરવોની અહમરૂપે ઉપાસના કરતાં કરતાં, મનની એકાગ્રતા કેળવતાં કેળવતાં, ક્રમશઃ આગળ વધતાં અજ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે. આવા અજ્ઞાતાની અહિંસા સાક્ષાત્કારમાં સહાયરૂપ એવી, કેટલીક વિદ્યાઓની પણ ઉપનિષદોમાં પ્રસંગોપાત ચર્ચા છે, જે નીચે મુજબ છે.

* સંસ્કૃત અનુ. વિભાગ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર.

પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પરા-અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ]

[૧]

- (૧) મધુવિદ્યા : હાંદોગ્ય ઉપનિષદના ત્રીજા અધ્યાય અને યુ. ઉપ. (૨/૫)માં એનું નિરૂપણ છે. જેમાં મધપૂડાના રૂપકનો આશ્રય લઈ 'આદિત્ય એ દેવમધુ છે.' એમ જણાવી સર્વભૂતો, સર્વદેવો, સર્વલોક, સર્વપ્રાણ અને સર્વ દેહાત્માઓમાં બ્રહ્મદષ્ટિ, કેળવવાનો મુખ્ય ઉપદેશ છે.
- (૨) શાંડિલ્યવિદ્યા : શાંડિલ્ય નામના ઋષિની સાથે સંકળાયેલી આ વિદ્યાની ચર્ચા હાં. ઉપ. (૩/૧૪)માં કરવામાં આવેલી છે. આમાં ઉપાસકને 'તજ્જલન' એ રહસ્યમય શબ્દ દ્વારા આમાં શાન્ત બનીને 'આ સર્વ' છે તે ખરેખર બ્રહ્મ છે.' એવી ઉપાસના કરવાનો આદેશ આપવામાં આવ્યો છે.
- (૩) સંવર્ગવિદ્યા : પ્રશ્ન ઉપનિષદ(૧/૪, ૧/૫)માં તથા અન્યત્ર એનું નિરૂપણ મળે છે. જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ અમુક તત્ત્વમાં આખરે વિલીન થઈ જાય છે, સંવર્ગન પામે છે એવો ઉપદેશ તેમાં નિરૂપાયો છે.
- (૪) પંચાગ્નિવિદ્યા : હાંદોગ્ય ઉપ. (૫/૪-૬) તથા યુ. ઉપ. (૬/૨/૬-૧૩) માં આનું વિગતવાર નિરૂપણ મળે છે. એમાં હુલોક, પર્જન્ય, ભૂલોક, પુરુષ અને સ્ત્રી એ પાંચેયને અગ્નિ રૂપે જોવાનો ઉપદેશ છે. એમાં જણાવ્યા મુજબ હુલોકરૂપી પ્રથમ અગ્નિમાં દેવો દ્વારા શ્રદ્ધા હોમાતાં સોમ ઉદ્ભવે છે. સોમ પર્જન્યરૂપ અગ્નિમાં હોમાતાં વૃષ્ટિ, વૃષ્ટિ ભૂલોકરૂપી અગ્નિમાં હોમાતાં અન્ન, અન્ન પુરુષરૂપ અગ્નિમાં હોમાતાં વીર્ય અને વીર્ય સ્ત્રીરૂપ અગ્નિમાં હોમાતાં ગર્ભાની ઉત્પત્તિ થાય છે. મૃત્યુ બાદ તેને અગ્નિ પાસે લઈ જતાં અગ્નિ એ અગ્નિ થાય છે, સમિધ એ સમિધ, ધૂમ્ર એ ધૂમ્ર, જ્વાળા એ જ્વાળા અને અંગારા એ અંગારા થાય છે. શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષીજી નોંધે છે તેમ આ વિદ્યાનું તાત્પર્ય પ્રકૃતિના તત્ત્વોની અન્યોન્ય ઉપકારકતા દર્શાવવાનું છે.

અપરાવિદ્યાના વિવિધ વિષયોની ઉપનિષદોમાં ચર્ચા મળે છે. તેની વિગતો નીચે મુજબ છે :

- (૧) વેદ ચતુષ્ટય : હાં. ઉપ. (૩/૧/૨-૩, ૩/૧૫/૭, ૭/૧/૪) અને યુ. ઉપ. (૨/૪/૧૦) વગેરેમાં ચારે વેદોના ઉલ્લેખો મળે છે. યુ. ઉપ. (૧/૫/૫) પરથી જણાય છે કે મંત્ર, વિવરણ અને અર્થવાદનો સમાવેશ બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં થતો હતો. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદો પૈકી પ્રથમ એ નો વેદના જ ભાગરૂપ હોવાથી સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ નથી. જ્યારે ઉપનિષદો વેદના ભાગરૂપ હોવા છતાં તેમનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેથી ઉપનિષદોનો સ્વતંત્ર સાહિત્યગ્રંથો તરીકે સ્વીકાર થઈ ગયેલો જણાય છે.
- (૨) ષડ્વેદાંગો : યુ. ઉપ. (૧/૪/૫)માં શિક્ષા, કલ્પ, નિરુક્ત, વ્યાકરણ, હંદ અને જ્યોતિષનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે. શિક્ષાનું પ્રાચીનતમ વર્ણન તૈ. આરણ્યક (૭/૧) અને તૈ. ઉપ. (૧/૨)માં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપનિષદોમાં કલ્પ કે વ્યાકરણના કોઈ ગ્રંથોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી. ચાર્ક્લેન્ડ ઉલ્લેખેલા તેર જેટલા નિરુક્તકારો પૈકીના કોઈકનો સંબંધ ઉપનિષદકાળ સાથે હોવાની સંભાવના વિદ્વાનો બુદ્ધિ છે. હાં. ઉપ. (૩/૧૬/૧ અને ૩/૧૬/૫)માં ક્રમશઃ ગાયત્રી અને જગતી છંદોનો ઉલ્લેખ મળે છે. યુ. ઉપ. (૫/૧૪/૧)માં પશુ ગાયત્રીનો ઉલ્લેખ છે. હાં ઉપ. (૫/૧૦/૧-૨ અને ૭/૭/૧)માં જ્યોતિષ વિષયક સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. યુ. ઉપ. (૩/૮/૬)માં પશુ આવા ઉલ્લેખો છે. આ સર્વ ઉલ્લેખો ઉપનિષદકાળમાં ષડ્વેદાંગોના પાઠ્ય વિષય તરીકેના અસ્તિત્વના દ્યોતક છે.
- (૩) ઇતિહાસ-પુરાણ : હાં ઉપ. (૩/૪/૧), શત બ્રાહ્મણ વગેરેમાં બંનેના સંયુક્તરૂપે અને યુ. ઉપ. (૨/૪/૧૦) અને સૂત્રગ્રંથોમાં બંનેના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વના ઉલ્લેખો મળે છે. સાયણાચાર્ય સંષ્ટિ.

રચના વિષેની વિગતોને ઇતિહાસ અને આખ્યાનોને પુરાણ તરીકે ઓળખાવે છે. આ ઉપરાંત શતપથ બ્રા.(૧૧/૫,૬,૮) વગેરેમાં ઉલ્લિખિત ગાથા અને નારાશંસી નામના વિષયોનું પણ ઉપનિષદકાળમાં પઠન-પાઠન થતું હોવાની સંભાવના છે. મનુષ્ય તથા મનુષ્યોચિત વિષયોના ઘોતક મંત્રો ગાથા તરીકે અને કોઈક રાજની દાનસ્તુતિમાં પ્રમુક્ત મંત્રો નારાશંસી તરીકે ઓળખાતા.

- (૪) વિદ્યા : સાયણ્યાચાર્ય વિદ્યાનો અર્થ ‘ન્યાયમીમાંસા’ એવો કરે છે, પરંતુ એગ્ગેલિંગ (Eggeling)^{૧૧}ના મતે તે કોઈ વિશિષ્ટ શાસ્ત્રનો ઘોતક શબ્દ છે.
- (૫) પિતૃય : હાં. ઉપનિષદ(૭/૧/૨) પરના શાંકરાચાર્યમાં તેનું ‘બીજી’ નામ ‘આદ્યકલ્પ’ મળે છે. કઠ. ઉપ. ૩/૧૭ માં આદ્યનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. પિતૃકાર્યોના વિધિવિધાનનું આ શાસ્ત્ર છે. શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી^{૧૨} એનો અર્થ ‘વંશવિદ્યા’ કરે છે.
- (૬) રાશિ : રાશિનો પ્રચલિત અર્થ ‘મેષાદિ બાર રાશિનું ચક્ર’ એવો લેતાં આને જ્યોતિષવિદ્યા સાથે સંબંધિત શાસ્ત્ર માની શકાય. શંકરાચાર્ય એનો અર્થ ગણિત કે અંકગણિત કરે છે. આચાર્ય પ્રિયવ્રતના મતે^{૧૩} આ શુશ્રૂષાવિજ્ઞાન છે.
- (૭) દૈવ : શંકરાચાર્ય એનો અર્થ ‘ઉત્પાત જ્ઞાનનું શાસ્ત્ર’, શ્રી. મગનભાઈ ચ. પટેલ^{૧૩} અ ‘અકુ-સ્માતનું શાસ્ત્ર’, રામપ્રસાદ બક્ષી, ‘વાયુ વગેરે દિવ્ય તત્ત્વોની વિદ્યા’ અને ડૉ. રાજેન્દ્ર ત્રિવેદી^{૧૪} ‘અપશુકનોનું શાસ્ત્ર’ એવો ધટાવે છે.
- (૮) નિધિ : શંકરાચાર્ય તેનો અર્થ ‘મહાકાલ’ એવો કરે છે. શ્રી. રાધાકૃષ્ણ મુકરજી^{૧૫} તેને ‘જલ્દસદશ’ વિજ્ઞાન કહે છે. શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી તેને ‘બૃગ્ભાવિદ્યા’ અથવા ‘સમયગણનાનું શાસ્ત્ર’ ગણાવે છે. ડૉ. રાજેન્દ્ર ત્રિવેદી જણાવે છે કે આ શાસ્ત્રના જ્ઞાન દ્વારા ગુપ્ત સ્વરૂપમાં રહેલી ધાતુઓને શોધી કાઢવાની વિદ્યા શીખવવામાં આવતી હશે.
- (૯) વાકોવાક્ય : શંકરાચાર્ય એનો અર્થ ‘તર્કશાસ્ત્ર’ કરે છે. સાયણ્યાચાર્ય એને ‘વિવાદનો પ્રકાર’ માને છે. જેટ્ડનર^{૧૬} એને ‘ઇતિહાસ પુરાણનું એક અંગ’ ગણાવે છે. ઉપનિષદકાલમાં ‘બ્રહ્મોદ્ધ’ નામે ઓળખાતા શાસ્ત્રાર્થોમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરવાના આશયથી તેનું પઠન-પાઠન થતું હશે.
- (૧૦) એકાચન : આને શંકરાચાર્ય ‘નીતિશાસ્ત્ર’ અને અન્ય વિદ્વાનો ‘રાજનીતિશાસ્ત્ર’ માને છે. સેન્ટ પીટર્સબર્ગ કોશમાં તેનો અર્થ ‘અદ્વૈતવાદ’ આપેલો છે.^{૧૭} મૉનિયર વિલિયમ^{૧૮} તેને ‘સાંસારિક જ્ઞાન’ના અર્થમાં ધટાવે છે.
- (૧૧) ક્ષત્રવિદ્યા : આ ક્ષત્રિયોની વિદ્યા અર્થાત્ ધનુર્વિદ્યા કે યુદ્ધવિદ્યા છે. એકાચન અને ક્ષત્રવિદ્યાને રાજનીતિશાસ્ત્રના પ્રારંભિક સ્વરૂપનાં અસ્તિત્વાયક માની શકાય.
- (૧૨) દેવવિદ્યા : દેવોના સ્વરૂપ અને ઉપાસનાવિધિનું નિરૂપણ કરતું શાસ્ત્ર હોવાનું વિદ્વાનો માને છે. રાધાકૃષ્ણ મુકરજી એનો અર્થ ‘દેવપૂજનનું શાસ્ત્ર’ એવો કરે છે. શંકરાચાર્ય એને ‘નિરુક્ત’ માને છે. શ્રી. મુકરજીનો મત વધારે સ્વીકાર્ય ગણાય છે.
- (૧૩) બ્રહ્મવિદ્યા : શંકરાચાર્ય એનો અર્થ ‘વેદવિદ્યા’ અર્થાત્ ‘વેદાંગો’ એવો ધટાવે છે. ડૉ. રાજેન્દ્ર ત્રિવેદી તેનો સંબંધ ‘દર્શનશાસ્ત્ર’ સાથે જોડે છે. શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી તેનો અર્થ ‘પ્રકૃતિવિદ્યા’ એવો કરે છે.
- (૧૪) ભૂતવિદ્યા : શંકરાચાર્ય એનો અર્થ ‘ભૂત અર્થાત્ જીવોનું વિજ્ઞાન’ એવો કરે છે. મેંકડોનલ^{૧૯} ‘ભૂતપ્રેતાદિનું શાસ્ત્ર’ અને શ્રી. રંગરામાનુજ^{૨૦} ‘વશીકરણશાસ્ત્ર’ એવું અર્થઘટન સ્વીકારે છે. આચાર્ય પ્રિયવ્રતજી તેને ભૌતિક-રસાયણ વિજ્ઞાન માને છે.

પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં પરા-અપરા વિદ્યાનું નિરૂપણ]

(૧૫) નક્ષત્રવિદ્યા : એના નામ પરથી એનો અર્થ 'અંગોળવિદ્યા' ધટાવી શકાય. શંકરાચાર્ય તેને 'જ્યોતિષવિદ્યા' તરીકે ધટાવે છે.

(૧૬) સપ્તવિદ્યા : શંકરાચાર્ય એનો અર્થ 'ગારુડવિદ્યા' કરે છે. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩/૪/૩/૬) જેવા ગ્રંથોમાં તેનો સપ્તવેદ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. સંભવતઃ તેમાં સપ્તવિષ દૂર કરવાની વિદ્યાનો પણ સમાવેશ થતો હશે.

(૧૭) દેવજનવિદ્યા : ગાંધર્વો સાથે સંકળાયેલી દેવવિદ્યા અને આયુર્વેદ સાથે સંકળાયેલી 'જનવિદ્યા' મળીને આ 'દેવજનવિદ્યા' બની હોવાનો શ્રી. રંગરામાનુજનો મત છે. શંકરાચાર્ય તેનો અર્થ 'ગંધયુક્તિ' (અત્તર બનાવવાની વિદ્યા) તથા 'નૃત્ય, ગાન, વાદ્ય અને શિલ્પાદિ વિદ્યાઓ' એવો કરે છે. શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી 'દેવજનવિદ્યા' એવું પાઠાન્તર સ્વીકારે છે. આચાર્ય પ્રિયવ્રતજી તેનો અર્થ "લલિતકળાઓ" કરે છે.

(૧૮) યજ્ઞવિદ્યા : ઇંદોગ્ય ઉપનિષદ (૭/૧/૨)ની યાદીમાં જેનો ઉલ્લેખ નથી એવી કેટલીક તત્કાલીન વિદ્યાઓમાં 'યજ્ઞવિદ્યા'નો ઉલ્લેખ કરી શકાય. યુ. ઉપ. (૩/૭/૧)માં મદદેશના આચાર્ય કાપ્ય યાતયલના આચાર્યકુળમાં તેના પઠન-પાઠનનો નિર્દેશ મળે છે.

આ બધી વિદ્યાઓ ઉપરાંત કેટલીક વિદ્યાઓ વિષેના છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે, જે ઉલ્લેખો ઉપનિષદકાળમાં તે તે વિદ્યાઓના અસ્તિત્વની ગવાહી પૂરે છે. ઉપનિષદકાળ સુધીમાં આયુર્વેદવિદ્યાનો સુંદર વિકાસ થયેલો જેવા મળે છે. યુ. ઉપ. (૬/૪)માં સંતાનોત્પત્તિવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે કેટલીક આશ્ચર્યકારક સિદ્ધિઓનો દાવો કરવામાં આવેલો જેવા મળે છે. યુ. ઉપ. (૨/૫/૧૭)માં વાદકાપવિદ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત કાનૂન, મનોવિજ્ઞાન, જીવશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર વિષે પણ ખૂબ ચિંતન થયેલું જેવા મળે છે.

ઉપનિષદકાળમાં આ બધી અપરાવિદ્યાઓના અભ્યાસની કેવા પ્રકારની વ્યવસ્થા હશે એના કશા સ્પષ્ટ સંકેતો ઉપનિષદોમાંથી પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ આજે જેમ વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જુદી જુદી વિદ્યા-શાખાઓ હોય છે અને દરેકમાં જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે તેમ તે કાળમાં પણ એવા બિન્ન બિન્ન આચાર્યકુળો અવશ્ય હશે કે જ્યાં અમુક યોક્તસ વિષયોમાં વિદ્યાર્થીઓ વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે. અલબત્ત નારદ જેવા શિષ્ય અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓના જ્ઞાતા હોવાનું ઇંદોગ્ય ઉપનિષદ (૭/૧/૨) નોંધે છે.

આ સમગ્ર ચર્ચાના નિષ્કર્ષરૂપે એટલું તો અવશ્ય કહી શકાય કે લગભગ અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે ભારતે વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં અદ્વિતીય પ્રગતિ સિદ્ધ કરી હતી. એટલું જ નહીં ઉપનિષદકાળના ચિંતકો સ્પષ્ટપણે એવું મંતવ્ય ધરાવતા હતા કે સુમદ્ધ જીવન જીવવા માટે પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા બંનેનું પોતપોતાની રીતે અને પોતપોતાના સ્થાને વિશેષ મહત્ત્વ છે જ.

પાઠદીપ

૧. વિંટરનિલ્સ (અનુ. લાજપતરાય), 'પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય' (દિ.દી) મોતીલાલ બનારસીદાસ, વારાણસી, ૧૯૫૮, પૃ. ૪૨
૨. ઉપાધ્યાય, બલદેવ, 'સંસ્કૃત સાહિત્ય કા ઇતિહાસ, સપ્તમ સંસ્કરણ, ૧૯૬૫, પૃ. ૩૧
૩. યુ. ઉપ. ૨/૪/૬, ૪/૫/૩ વગેરે

૪]

[સામીપ્ય : ઓકટો., '૯૨-માર્ચ', ૧૯૯૩

૪. અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાના સ્વયં ક્ષિરાઃ પશ્ચિત્તમન્યમાનાઃ ।
દન્દમ્યમાણાઃ પરિયન્તિ મૂઢાઃ અન્વેષેન્નૈવ નીયમાના યયાન્ધાઃ ॥
૫. નાયમાત્મા પ્રવચ્ચન્નેન લઙ્ગ્યો ન મેષયા ન વહુના શ્રુતેન ।
૬. 'તજ્જલાન્' માં તત્ અર્થાત્ તે બ્રહ્મ, જ અર્થાત્ બ્રહ્મમાંથી 'જન્મેશુ', જ અર્થાત્ બ્રહ્મમાં લય પામનાર અને અન્ અર્થાત્ બ્રહ્મમાં લય પામવાવાળું છે.
૭. સાહિત્યદર્શન, (ભારતીય) ભા. ૨, (સાનગગોત્રી ગ્રંથશ્રેણી) ૧૭ અન્તર્ગત 'ઉપનિષદો' નામનું પ્રકરણ, પૃ. ૧૩
૮. યુ. ઉપ. ૧/૫/૫
૯. ચારકાચાર્યે પોતાના નિરુક્તમાં પોતાના પુરાગ્રમી નૈઋક્તોનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે જેમાંના આશ્રયણ, ઔદુમ્બરાશ્રયણ, ઔપમન્યવ, ઔર્ધ્વબાહુ, કૌતસ, કૌંટુકિ, ગાગ્ય, ગાલવ, ચર્મશિરા, તૈટિકિ, શતપ્થબાહુ, શાકલયન અને શાકપૂષ્ણિ વગેરેને મુખ્ય ગણી ચકાવ.
૧૦. છાં. ઉપ. ૫/૧૦/૧-૨માં સૂર્યનું ઉત્તરાયણ, માસ, સંવત્સર આદિત્ય અને ચંદ્રમા વિષયક આવા ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.
૧૧. કેદારી: ડૉ. રાજેન્દ્ર વિરેડી કૃત 'કેદારનાત્કાલીન સમાજ એવં સંસ્કૃતિ.', પૃ. ૨૦૪
૧૨. જુઓ પાદટીપ નં. ૭, પૃ. ૮ પ્રસ્તુત શ્લોકપત્રમાં હવે પછી આવતાં શ્રી. બક્ષીના મંતવ્યો પાદટીપ નં. ૧૨ મુજબ વાંચવાં.
૧૩. પટેલ, મગનભાઈ ચ., ઉપનિષદ-જ્યોતિ, ભા. ૧, પૃ. ૧૭૪ .
૧૪. જુઓ પાદટીપ નં. ૧૩, પૃ. ૨૦૪. પ્રસ્તુત શ્લોકપત્રમાં હવે પછી આવતાં ડૉ. ત્રિવેદીનાં મંતવ્યો પાદટીપ નં. ૧૪ મુજબ વાંચવાં.
૧૫. એન્સિયોન્ડ ઈન્ડિયન એજ્યુકેશન, પૃ. ૧૦૬
૧૬. Vedische studien, 1, p. 290
૧૭. ઉદ્ધૃત, પા. ટી. નં. ૧૪
૧૮. ઉદ્ધૃત, મેકડોનલ એન્ડ કીથ કૃત વેદિક ઈન્ડેક્સ, ભા-૧, પૃ. ૧૧૯
૧૯. ઉદ્ધૃત, પાદટીપ નં. ૧૫, પૃ. ૧૦૮
૨૦. એજન.
૨૧. યુ. ઉપ. ૬/૪ માં મનોર્વાહિત ૩૫, રંગ-અગોવાળા સંતાનોની ઉત્પત્તિ સંબલિત મનાઈ છે.

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર

જેઠાલાલ ડા. શાહ *

જગતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ભારતનું સ્થાન પ્રાચીનકાળથી અદિતીય હતું. ભારતના વેદો, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, વેદાંગો ગહન ગંભીર દર્શનશાસ્ત્રો, વીજ્ઞાનમધુર રામાયણ, મેઘગંભીર મહાભારત, ભક્તિભૂષણ ભાગવત તથા સારસમન્વયી ભગવદ્ગીતા ભારતનો જ અમૂલ્ય વારસો છે. વિશાળતા, વૈવિધ્ય તેમ નિત્ય નૂતનતાને કારણે એ વારસો વિશિષ્ટ અને સર્વશ્રેષ્ઠ છે. મહર્ષિ પાણિનિનું વ્યાકરણ પણ સંસ્કૃત વાડમયનું એવું જ એક વિશિષ્ટ અને વિશ્વમાન્ય સર્જન છે. ૨૫૦૦ કરતાં પણ વધુ વર્ષો પૂર્વેનું એ સર્જન છે છતાં એની વૈજ્ઞાનિકતા અદિતીય બની રહી હોઈ દેશવિદેશના વિદ્વાનોથી તે પ્રશંસા પામી રહ્યું છે. સંસ્કૃત ભાષાને સ્થાયી સ્વરૂપ મહર્ષિ પાણિનિએ જ આપ્યું છે. એનો પ્રભાવ સંસ્કૃત યુગના સમસ્ત વાડમય ઉપર સચોટરૂપે પાડેલો છે.

વ્યાકરણના વિષયમાં ભાષાનું વ્યવસ્થાપૂર્વક પૃથક્કરણ કરવાનું કાર્ય તો પાણિનિ પહેલાં પરાપૂર્વથી જ ચાલતું આવેલ છે. જગતની ભાષાઓમાં પ્રાચીનતર એવું કોઈ સચવાયેલું સ્વરૂપ હોય તો એ વૈદિકી ભાષાનું જ છે. ઋગ્વેદ સંહિતા જૂનામાં જૂનું ભાષા સ્વરૂપ સાચવી રાખે છે. ભારતીય સંસ્કૃતગ્રંથોએ તો વાક્યેવીને હંમેશા ઈશ્વરપ્રણિત કદવી છે. બ્રહ્માએ વાણી રચી અને વાણીથી વિશ્વરચના થઈ. વાયારમણં વિકારા નામવેયમ્ । આમાં તો આખા વિશ્વને શબ્દ બ્રહ્માં સમાવી દીધું છે.

વાક્યેવીની શક્તિની ઝાંખી થઈ એટલે તરત જ એનું સ્વરૂપ બળ્યવાની જિજ્ઞાસા વધી. વેદનું સત્ય સ્વરૂપ નીરખવાના પ્રયાસો થયા. વૈદિક સંહિતાઓના સમયમાં કોઈ એક કે અન્ય પ્રકારનાં વ્યાકરણ અસ્તિત્વમાં હતાં કે નહીં એ કહેવું આજે મુશ્કેલ છે. છતાં વૈદિકી સંહિતાઓના અભ્યાસમાં એની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાનું વેદના છ અંગોના નિર્દેશથી સ્પષ્ટ છે. એ આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે જ પછી વેદનાં છ અંગોનો અર્થાત્ વેદાંગ સાહિત્યનો જન્મ થયો. જેમ કે—

શિક્ષા કલ્પૌ વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દસાંજિતિ;
જ્યોતિષામયનં ચૈવ ષઢ્ઙ્ગો વેદ ઉચ્યતે ॥

વેદના આ છ અંગોને શિક્ષાકારોએ વેદ શરીરના વિભિન્ન અંગોનું રૂપ આપ્યું છે. યથા—

છન્દઃ પાદૌ તુ વેદસ્ય હસ્તૌ કલ્પોડયપઠયતે ।

જ્યોતિષામયનં ચક્ષુર્નિરુક્તં શ્રોત્રમુચ્યતે ।

શિક્ષા ઘ્રાણં તુ વેદસ્ય મુલં વ્યાકરણં સ્મૃતમ્ ॥

આમાં તે તે શાસ્ત્રને વેદના અનુક્રમે પગ-હાથ-આંખ-કાન-નાક તરીકે ઓળખાવીને વ્યાકરણ શાસ્ત્રને વેદનું મુખ કહેવામાં આવ્યું છે અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રની સર્વોપરિતા તેમ સર્વોપયોગિતા માટે પૂરતું છે. વેદાથ જ્ઞાનને માટે નિરુક્તશાસ્ત્રની સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ થઈ તથાપિ નિરુક્તનું જ્ઞાન વ્યાકરણ વિના સંભવિત નથી. વેદાંગોમાં વ્યાકરણનું સ્થાન ગણનાક્રમે બે લે તૃતીય છે, પરંતુ વેદાથ જ્ઞાન માટે ભાષ્યકાર પતંજલિ કહે છે તેમ તે પ્રધાનતમ સાધન છે. (મહાભાષ્ય, અ. ૧ પાઠ—૧ આ-૧) વ્યાકરણ જ્ઞાન વિના વેદાથનું

* “જર્મિન”, સાવલી, જિ. વડોદરા

જ્ઞાન કેવળ દુષ્કર જ નહીં પણ અસંભવિત જ છે. વ્યાકરણ-જ્ઞાન-શૂન્ય વ્યક્તિની નિરુક્તમાં પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી.

ના વૈયાકરણાય (નિર્ણયાત) (નિરુક્ત : ૨/૩)

ભાષ્યકાર પતંજલિએ વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો આવિર્ભાવ વેદથી માનીને પોતાના મતની પુષ્ટિમાં ચત્વારિશ્રુગાં; ચત્વારિ જાકં, ઉત્ત્વં સક્તુમિવ; સુવેવોડસિં વગેરે વેદમંત્રો ઉદ્દ્યુત કર્યા છે. મંત્ર સાહિત્યમાં વ્યાકરણ અને નિરુક્તની ચર્ચાઓ થતી મળી આવે છે. એક મંત્રમાં ૫૬ પ્રકાર શબ્દોના પ્રકારનો આ રીતે ઉલ્લેખ છે-આ શુજો તે નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત. એમાં નિર્દેશ શબ્દો એ જ વ્યાકરણશાસ્ત્ર. એને દેવ કહ્યો છે. એના ત્રણ પાદ તે ત્રણ કાલ-ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન. એ શીર્ષ એટલે નિત્ય અને કાર્યશબ્દો અથવા સુચન્ત અને તિહન્ત પદો સાત હાથ તે સાત વિભક્તિઓ ઉપર મુજબની સમજૂતી મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ આપી છે. નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્યે પણ આ મંત્રના વિવરણમાં આ ચાર પદ-પ્રકારની સ્પષ્ટતા કરી છે. નામાખ્યાતે ચોપસર્ગ નિયાતા જેતિ વૈયાકરણ : (નિરુક્ત ૧૩-૨). ખીજ એક મંત્રમાં વાણીનાં ચાર સ્વરૂપો-પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષરીનો પણ નિર્દેશ છે. વૈદિક મંત્રોમાં અનેક પ્રત્યયોની ધાતુમૂલક વ્યુત્પત્તિઓનો નિર્દેશ મળે છે. જેમ કે—

સ્તોતૃમ્યો મંહતે મધમ્ (ઋં ૧-૧૧-૩)

યે સંહાસિ સહ સા સહન્તે । (ઋં ૬-૬૬-૯)

ધાન્યમ સિધિનુહિ દેવાન્ । (યજુ. ૧-૨૦)

કે તપ્ઃ કે તનંઃ પુનાતુ । (યજુ. ૧૧-૭)

યેનદેવાઃ પવિત્રેનાત્માનં પુનતે સદા । (સામવેદ = ઉત્તરાચીક ૫-૨, ૮-૫)

તીર્થેસ્તરન્તિ । (અથર્વં ૧૮-૪-૭)

આ ઉદ્ધરણોથી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે કે વ્યાકરણશાસ્ત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતનો આદિસ્રોત વેદ છે. વ્યાકરણ શબ્દ જો કે એટલો જૂનો હોવાનું સ્પષ્ટ થતું નથી છતાં એના મૂળનો પત્તો યજુર્વેદના સમય જેટલો જૂનો છે. દૃષ્ટાન્તમારૂપે વ્યાકરોત્ સત્યાનૃતે પ્રજાપતિઃ (યજુર્વેદ : ૧૯-૦૧)

મંત્ર સાહિત્ય અતિ વિસ્તૃત થયા પછી એના સંગ્રહ માટે ઉપાયો યોજાયા અને ૫૬ પાઠની શોધ થઈ. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એ પ્રત્યેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ નિયામક વસ્તુ છે એનો આછો પાતળો ખ્યાલ આઠાશ્ય ગ્રંથોમાંથી આવે છે, પણ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં તો શાકલ્યે સંહિતાઓના ૫૬ પાઠ કરી આખ્યા તેમાં આવે છે ૫૬ પાઠમાં વ્યાકરણની શરૂઆત સ્પષ્ટ તરી આવે છે, કેમ કે સંધિ, સમાસ વગેરેને છૂટાં પાડવાનું કાર્ય ૫૬ પાઠનું છે. વ્યાકરણનો શબ્દ અને શાસ્ત્ર સંગ્રહ તરીકેના ઉલ્લેખો ગોપથ આઠાશ્ય (પૂર્વાધં ૧-૨૪) મુંડકોપનિષદ (૧-૧) મહાભારત ઉદ્યોગ પર્વ તેમ રામાયણમાં મળે છે. આઠાશ્ય સાહિત્યમાં વેદાંગોને ખૂબ પોષણ મળ્યું છે. ગોપથ આઠાશ્યમાં તો વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં અંગોમાંથી મોટા ભાગના અંગો સૂચિત થઈ ગય છે. જુઓ—

ઉચ્ચારં પૃચ્છામઃ કો ધાતુઃ, કિં પ્રાતિપદિકં કિં નામ ।

સ્થાતં, કિં લિટ્ઙં કિં વચનં, કા વિમક્તિઃ કઃ પ્રત્યયઃ કઃ સ્વરઃ,

ઉપસર્ગો નિયાતઃ, કિં વૈ વ્યાકરણં કો વિકારઃ કો

વિકારી, કતિમાત્રઃ કતિવર્ણઃ કત્યક્ષરઃ કતિયદઃ કઃ સંયોગઃ

કિં સ્થાનનાદાનુપ્રદાનુકરણમ્ વગેરે.

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર]

ગોપથ બાહ્યજીવો સમય નક્કી થાય એમ નથી, પરંતુ ઉપનિષદો તથા રામાયણ-મહાભારતના સમય કરતાં તે તે કર્યાં વહેલાનો છે. વ્યાકરણ અંગેના એનો ઉલ્લેખ જૂનામાં જૂનો છે. હિંદુ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં બાહ્ય સાહિત્યના યુગે તે મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. બાહ્ય સાહિત્યના એ યુગને Creative Period અથવા Transitional Period ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ ક્યાં રે થઈ તેનો એકલ નિર્ણય કરવો અત્યંત કઠિન છે. ભારતીય ઇતિહાસ અનુસાર સર્વ વિદ્યાઓના આદિ પ્રવક્તા બ્રહ્મા છે. વ્યાકરણના વિષયમાં ઋક્ત્ર-વ્યાકરણ ૧-૪માં જણાવ્યું છે—

ત્રણા મૃદસ્પત્યે પ્રોવાચ મૃદસ્પતિરિન્દ્રાય,

ઇન્દ્રો મરદાજાવ, મરદાજ મૃદસ્પત્યઃ, વક્ષયો પ્રાણાયઃ

આ અવતરણમાં વ્યાકરણના કમલ; બ્રહ્મા, મૃદસ્પતિ, ઇન્દ્ર અને ભરદ્વાજને પ્રવક્તા કહેવામાં આવ્યા છે. મહાબાહ્યથી જ્ઞાત થયું છે કે મૃદસ્પતિ એ ઇન્દ્રને પ્રતિપદ્ધાઠ દ્વારા શબ્દનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ સમય સુધી લક્ષણાત્મક શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ થઈ ન હતી. ઇન્દ્રે પ્રતિપદ્ધાઠ દ્વારા વ્યાકરણોપદેશ પ્રક્રિયાની દુરુહતાનો અનુભવ કર્યો અને પોતાના સમયના મહાન શાબ્દિક આચાર્ય વાલ્મીકી સહાયતાથી એક એવી પ્રક્રિયાનો પ્રકાશ પાડ્યો, જે ન્યૂનાધિક રૂપે આજપર્યંત અવલોકિત છે. આ ઐતિહાસિક ઘટનાનો નિર્દેશ તૈત્તિરીય સંહિતાના નીચેના પાઠમાં ઉપલબ્ધ થાય છે—

વાગ્વે પરાચ્યવ્યાકૃતાવદન્ ।

તે દેવા ઇન્દ્રમબ્રુવન્ ઇમાં નો વાચં વ્યાકૃષિંતિ ।

સોઽથ વીદ્યારવુણેમહ્યં ચૈવૈથ વાગ્વે ચ સ્થ ગૃહ્યાતા ઇતિ ।

તામિન્દ્રો મપ્યતો, ચક્રમ્ય વ્યાકરોત્ ।

આની વ્યાખ્યા કરતાં સાયણાચાર્યે ઋગ્વેદ બાહ્યના ઉપોદ્ધાત (પ. ૨૬, પૂના સંસ્કરણ)માં જણાવ્યું છે—

તામણ્ઠાં વાચં મધ્યે વિચ્છિલ્ય પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગં સર્વત્રાકરોત્ ।

તૈત્તિરીય સંહિતાના આ વચનથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે એનો આદિત્ર પ્રણેતા ઇન્દ્ર છે. ઋક્ત્ર-ત્રના પૂર્વોક્ત વચન અનુસાર વ્યાકરણ પ્રવક્તા આચાર્યોની પરંપરામાં ઇન્દ્રનું ત્રીજું સ્થાન છે એટલે એ અત્યંત પ્રાચીન છે. એમાં કોઈ સંદેહ નથી.

અંદાજ-પરિભાષાની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ સરલ એવી ઐદ્ર વ્યાકરણની પદ્ધતિ હતી એવું ડૉ. બેલ્લેલકરે એમના 'સીસ્ટમ્સ ઓફ સંસ્કૃત ગ્રામર' પૃ. ૧૧-૧૨માં કહ્યું છે અને 'તોલકપિયમ્' નામનું તામિલ ભાષાનું પ્રાચીન વ્યાકરણ, કાત્ર-વ્યાકરણ, કરસાયણનું પાલિ વ્યાકરણ અને પ્રાતિશાખ્યો આ ઐદ્ર પદ્ધતિ સાચવનારાં વ્યાકરણો છે.

એક પુરાતન ચરિત્રકાર તરીકે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે મહાવીરની કથામાં અંદ્રજયની પદ્ધતિએ જૈનમત-જગત બનાવવાની પ્રક્રિયા અનુસાર વીરચરિત્ર, પર્વ ૧૦, અર્ધ ૨માં ઐદ્ર વ્યાકરણના મૂળ ઉત્પાદક ઇદ્ર નહીં પણ ભગવાન મહાવીર જ છે, એવી માન્યતા પ્રગટ કરી છે ! જિનભદ્ર, હરિભદ્રસુરિ, નેમિચંદ્રસુરિ આદિ પ્રવેતાંબર સંપ્રદાયીઓએ પણ એ માન્યતા હોદરાવી છે ! પણ પુરૂ હેમચંદ્રાચાર્યે જ પોતાના વ્યાકરણના આરંભમાં ઐદ્રના આદિ કર્તા તરીકે મહાવીરનું નામ આપ્યું નથી. ઐદ્ર વ્યાકરણના પ્રણેતા

તરીકે ભગવાન મહાવીરનો કયાંય નિર્દેશ કયો નથી, પણ ત્યાં તો મહાભાષ્યકારના સ્મરણનો એ પ્વનિ દર્શાવેલો છે. તેમ પોતાના વ્યાકરણ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે એન્દ્રના મતથી પોતાનો ભિન્ન મત દર્શાવ્યો છે ! વસ્તુતઃ જૈનધર્મનો કોઈ અનુયાયી જનતીર્થ કરના મતથી જુદો મત ધરાવી શકતો નથી એવી જૈનધર્મની માન્યતા છે. એ રીતે જુદો મત ધરાવનારને નિહનવ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત જૈન સંપ્રદાયની એવી પણ એક સ્પષ્ટ માન્યતા છે કે હક્ષસ્થ સ્થિતિમાં વર્તતા હોઈ તીર્થ કર કોઈ પ્રકારના શાસ્ત્રની રચના કરતા નથી. તો પછી હેમચંદ્રના મતાનુસાર મહાવીર લોકોત્તર વ્યાકરણશાસ્ત્રની રચના શી રીતે કરી શકે ?

ઈન્દ્રથી લઈને પાણિનિ સુધીના સુદીર્ઘકાલમાં કેટલા વ્યાકરણ ગ્રંથો રચાયા તે અગ્નાત છે પાણિનિ પહેલાંનું એક પણ વ્યાકરણ આજે પ્રાપ્ય નથી. એમ છતાં એના પહેલાં ધણા વ્યાકરણકારો થઈ ગયા હતા તે એણે જુદા જુદા પ્રસંગે તે તે વ્યાકરણકારોના મતોનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે. અધુના ઉપલબ્ધ વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં સર્વથી પ્રાચીન પાણિનિનું વ્યાકરણ જ છે. એ પછીનાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર અંગેના ગ્રંથોને ત્રણ વિભાગમાં મૂકવામાં આવે છે. યથા-(૧) વૈદિક શબ્દ વિષયક-પ્રાતિશાખ્ય આદિ (૨) ભૌતિક શબ્દ વિષયક-કાતન્ટાદિ (૩) હિલચલિ શબ્દ વિષયક-આધિશલિ પાણિનીય આદિ. પાણિનિથી પ્રાચીન વ્યાકરણ પ્રવક્તા આચાર્યોના પણ એ વિભાગ છે. એક છંદોમાત્ર વિષયક પ્રાતિશાખ્ય આદિના પ્રવક્તા અને અન્ય સામાન્ય વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રવક્તા.

પ્રાચીન કાલમાં ગૌદિક શાખાઓનાં જેટલાં ચરણ હતાં તે સર્વના પ્રાતિશાખ્યો રચાયાં છે. પ્રાતિ-શાખ્યો જો કે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વ્યાકરણ નથી. મુખ્યત્વે એ તો વર્ણ, હિદામદિ સ્વરો, ઉચ્ચારણ અને સંક્ષિપ્ત નિયમો જ આપે છે. એમ છતાં પણ એમાં નામ, આખ્યાત, ઉપસર્ગ અને નિર્વાત એ ચાર પદ પ્રકાર સંસારો પારિભાષિક શબ્દો તેમ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયોના વિષયમાં જરૂરી ખ્યાલ તો આપે છે અને એ રીતે વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં ઉપયોગી મૂળતરવો માટે તો તે નિર્દર્શક હતાં જ. સંહિતાના પાઠને અભ્યાસ માટે વિશ્લેષિત કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ ત્યારથી વ્યાકરણનું શાસ્ત્ર પ્રગટ થયું. સંહિતાના વિશ્લે-ષિત પાઠને પદપાઠ કહેવામાં આવ્યો. સંહિતા અને પદ એ બન્ને સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયેલા ભાષાના નિયમોનું અથન જેમાં કરવામાં આવ્યું તેને પછી પ્રાતિશાખ્ય એવું નામ મળ્યું. વેદની પ્રત્યેક શાખા પ્રમાણે એવું વિવચન જુદું હોવાથી જ પ્રાતિશાખ્ય એવું વિશિષ્ટ ગણાય એવું નામ પ્રચારમાં આવ્યું છે. એ પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથો તે જ વસ્તુતઃ જૂના વ્યાકરણ ગ્રંથો. અત્યારે નીચે પ્રમાણેનાં પ્રાતિશાખ્યો ઉપલબ્ધ થાય છે :

- (૧) ઋક્ પ્રાતિશાખ્ય-શૌનક પ્રણીત
- (૨) વાજસનેય પ્રાતિશાખ્ય-કાત્યાયન પ્રણીત
- (૩) તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્ય
- (૪) સામ પ્રાતિશાખ્ય
- (૫) અથર્વ પ્રાતિશાખ્ય
- (૬) મૈત્રાયણીય પ્રાતિશાખ્ય
- (૭) આશ્વલાયન પ્રાતિશાખ્ય
- (૮) વાષ્કલ પ્રાતિશાખ્ય
- (૯) ચારાયણ પ્રાતિશાખ્ય

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર]

આ પ્રાતિશાખ્યોમાં કેટલાંક મુદ્રિત છે તો કેટલાંક હસ્ત લિખિત સ્વરૂપમાં છે. વસ્તુતઃ આ પ્રાતિશાખ્યો પ્રાચીન મૂળ સ્વરૂપનાં નથી, પણ પ્રાચીન પ્રાતિશાખ્યો ઉપરથી ઉત્તરકાળમાં કદાચ પાણિનિના સમય પછીનાં નવાં રચાયેલાં હોવાનું પ્રતીત થાય છે. બે શક તે તે શાખાનો પાઠ નક્કી કરવામાં આ પ્રાતિશાખ્યોનો મોટો ફાળો છે. ઋગ્વેદી પ્રાતિશાખ્યના ત્રણ અધ્યાય છે. પાછળથી એ ગ્રંથના આધારે “ઉપલેખ” નામક ગ્રંથ પણ લખાયો છે. ચાર અધ્યાયવાળો અથર્વવેદ પ્રાતિશાખ્ય પણ શૌનકની શાખાનો ગ્રંથ મનાયો છે અને એમાં આ પ્રકારના ગ્રંથો કરતાં વ્યાકરણનો વિષય વધુ ચર્ચાઓ છે, વાજસનેયી પ્રાતિશાખ્યના આઠ અધ્યાય છે અને એના કર્તા તરીકે જે કાત્યાયનનું નામ મળે છે. તે શૌનક પછીના અને પાણિનીય વ્યાકરણ સૂત્રના વાર્તિકકાર કાત્યાયનથી લિન્ન હોવા જોઈએ. શ્રૌત અને ગૃહ્યસૂત્રોના કર્તા પારસ્કરના તેઓ સમકાલીન અને યાજ્ઞવલ્ક્યના તેઓ પ્રત્યક્ષ શિષ્ય હોવાનું મનાય છે.

આ રીતે આરબ્યકો ઉપનિષદો તેમ સૂત્રોમાં વ્યાકરણ વિષયક પ્રયોગો જોવામાં આવે છે; પરંતુ પાણિનિના પહેલાં વધુ અગત્યની તેમ આધારભૂત માહિતી યાસ્કાચાર્યના ગ્રંથથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. યાસ્કાચાર્યનો સમય નક્કી નથી. ડૉ. બેલવેલકરના મત પ્રમાણે તેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦માં થયા હતા, જ્યારે કેટલાક વિદ્વાનો તેમને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૯ પહેલાં થયેલાં માને છે, પરંતુ પાણિનિએ યાસ્કોના ક્યાંય નિર્દેશ કર્યો નથી. તેમ યાસ્કે પાણિનિનો નિર્દેશ કર્યો નથી. આ ઉપરથી તો તેઓ સમકાલીન હશે या એકબીજાથી થોડા પુર્વકાલીન या થોડા ઉત્તરકાલીન હશે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ની આસપાસના પાણિનિના થોડા જ વર્ષ પહેલાં ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ની આસપાસ યાસ્કાચાર્ય થયા હોવાનું વધુ મતે મનાય છે. યાસ્કાચાર્યના નિરુક્તથી જ્ઞાન થાય છે કે એના પહેલાં વ્યાકરણ તેમ નિરુક્તના ગ્રંથો વિષમભાન હતા. યાસ્કના એ પુરોગામી વિદ્વાનોની યાદિ ડૉ. બેલવેલકરે પોતાના Systems of sanskrit grammarમાં આ પ્રમાણે આપી છે. આગ્રાયણ, અગ્રાયણ, ઓદગ્રાયણ, ઓણેવાલ, કાત્યકપ, કૌષ્ટકિ, ગાઝ્ય, ગાલવ, ચર્મશિરસ, તૈટ્તિકિ, નૈદ્ધનો નૈરુક્તો, પરિવાજકો, યાજ્ઞિકો, પૂર્વેના યાજ્ઞિકો, ઐતિહાસિકો, ઔપમન્યવો ગૈયાકરણીઓ, પાપદો, મનુવાળ્યાયિણ શાક્યયન, શાકપૂર્ણ શાકલ્ય અને સ્થૌભાષ્ટીવી. આમાં શાકલ્ય અને યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રતિસ્પર્ધી હતા એમ બુદ્ધારણ્યક ઉપનિષદથી સ્પષ્ટ થાય છે. શાકટાયન પણ સમર્થ વિદ્વાન હોઈ યાસ્ક તેમને જ વધુ અનુસર્યા છે. શાકટાયને વ્યાકરણશાસ્ત્ર વિષયક મહત્વનો કોઈ ગ્રંથ રચ્યો તો હશે જ. પાણિનિ પહેલાંના આચાર્યોના ગ્રંથોમાં માત્ર યાસ્કાચાર્યનો ગ્રંથ જ જળવાઈ રહ્યો છે, પણ એનું ખરું કારણ તો એ ગ્રંથ કેવળ વ્યાકરણ વિષયક નહીં, પણ પ્રધાનતઃ વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રનો હોવાથી અને એ વિષયમાં અદ્વિતીય હોવાથી જ જળવાઈ રહ્યો છે, યાસ્કનો એ નિરુક્ત નામનો ગ્રંથ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે એવો હોઈ વિશેષમાં તો તે પાણિનિથી પણ પહેલાંના ગણના નમુના તરીકે આનંદપ્રદ નીવડે એવો છે. યાસ્કના નિરુક્ત ગ્રંથમાં નિષ્ક્રુ નામના પાંચ અધ્યાયના ગ્રંથમાં આપેલા શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ સહિત અર્થ સમજાવ્યા છે. જરૂર પડી ત્યાં ઋગ્વેદમાંથી મંત્રો ઉદ્ધૃત કરી વિષયને તેમાં સ્પષ્ટ પ્રામાણિત કર્યો છે. નિરુક્ત ગ્રંથથી મહત્વની એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે યાસ્કના વખતમાં ઋગ્વેદને સ્થાયી સ્વરૂપ મળી ચૂક્યું હતું. ઋગ્વેદનો જે પાઠ અધુના ઉપલબ્ધ છે તે જ પાઠ અગત્યના તફાવત વિના તેના વખતમાં પણ અસ્તિત્વમાં હતો. નિરુક્તના અભ્યાસથી જણાય છે કે યાસ્કની બધી ચર્ચાઓ ગૈદાનિક પદ્ધતિની હતી. પ્રત્યેક પ્રશ્નને તેણે તટસ્થપણે વિચાર્યો છે,

પ્રાતિશાખ્યોથી અતિરિક્ત કેટલાક એવા પણ વ્યાકરણ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે જેની ગણના પ્રાતિ-
શાખ્યોમાં ન હોવા છતાં પણ જેનો સંબંધ વેદ અને એની શાખાઓ સાથે છે યથા—

- (૧) ઋક્તંત્ર—શાકટાયન યા ઔદ્ગિજિ કૃત
- (૨) લઘુઋક્તંત્ર
- (૩) સામતંત્ર—ઔદ્ગિજિ યા ગાઝ્યં કૃત
- (૪) અક્ષરતંત્ર—આપિશલિ કૃત
- (૫) અથર્વચતુરધ્યાયી—શૌનક યા કૌત્સપ્રણીત
- (૬) પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર—કાત્યાયન કૃત
- (૭) ભાષિકસૂત્ર :

ઉપર લખેલાં પ્રાતિશાખ્યો આદિ ઐદિક વ્યાકરણના ગ્રંથોમાં ૫૭ વ્યાકરણ પ્રવક્તાનાં નામ ઉપલબ્ધ થાય છે. ૧૦ પ્રાચીન આચાર્યોનાં નામ પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયીમાં આપ્યાં છે. એથી અતિ-
રિક્ત ૧૩ આચાર્યોનાં નામ પણ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે પ્રાતિ શાખ્યોમાં ઉદ્ધૃત આચાર્યોની ગણના વધુ પડતી પ્રતીત થાય પણ પાણિનિથી પ્રાચીન ૨૩ આચાર્યોના નામ તો આપણને નિશ્ચિતરૂપે જ્ઞાન છે. યથા—ઈન્દ્ર, વાયુ, ભરદ્વાજ, ભાગુરિ પૌષ્કર સાદિ, આરાયણ, કાશકૃત્તન, ગૌયાધ્ર પથ, માધ્યન્દિનિ, શૌદિ, શૌનકિ, ગૌતમ, વ્યાડિ, આપિશલિ, કાશ્યપ, ગાઝ્યં, ગાલવ, ચાક્રવર્ત્ય, ભારદ્વાજ, શાકટાયન, શાકલ્ય, સેનક અને ર્કૌટાયન.

પાણિનિના ગ્રંથમાં પ્રથમ ૧૩ નામ નથી, પણ પછીનાં ૧૦ નામ મળે છે. આ ૨૩ આચાર્યોમાંથી ઈન્દ્ર, ભાગુરિ, કાશકૃત્તન પૌષ્કરસાદિ અને આપિશલિ એ પાંચ આચાર્યોનાં અનેક સૂત્ર તથા મત પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. ઈન્દ્ર, વાયુ, ભાગુરિ, આરાયણ, શૌદિ કાશકૃત્તન ગૌતમ અને વ્યાડીના ઉલ્લેખો મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ કર્યા છે. કાત્યાયનના યજુઃપ્રાતિશાખ્યમાં ભારદ્વાજનો નિર્દેશ છે. ગૌયાધ્ર પથનો કાશિકાવૃત્તિમાં મતોલ્લેખ થયો છે તેમ માધ્યન્દિનિનો પણ કાશિકાવૃત્તિમાં જ ઉલ્લેખ મળે છે. આમાં વ્યાડિ તો પાણિનિના મામા થતા હતા. પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી ઉપર એમનો સંગ્રહ નામનો ગ્રંથ હોવાનો પતંજલિએ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે.

મેકસમૂહરે તો પ્રાતિશાખ્યો નિરુક્ત અને પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીમાંથી બધા મળી કુલ ૬૫ વ્યાકરણકારોની તારવણી કરી છે. (હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર, પૃ. ૧૪૨).

આ આચાર્યોમાં સર્વથી અધિક ઉદ્ધરણ આપિશલિ વ્યાકરણનાં મળે છે. આપિશલિ વ્યાકરણમાં પાણિનીય વ્યાકરણની જેમ આઠ અધ્યાય હતા અને એની સૂત્ર રચના પણ પાણિનીય સૂત્ર પાઠથી પ્રાયઃ મળતી હોવાનું એના થયેલા ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પાણિનીય વ્યાકરણની જેમ આપિશલિ વ્યાકરણમાં ધાતુ પાઠ, ગણપાઠ અને ઉચ્ચાદિકોષ એ ખિલપાઠ પણ રચાયા હતા.

પાણિનીય વ્યાકરણની રચના કયારે થઈ? આરૂઠ માન્યતાવાળા વિદ્વાનો તો પાણિનિને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૬૦માં મૂકે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર કા ઇતિહાસ (પૃ. ૧૩૭, ૧૩૮)માં શ્રી મુષિશિર મીમાંસ કે અનેક પ્રમાણો આપી એ મતને સિદ્ધ કરવાનો સખળ પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે શૌનકના ઋક્પ્રાતિ શાખ્યમાં અનેક સ્થળે આવતો પાણિનિના મામા વ્યાડિના નામનો ઉલ્લેખ, સામવેદીય ઋક્તંત્રમાંનો

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર

પાણિનિના નામનો ઉલ્લેખ વગેરે ગ્રંથો દ્વારા પાણિનિ શૌનકના સમકાલીન ગણી તેને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦માં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ પાણિનિ હિંદમાં આવેલા શકેથી અણગમ્ય હતા. શકોનો પહેલો રાજા દેઈયોસેસ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦માં હતો તેથી એનાથી અણગમ્ય પાણિનિ એના પહેલાં ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦માં લગભગ થયા હોવાનું મોટા ભાગના વિદ્વાનો માને છે. આમ હોવા છતાં પાણિનિના કાલ નિર્ણય વિવાદાત્મક છે. મંજુશ્રીમૂલકલ્પના આધારે શ્રી કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ તેમને નંદ મહાપના સમય (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૬૬-૩૩૮)માં થયા હોવાનું માને છે. રાજશેખરની કાવ્ય મીમાંસા તેમ કથા સરિત્સાગર ઉપરથી પણ એમના મતને ટેકો મળે છે. ડૉ. એલવલકર, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર, ગોલ્ડ સ્ટકર વગેરે વિદ્વાનોએ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ની મર્યાદા સ્વીકારી છે. આમ હોવા છતાં પાણિનિના વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત ભાષાનો નિર્દેશ નથી. એથી તેઓ યુદ્ધની પૂર્વે થઈ ગયા હતા. એટલું તો નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાય એમ છે જ.

એસ. એમ. વિલ્સન પોતાનાં “ઇન્ડિયન વિજ્ઞાન” નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે આજે પંજાબમાં જ્યાં લાહોર છે તે સ્થાન પ્રાચીનકાળમાં શલાતુર નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. પાણિનિ ત્યાંના નિવાસી હોવાથી તેઓ શાક્ય તુરીય પણ કહેવાયા છે. મહાભાષ્યના—

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षी पुत्रस्य पाणिनेः

एकदेशविकारे ह्यनित्यत्वं नोपपद्यते ॥

શ્લોકથી પ્રતીત થાય છે. તેમ તેમની માતાનું નામ દાક્ષી હતું તેથી તેઓ દાક્ષી પુત્ર અથવા દાક્ષેય નામથી પણ ઓળખાતા. તેમના પિતાનું નામ ‘પણી’ હતું તેથી તેઓ પાણિનિ અથવા પાણિનિ નામે જ વધુ પ્રસિદ્ધ છે.

પાણિનીય વ્યાકરણના પાંચ ગ્રંથ છે—શબ્દાનુશાસન, ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, ઉચ્ચારિસૂત્ર અને વિડગાનુશાસન. એમાં શબ્દાનુશાસન મુખ્ય છે અને શેષ ચાર એના ખિલ અથવા પરિશિષ્ટ છે. શબ્દાનુશાસનમાં આઠ અધ્યાય હોવાથી તે અષ્ટાધ્યાયી કહેવાય છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ છે અને એમાં લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્ર છે. સૂત્ર સાહિત્યની એક વિશેષ પ્રકારની શૈલી છે અને એ શૈલી કેવળ ભારતમાં જ ઉપલબ્ધ છે. પાણિનીય વ્યાકરણ સૂત્રોના રચના સૌશબ્દવથી પ્રભાવિત બની રહી. સર્વ કંઈ એવી મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. કહેવાયું છે કે મહાત્મા વિહિત ધાણિનીય્ઞ અર્થાત પાણિનીનું શાસ્ત્ર મહાન અને સુરચિત છે. આવું મહાન અને સુંદર શાસ્ત્ર એના પહેલાં રચાયું નથી. ડૉ. મોનિયર વિલિયમ્સ એને માનવ મસ્તિષ્કની પ્રતિભાનો આશ્ચર્યતમ નમૂનો માને છે. સર વિલિયમ હંટર એની વર્ણશુદ્ધતા, ભાષાનો ધાત્વન્વય સિદ્ધાંત અને પ્રયોગ વિધિઓને અદ્વિતીય એવું અપૂર્વ કહીને એને માનવમસ્તિષ્કનો અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ આવિષ્કાર માને છે. વિષય પ્રતિપાદનની પ્રક્રિયાની ગંભીર, વ્યાપક તેમ દોષરહિત એવી વૈજ્ઞાનિક શૈલીને કારણે પાણિનિનો ગ્રંથ સંસ્કૃત વાડમયનું મહત્ત્વનું પ્રદાન છે. પાણિનિ પછી પણ વ્યાકરણ ગ્રંથો રચાયા છે, પણ પાણિનીય વ્યાકરણની સમક્ષતા એમાં કંઈ નેય પ્રાપ્ત થઈ શકી નથી. પોતાના ગ્રંથની રચના કરતાં પહેલાં પાણિનીએ દેશના ધણી સ્થળોમાં ફરી ફરીને શબ્દ સામગ્રીનો સંચય કર્યો હતો. પ્રત્યેક પ્રદેશના એ પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાંના ઉચ્ચારણો, અર્થો, શબ્દો, ધાતુઓ વિષયક સામગ્રીનું પણ સંકુલન કર્યું હતું. ગણપાઠમાં પાણિનિએ લગભગ એવા સો ઉપરાંત સ્થાનોની સ્ત્રી આપી છે. પ્રત્યેક પ્રદેશના પ્રસિદ્ધ સંઘ અથવા ગણ જોતો તેમ કુળોની પણ એક વિસ્તૃત સૂચિ પાણિનિના ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

પાણિનીય સૂત્ર પાઠ પર કાત્યાયન પ્રભૃતિ અનેક આચાર્યોએ વાર્તિક પાઠની રચના કરી હતી. એમાંથી કેવળ સાત વાર્તિકકારોનાં નામ મહાભાષ્ય તથા અન્ય પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે : (૧) કાત્યાયન (૨) ભારદ્વાજ (૩) સુનાગ (૪) કોષ્ઠા (૫) વાઙવ (૬) વ્યાક્રમૂતિ અને (૭) વૈષમપદ્ય. પતંજલિના મહાભાષ્યનો મુખ્ય આધાર કાત્યાયન વિરચિત વાર્તિકો જ છે. તથાપિ તેમણે કેટલાક સ્થળે અન્ય વાર્તિકકારોના વાર્તિકો પણ ઉપ્પ્રુત કર્યા છે, પતંજલિએ માયુરિવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે જે પરિભાષાવૃત્તિના કર્તા પુરુષોત્તમ દેવ અનુસાર અષ્ટાધ્યાયીની જ એક અતિ પ્રાચીન ટીકા હતી. સ્વયં પાણિનિ દ્વારા સૂત્રોની વ્યાખ્યા થઈ હોવાનું પણ પ્રતીત થાય છે.

વાર્તિકકાર કાત્યાયન પણ એક સમર્થ વિદ્વાન હોવાનું જણાય છે. પાણિનિનાં લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રોમાંથી લગભગ ૧૫૦૦ સૂત્રોમાં કાત્યાયને કંઈક કંઈ ફાલ્ગુની દર્શાવી છે. પછી એ ફાલ્ગુની અનુક્રમ એટલે ‘કહેવાનું’ બૂલી ગયા ‘આ સ્વરૂપની હોય અથવા ‘કહેવામાં બૂલ કરી’ આ જાતની હોય, જોકે— આમ માનવું—પ્રચલિત હજારો શબ્દોનો સંગ્રહ પાણિનિએ વિસ્મૃતિથી કર્યો નથી એમ માનવું એ તો પાણિનિની સર્વસમત લોકોત્તર પ્રસન્નિધાથી વિરુદ્ધ છે. પ્રાતિશાખ્યાનું કાવ્ય વેદોની ભાષાનું અવલોકન અને તેનું વિશ્લેષણ એટલા પુરતું મર્યાદિત હતું, પણ અષ્ટાધ્યાયી જે ભાષાનું વ્યાકરણ મમાય છે એ ભાષા તો વેદોની ગદ્ય રચનામાં, આંહણા, આસ્થાકા સેમ ઉપનિષદોમાં મળે છે. પાણિનિએ ભાષાનામ ‘આખ્ય’ નથી. લોકમાં પ્રચલિત એવી સર્વજ્ઞ ભાષાનું જ પાણિનિ એ વ્યાકરણ લખ્યું હોઈ એનું કોઈ વિશેષ નામ જ આપનાં એ તેને માત્ર ‘ભાષા’ જ કહે છે અને જ્યાં જ્યાં વેદોની ભાષાનો સંબંધ આવે છે ત્યાં એ યોદીને તે ‘હ’ કહે છે. એના અંચની રચના પછી એના નિયમો પ્રમાણે જે ભાષા લખવામાં આ બોલવામાં રૂઢ બની રહી એનું નામ જ પછી સંસ્કૃત પડ્યું. ભાષાને કોઈ પણ માનદંડ સાથે બાંધવાનો પ્રયત્ન અને ઉદ્દેશ પાણિનિમાં જોવા મળેલો નથી જ, વ્યાકરણકાર પાણિનિ વસ્તુતઃ એક મહાન સંગ્રહકાર હોતો અને સંગ્રહકાર તરીકે એની દષ્ટિ ધણી વ્યાપક, સૂક્ષ્મ અને સહિષ્ણુ હતી.

કાત્યાયને પાણિનિમાં કેટલાંક વિધાનો સ્થાને પોતાના વાર્તિકોમાં વાંધા બતાવ્યા છે પણ મહાભાષ્યકાર પતંજલિએ દર્શાવ્યું છે તેમ કાત્યાયનના એ વાંધા પાણિનિના વિધાનોને બરોબર સમજી ન શકવાથી જ એમ બન્યું છે. કાત્યાયનના કેટલાંક વિધાનો પતંજલિ કહે છે તેમ ખામી ભરેલાં છે. આ વિષયમાં મને તો લાગે છે કે કાત્યાયન સર્વેશ પાણિનિના વધારે અનુવાદી જ હતા. એક પરિપાટી તરફ એમનું વલણ વધુ હોવાનું જણાય છે. પાણિનિએ પોતાના ગ્રંથમાં કરેલા સૂત્ર પ્રમાણેનાં વિધાનોને તેઓ પ્રચલિત ભાષાનાં માને છે બ્યારે વાર્તિકકાર કાત્યાયન એવા સૂત્ર છન્દો વિષયક માને છે. વૈદિક ભાષાનાં રૂપ પ્રચલિત ભાષામાં મૂકવાની બૂલ પાણિનિ જેવા જાગૃત સંગ્રહકાર કરે જ નહીં. વસ્તુતઃ પાણિનિ કાલીન ધણી શબ્દોનો અર્થ કાત્યાયનના સમયમાં સંપૂર્ણ બદલાઈ ગયો હતો. કેટલાંક શબ્દો તો હુમ પણ થયા હતા. પ્રત્યક્ષાન = ખાવું, ઉપસંવાદ = સોદો, અબ્રોષ = ઓચિત્ય, આ શબ્દો તથા અર્થો હાલમાં રૂપ નથી જ. કાત્યાયન સમયમાં પણ તે પ્રાચીન થઈ ગયા હતા. પાણિનિના વખતમાં ‘સમીચ’ આ રૂપ ભાષામાં પણ વપરાતું પણ કાત્યાયનના વખતમાં એ રૂપ માત્ર વેદમાં જ રહી ગયું. પ્રચલિત ભાષામાં વપરાતું શબ્દ સ્વરૂપ હુમ થવાને માટે ધણો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હોય જ એટલે પાણિનિ અને કાત્યાયન વચ્ચે ધણી કાલનું અંતર માનવું પડે જ. ભાષા તો જીવંત હોઈને જે કેટલાંક નવા પ્રયોગોનો વિકાસ થયો હતો તે તેની પાણિનિનાં તે તે સૂત્રો ઉપર જરૂરી સ્થળોએ કાત્યાયને પૂર્તિ કરી છે. કાત્યાયને પાણિનિના ગ્રંથમાં દોષો કોયા અને દર્શાવ્યા પણ એમાં એનો પ્રતિ

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર]

પક્ષીયમાનો બાવ હતો એમ માનવાની જરૂર નથી. કાત્યાયનના વાર્તિકોના કારણે પાણિનીય શાસ્ત્રની પૂર્ણતા, પ્રામાણિકતા તેમ ગંભીરતામાં વૃદ્ધિ થઈ છે જ. કાત્યાયનના મનમાં પાણિનિ માટે ખૂબ આદર હતો. તેણે મુગવતઃ પાણિનઃ સિદ્ધિમ્ કહીને પોતાના વાર્તિકોને સમાપ્ત કર્યા છે. બાપાના વિકાસની દૃષ્ટિએ બંનેના સમય વચ્ચે ઓછામાં ઓછો ૩૫૦ વર્ષનો સમય પસાર થયો હોવો જોઈએ. કથા સરિત્સાગરમાં કાત્યાયનનો સ્થાન નદોની સાથે દર્શાવેલો હોઈ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ની આસપાસનો કાત્યાયનનો સમય સ્વીકારાયો છે. કાત્યાયન દક્ષિણાત્ય હતા. તેમના એક વાર્તિકમાં એવા યથા લૌકિક વૈદિકેષુ શબ્દો છે. તેના ઉપર બાબ્યકાર કહે છે—

પતંજલિનો આ કટાક્ષ કાત્યાયન ઉપર છે એ સ્પષ્ટ જ છે. કાત્યાયને પાણિનિના સૂત્રોમાં જે અધિકાંશ ઉમેર્યો છે તેમાં કેટલાંક દક્ષિણમાં રૂઢ શબ્દપ્રયોગો અને નામોનો છે. દક્ષિણાત્તર બાપામાનો ફરક તેમ કાલાંતર જન્ય બાપા વૈચિત્ર્યને લીધે પાણિનિનાં સૂત્રોમાં વાર્તિકકારે ન્યૂનતા જોઈ હશે. એના વાર્તિકો સામાન્ય રીતે ગદ્યમાં છે અને કેટલાંક પદ્યમાં પણ છે.

કાત્યાયનનાં આ વાર્તિકો સરલ બનાવવા પતંજલિએ પોતાનું મહાબાબ્ય રચ્યું છે. વસ્તુતઃ પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી કાત્યાયનનાં વાર્તિક તથા પતંજલિનું મહાબાબ્ય આ ત્રણેયનું સમ્મિલિત રૂપ એ જ પાણિનીય વ્યાકરણ આ ત્રણે મુનિઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ મુનિત્રય નામે ઓળખાય છે.

આ ત્રણે પ્રચિત્તયશ્ચ વૈયાકરણો કવિઓ તેમ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ હોવાનું પણ પ્રતીત થાય છે. પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયીમાં યમસભીય અને ઈન્દ્રજનીય એમ બે આખ્યાનોના તથા નટસૂત્રના કર્તાઓ તરીકે શિલાલિત અને કુશાશ્વ નામના બે આચાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (અષ્ટાધ્યાયી : ૪ : ૭ : ૧ : ૧૦-૧૩). એમણે પોતે પણ જન્મચરિત્રી જન્મ અને પાતાલ વિજય બમક બે મહાકાવ્યો લખ્યા હોવાના પણ ઉલ્લેખો મળે છે. કાત્યાયને આખ્યાયિકાના પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પતંજલિએ પણ પોતાના મહાબાબ્યમાં વાસવ-દત્ત સુમનોત્તરા અને ભૌમરથી નામક ત્રણ આખ્યાયિકાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે.

મહર્ષિ પતંજલિનો સમય લગભગ નિશ્ચિત છે. મહાબાબ્યમાં તેમણે આપેલા—

इह पुष्यमित्रं यान

यामः अरुणद्यवनः साकेतम्

અને અરુણદ્યવનો મધ્યમિકામ્ એ ત્રણે વાક્ય દ્વારા એ પુષ્ય મિત્ર અને મિનેન્દર—મિલિન્દના સમકાલીન હોવાનું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. અયોધ્યા ઉપર યવનોએ કરેલા હુમલાની તાજાખાતમી વગેરે પ્રમાણે ઉપરથી પણ તે ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકમાં થયાનું વિદાનોમાં સર્વાનુમતે મનાય છે. યવનોને ભગાડી મૂકવા માટે પુષ્યમિત્ર રાજાની મદદ પતંજલિને જ આભારી છે. તે સ્પષ્ટ લખે છે કે તેજુરાઃ હ લયો રે લયા इतिकुर्वन्तः पराबभूवुः (મહાબાબ્ય : ૧, ૧, ૧)

અર્થાત્ તે યવનો હે અલી હે અલી બોલતો બાગ્યા હતા !

પાણિનીય વ્યાકરણ પર સર્વથી મહત્ત્વપૂર્ણ કૃતિ પતંજલિ વિરચિત મહાબાબ્ય જ છે. મહાબાબ્યની બાપા સૂરસ, સુરસ અને સ્વાભાવિક છે. ગ્રંથ રચનાની દૃષ્ટિ એ મહાબાબ્ય આદર્શભૂત છે. મહાબાબ્યની વિશેષતા એ છે કે એની રચના અન્ય ગ્રંથોથી ભિન્ન છે. અન્ય ગ્રંથોમાં હોય છે એવું અખ્યાય, પાદ, કાણ્ડ યા સોપાન જેવું એમાં કંઈ જ નથી. કહેવાય છે કે વિદ્યાર્થીઓ પ્રાતઃ કાળથી સાયંકાલ સુધીમાં જેટલું વાંચી બણી શકે તેટલાનું નામ પતંજલિએ આદિનક આપ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને આપ્યું વ્યાકરણ બણાવતાં પતંજલિને ૮૫ દિવસ લાગ્યા હતા એટલે મહાબાબ્યના ૮૫ આદિનકો છે.

મહાભાષ્યમાં પતંજલિએ કાત્યાયન ઉપરાંત બારદાજ, સુનાગ, કોષ્ટા અને વાકવ—એમ પાંચ આચાર્યોનાં વાર્તિકો હોવાનું નોંધ્યું છે. આ બિન્ન-બિન્ન વાર્તિકકારોના અંથો ઉપર પણ ટીકા અંથો હતા એવું પણ તેણે કરેલાં કેટલાંક નિર્દેશોથી કહી શકાય એમ છે. મહાભાષ્ય માટે કહેવાયું છે કે—

શાસ્ત્રેષુ આચં વ્યાકરણં મુખ્યં તત્રાપિ પાણિનેઃ ।

રમ્યં તત્ર મહાભાષ્યં રમ્યાસ્તત્રાપિપસ્યશઃ ॥

અર્થાત—શાસ્ત્રોમાં આદ્યશાસ્ત્ર વ્યાકરણ છે. વ્યાકરણોમાં પાણિનિનું વ્યાકરણ મુખ્ય છે. તેમાં વળી એના ઉપરનું મહાભાષ્ય રમ્ય છે અને તેમાંય પરમશાં તો પરમ રમ્ય છે.

આ રમ્યાસ્તત્રાપિપસ્યશઃ એ તો મહાભાષ્યમાં પ્રસ્તાવના રૂપમાં આપેલ પરપ્રશાહનિક છે. વસ્તુતઃ એ અંથારંભની ભૂમિકા છે. અંથના પ્રારંભમાં આ પ્રથમ આહ્વનિક પ્રસ્તાવના રૂપમાં પતંજલિનું સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન છે. પરમશા શબ્દનો બીજો અર્થ “ગુપ્તચર” એવો પણ થાય છે. મહાકવિ માધ્વિશુપાલ વધમાં કહ્યું છે કે શબ્દવિદ્યેષ નો માતિ રાજનીતિરપસ્યશઃ”

અર્થાત—પાણિનીય વ્યાકરણ જેમ પતંજલિની ભૂમિકા સિવાય થોડા જેવું છે તેમ આ રાજકાર્ય પણ ગુપ્તચરો સિવાય સાવ અર્થહીન છે.

પતંજલિનું આપણને આજે મળતું મહાભાષ્ય એતાં પ્રતીત થાય છે કે એમાં પાણિનિના જે સૂત્રો ઉપર કાત્યાયને વાર્તિકો લખ્યાં હતાં તે સૂત્રો ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક સૂત્રો ઉપર પતંજલિનું ભાષ્ય છે, પણ અન્ય ઘણાં સૂત્રો ભાષ્ય વગરના રહી ગય છે. ભર્તૃહરિના વાક્ય પ્રદીપથી તેમ રાજતરંગિણીમાં થયેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે કે ચોથા સૌકા સુધીમાં તો પતંજલિનું એ મહાભાષ્ય ભગભગ વિચ્છિન્ન બની ગયું હતું. તેના પ્રાપ્ત થતી કેટલીક પ્રતો વિકૃત પાઠવાળી થઈ ચૂકી હતી. ભર્તૃહરિના જણાવ્યા મુજબ શુદ્ધ તકનું અનુસરણ કરનારા બૌદ્ધ, સૌભવ, હર્યસ વગેરે વૈયાકરણોની તક પરંપરા જ એ અંથની પ્રતોની વિકૃતિ માટે જવાબદાર છે. સદ્ભાગ્યે દક્ષિણની પ્રત જ એક માત્ર શુદ્ધ હોઈ એના ઉપરથી પછીના ટીકાકારોએ અનેક પ્રતો તૈયાર કરી હતી. ભર્તૃહરિએ જ પોતાના વાક્ય પ્રદીપ (કાંડ, ૨, શ્લોક ૪૮૪થી ૪૮૯,માં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રિકુટ દેશમાં આવેલા ત્રિલિંગ દેશના કોઈ પર્વતથી ચંદ્ર અને વસુરાત વગેરે ગ્રહોએ એ નષ્ટ થતા મહાભાષ્યના આગમને હસ્તગત કર્યો અને સવિશેષ પદ્ધતિ કર્યો. રાજતરંગિણી કાર મહાકવિ કલ્હણ પણ રાજતરંગિણીના પ્રથમ તરંગના શ્લોક ૧૭૬ દ્વારા ચંદ્રાચાર્યના મહાભાષ્યના પુનરોદ્ધારના વિષયમાં માહિતી આપે છે. તેમ જ એટલું વધારે જણાય છે કે ચંદ્રાચાર્ય પોતે પણ એક નવું વ્યાકરણ રચેલું છે.

પાણિનિના મામા દાક્ષાયણ વ્યાડિએ પણ પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી અંથ ઉપર એક લાખ શ્લોક પુરનો “સંગ્રહ” નામનો એક મહાન વિવરણ અંથ રચ્યો હતો. પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં એ અંથનો શોભના સ્વલ્પ દાક્ષાયણસ્ય સંગ્રહસ્ય કૃતિઃ—એવો નિર્દેશ કર્યો હોઈ એના સમયમાં તો એ અંથ અસ્તિત્વમાં હતો જ પછીના કેટલાક અંથોમાં એમાંથી પ્રતીકો વગેરે ઉતાર્યા છે, પણ ભર્તૃહરિના પોતાના અંથમાં કરેલા નિર્દેશ પ્રમાણે એના સમયમાં તો એ સંગ્રહ અંથ અસ્તપામી ચૂક્યો હતો. વ્યાડિના એ અંથ માટેનો એક ઉલ્લેખ ખૂબ જ મહત્વનો છે. રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં—

સસૂત્રવૃત્ત્યર્થપદમહાર્થ, સંગ્રહં સિષ્પતિ વૈકૃપીન્દ્રઃ (૩૬-૪૪)

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્ર]

[૧૫]

એ રીતે સંગ્રહ અથ તોંધાયેલા છે. આ ઉપરથી તે ઉત્તરકાંડની રચના પાણિનિ અને વ્યાકિના સમય, પછી થઈ હોવાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે.

પતંજલિ પછી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ પછી વાક્ય પ્રદીપકાર ભર્તૃહરિ એક સમર્થ મહાવૈયાકરજી તરીકે જાણવામાં આવે છે. મહાભાષ્ય ઉપર સંસ્કૃત ટીકા 'પ્રદીપિકા'ના કર્તા ભર્તૃહરિનું સ્થાન ભારતીય દર્શન પરંપરાના ઇતિહાસનાં ખૂબ જ મહત્વનું છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણદર્શનને તો ભર્તૃહરિ વિના ચાલે તેમ નથી. અવૈદિક પરંપરામાં પણ ભાગ્યે જ એવો કોઈ મહત્ત્વનો લેખક હશે જેણે ભર્તૃહરિનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય. આ ૫૦૦ વર્ષ દરમિયાન પતંજલિના મહાભાષ્ય ઉપર અનેક ટીકાઓ રચાઈ હતી એવું તો ભર્તૃહરિએ પેતાના ટીકા અંશમાં કરેલા નિર્દેશોથી સ્પષ્ટ બની રહે છે. પણ એમના પછીના વ્યાકરણ ટીકાકારો ભર્તૃહરિ જાણે સ્વચ્છ હોય એ રીતે તેના સિદ્ધાંતોને પ્રમાણમાંથી તેનો ઉપયોગ કરે છે. મહાભાષ્યના અન્ત એક પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર કેચટ તો એમના હખવડ પ્રમાણે ભર્તૃહરિએ લેખક કરી આપેલા સેલુ ઉપર થઈને જ ભાષ્યરૂપી સાગરને પાર કરી શક્યા છે. ભર્તૃહરિએ પ્રદીપિકા અને વાક્યપ્રદીપ એમ બે અંશો રચ્યા છે. એમાં વાક્યપ્રદીપ ભર્તૃહરિની ઉત્તમ રચના હોઈ તેની વૈયાકરણ પ્રતિબાનુ તે ઉત્તમ પુણ્ય છે. કાશિકાકાર તો તેમના એ અંશને શબ્દાર્થ સંબંધનીય પ્રકરણ કહે છે.

વાક્યપ્રદીપ ત્રણ કાંડમાં વિભક્ત છે. અઠકાંડ, વાક્યકાંડ અને પદકાંડ સૌથી મોટું પદકાંડ હોઈ એમાં ૧૩૨૪ કારિકાઓ છે અને એમાં ચૌદ વિષયોનું ચૌદ સમુદેશોમાં નિરૂપણ થયું છે. ભર્તૃહરિનો પ્રદીપિકા ટીકાગ્રંથ મહાભાષ્યનાં પ્રથમ સાત આદિનક સુધીના ભાષ્ય ઉપર અત્યંત વિસ્તૃત ટીકા રૂપે મળે છે એમાં ભાષ્યના પ્રતીકો લઈને ટીકા કરવાની પદ્ધતિ ભર્તૃહરિએ સ્વીકારી છે. તે એક વૃત્તિકારનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે અને વૃત્તિકાર તે "કુણિ" હોવાનો સંજવ છે. ભર્તૃહરિ ભાષ્યકારને યુક્તિકાર તરીકે ઓળખાવે છે એને આ ટીકાગ્રંથ અપૂર્ણ મળે છે.

ભર્તૃહરિ પછી મહાભાષ્ય ઉપરની મહત્વની સમર્થ ટીકા કેચટની પ્રદીપ નામની ઉપલબ્ધ થાય છે. કેચટ કાશ્મીરનો હતો અને ઈ. સ. ૧૦૫૦માં હયાત હતો ભર્તૃહરિના બંને અંશોનું તેના ઉપર થયું અણુ છે. છતાં એની એ ટીકા ઉપર ૧૫ જેટલી ટીકાઓ મળે છે એજ એના અંબની મહત્તમ માટે પૂરતું છે આ ટીકા એકંદરે સરલ છતાં પાશ્વિડત્તમ પૂર્ણ છે. આજ તો મહાભાષ્ય જેવા હુરૂદયગ્રંથના અભ્યયન માટે આ પ્રદીપ ટીકા મુખ્ય સાધન છે. પ્રદીપના ૧૫ ટીકાકારોમાં 'ઉદ્દયોત' નામક ટીકાના કર્તા નાગેશ આ નાગોજી બટ્ટ (ઈ. સ. ૧૬૭૪-૧૭૫૪)નું નામ એક મોટા વૈયાકરણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આથી અતિરિકત મહાભાષ્યના ટીકાકારોમાં મૈત્રેયરક્ષિત, પુરુષોત્તમદેવ, ધનેશ્વર, શેષનારાયણ, વિષ્ણુમિત્ર, નીલકંઠ વાજપેયી, શેષવિષ્ણુ, શિવરામેન્દ્ર સરસ્વતી, પ્રવાગ વેંકટાદિ, તિરુમલચન્નવા કુમાર તત્તમ, રાજનસિંહ, નારાયણ સર્વેશ્વર દ્વિધિત અને ગોપાલકૃષ્ણચાચી વગેરે લેખકોએ નાની મોટી ટીકાઓ લખેલી છે.

પાણિનિના સૂત્ર પાઠ ઉપર અનેક વૈયાકરણીઓએ વૃત્તિ અંશો પણ લખ્યા છે. સ્વયં પાણિનિએ પણ પેતાના સૂત્રોત્તી એક વૃત્તિ લખી હતી. આજે અષ્ટાંગમામી ઉપરની ઉપલબ્ધ વૃત્તિઓમાં કાશિકાવૃત્તિ સર્વથી પ્રાચીન છે. કુણિ લખ્યા માથુર આદિની વૃત્તિઓ હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. પણ એમાંની એક પણ આજે ઉપલબ્ધ નથી. અધુના ઉપલબ્ધ કાશિકાવૃત્તિ પ્રાચીન અને પ્રાચીણિક હોઈ એની મહત્તાને કારણે તેનો પ્રચાર ભારતની બહાર પણ થયો છે. કાશિકાવૃત્તિના વર્તમાન સંસ્કરણમાંના શરૂઆતના

ન્યાસ (૩, ૧, ૩૩) થી તથા અન્યત્રના પાઠોથી વ્યક્ત થાય છે કે જ્યાદિય અને વામન બંને એ પૃથક્ પૃથક્ સંપૂર્ણ અષ્ટાધ્યાયીની વૃત્તિઓ રચી હતી. એ બંનેની વૃત્તિઓનું સંમિશ્રણ ક્યારે અને શા કારણે થયું તે જાણી શકાય એમ નથી. પણ જિનેન્દ્રશુદ્ધિએ એ બંનેના સંમિશ્રિત સંસ્કરણ પર જ પોતાની ન્યાસ નામક વ્યાખ્યા રચી હોઈ, એના પહેલાં તો એ બંને વૃત્તિઓનું સંમિશ્રણ થઈ ચૂક્યું હતું. ભાગવૃત્તિનાં જે ઉદ્ધરણ વિભિન્ન ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, એ અનુસાર ભાગવૃત્તિની રચનાથી પણ પૂર્વે જ્યાદિય અને વામનની વૃત્તિઓનું સંમિશ્રણ થઈ ચૂક્યું હતું. ભાગવૃત્તિનો રચનાકાલ વિ. સં. ૭૦૦ ની આસપાસનો છે. કાશિકા જેવા મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ પર અનેક વ્યાખ્યાગ્રંથો લખાયા હોઈ એમાં જિનેન્દ્રશુદ્ધિ વિરચિત ન્યાસઅપર નામ કાશિકા વિવરણ-પંજિકા સર્વથી પ્રાચીન અને વિશદ ગ્રંથ છે. એના પછી હરદત્ત-વિરચિત પદ્મમંજરીનું સ્થાન છે. હરદત્તે કાશિકા પર મહાપદ મંજરી પણ રચી હતી (પદ્મ મંજરી, ભાગ-૧, પૃ. ૭૨), આજે એ ઉપલબ્ધ નથી. એ ગ્રંથના લેખક વિમલમતિ હોવાનું જણાય છે. પુરુષોત્તમદેવની ભાષાવૃત્તિ તથા શરણદેવની કુર્ધટ-વૃત્તિ પણ ઉપયોગી ગ્રંથો છે. આથી અતિરિક્ત અષ્ટાધ્યાયી પર લગભગ ૨૫ વૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ તો છે પણ એમાંથી હજી સુધીમાં કેવલ અન્નમ્ ભટ્ટની મિતાક્ષરા, ઓરભટ્ટની વ્યાકરણદીપિકા અને દયાનંદ સ્વામીકૃત અષ્ટાધ્યાયી ભાષ્ય-એ ત્રણ ગ્રંથો મુદ્રિત થયા છે.

પાંચેક શતાબ્દીથી પાણિનીય વ્યાકરણનું પઠનપાઠન પાણિનિ-વિરચિત કમળી સાથે પ્રક્રિયા-કમળી પણ થવા માંડ્યું છે. કોઈપણ એક વિષય કે પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે કેટલાક વિદ્વાનોએ પ્રકરણ યા પ્રક્રિયાવાર વિષય વિભાગ કરી જરૂરી સૂત્રો જ એકઠાં કરી આપ્યાં છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ માને છે કે પ્રક્રિયાગ્રંથોના આધારની અપેક્ષા પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીના કમળું અનુસરણ કરવું એ જ અખેતાને માટે ઉપકારક છે. પ્રક્રિયા ગ્રંથોમાં સર્વથી પ્રાચીન ધર્મકૃતિનો “રૂપાવતાર” ગ્રંથ છે. આ ધર્મકૃતિ ન્યાયપિંડુના કર્તા ધર્મકૃતિથી બિન્ન વ્યક્તિ છે. એનો સમય વિ. સં. ની બારમી શતાબ્દી કે એથી થોડા સમય પૂર્વનો છે. અન્ય પ્રક્રિયા ગ્રંથોમાં રામચંદ્ર(ઈ. સ. ૧૫ મી સદી) વિરચિત “પ્રક્રિયા કૌમુદી”, વિમલ સરસ્વતી(ઈ. સ. ૧૪ મી સદી)વિરચિત “રૂપમાલા”, ભટ્ટીજી દીક્ષિત કૃત “સિદ્ધાંત કૌમુદી”, કોઈ અજ્ઞાત લેખક કૃત “પ્રક્રિયા રત્નાકર” તથા વરદરાજની “મધ્ય સિદ્ધાંત કૌમુદી” તથા “લઘુ સિદ્ધાંત કૌમુદી” અને નારાયણ ભટ્ટકૃત “પ્રક્રિયા સર્વસ્વ” મુખ્ય ગ્રંથો છે. સિદ્ધાંત કૌમુદી પર ગ્રંથકાર-ભટ્ટીજી દીક્ષિતકૃત પ્રૌઢ મનોરમા, વાસુદેવકૃત બાલમનોરમા, જ્ઞાનેન્દ્ર સરસ્વતીકૃત તત્ત્વપ્રબોધિની અને નાગેશ ભટ્ટની “લઘુ શબ્દ-દુ શેખર વ્યાખ્યાઓ મુખ્ય છે. પ્રક્રિયા કૌમુદી પર પણ શેષકૃષ્ણ તથા ગ્રંથકાર રામચંદ્રના પુત્ર વિકુલની વ્યાખ્યા પ્રસિદ્ધ છે.

પાણિનિ પછી પાણિનીય પદ્ધતિથી સ્વતંત્ર ગણાય એવાં વ્યાકરણો પણ રચાયાં છે. એમાં-કાતન્ત્ર વ્યાકરણ-આ વ્યાકરણના બે ભાગ છે, ‘તદ્ધિત પ્રકરણ’ પર્યન્ત પૂર્વાર્ધ અને કૃદન્ત પ્રકરણરૂપી ઉત્તરાર્ધ, તદ્ધિતાન્ત્રના કર્તા શર્વવર્મા (ઈ. સ. ની પહેલી શતાબ્દી) મનાય છે, અને કાતન્ત્ર વૃત્તિકાર દુર્ગસિંહના મતાનુસાર કૃદન્ત ભાગના રચયિતા કાત્યાયન યા વરરુચિ છે. અગ્નિપુરાણ અને ગરુડ પુરાણમાં કાતન્ત્રને કુમાર અથવા સ્કન્દપ્રોક્ત કહેવાયું છે. કાતન્ત્ર પરની સર્વથી પ્રાચીન વૃત્તિ દુર્ગવૃત્તિ છે. જિનકબસરિ અને જગદ્દર ભટ્ટે પણ કાતન્ત્ર પર વૃત્તિઓ લખી છે. ચાન્દ્ર વ્યાકરણ-વ્યાકરણના વાદ્યમયમાં પાણિનીય વ્યાકરણ પછી બીજા સ્થાનનું અધિકારી આ ચન્દ્ર વ્યાકરણ છે. એની રચના ચંદ્રગોમિ નામના બૌદ્ધ વિદ્વાને કરી છે. બૌદ્ધાચાર્ય ચંદ્રગોમિ વાસ્તવમાં એક મહાન વૈયાકરણી હતા. અધુના

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણ]

[૧૭]

આપણી પાસે પતંજલિના મહાભાષ્યનો જે ભાગ ઉપલબ્ધ છે, તેને માટે સમસ્ત ભારતીયો એ ચંદ્રાચાર્યના અત્યંત ઋણી છે. એ મહાનુભાવે સાંપ્રદાયિક અસ્મિતાને વશ બની રહી, મહાભાષ્ય તરફ ઉપેક્ષા કરી હોત તો આપણા દેશમાં અત્યારે મહાભાષ્યની ઉપલબ્ધિ હોત કે નહીં એ શંકાસ્પદ છે. આ ગુણગ્રાહી લિહુએ અત્યંત પરિશ્રમ કરીને મહાભાષ્યની શાખાને પોતાના સમયમાં ખીલવી હતી. ભર્તૃહરિ વિરચિત વાક્યપ્રદીપ(૨. ૪૮૮-૪૮૯)થી તથા કન્ઠશ્વની-રાજતરંગિણી(૧, ૧૭૪ થી ૧૭૬) થી આ હકીકતની પ્રુષ્ટિ થાય છે. ચાન્દ્ર વ્યાકરણમાં અધુના ૭ અધ્યાય મળે છે. એ ૭ અધ્યાયોમાં કેવલ લૌકિક ભાષાના શબ્દોનું અન્વાખ્યાન છે, એમાં સ્વર પ્રકરણ પણ હતું, એની સ્વોપરી જૂતિથી જ એ સિદ્ધ થાય છે. ચંદ્રગોપિએ વૈદિક ભાષા વિષયક સૂત્ર પણ રચ્યાં હતાં, ચાન્દ્ર વ્યાકરણ : ૧, ૧, ૧૪૫ ની જૂતિના સ્વરવિશેષમષ્ટમ વ્રક્ષામઃ પાઠથી વિદિત થાય છે કે ચાન્દ્ર વ્યાકરણમાં પ્રણ આઠ અધ્યાય હતા અને સ્વર પ્રકરણ આઠમા અધ્યાયમાં હતું એ પ્રણ આ પાઠથી વિદિત પ્રાય છે. અતઃ સાતમા અધ્યાયમાં વૈદિક પ્રકરણ હોવું જોઈએ એ સિદ્ધ છે. ચાન્દ્ર વ્યાકરણના સ્વર વૈદિક વિષયક અંતિમ બે અધ્યાય ચિરકાલથી નષ્ટ થઈ ગયા છે. ચાન્દ્ર વ્યાકરણનો મુખ્ય આધાર પાણિનીય શબ્દાનુશાસન અને પાતંજલ મહાભાષ્ય છે, પણ એની સાથે એણે પ્રાચીન વ્યાકરણોનો પણ આશ્રય લીધો હોવાનું રપષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ—આ વ્યાકરણની રચના એક જૈન દિગંબરાચાર્ય દેવનંદિએ કરી છે. દેવનંદિનું બીજું નામ પૂજ્યપાદ સ્વામી છે. આ લેખકે પાણિનીય શબ્દાનુશાસન પર શબ્દાવતાર નામક એક ન્યાસની પણ રચના કરી છે. પૂજ્યપાદ સ્વામીનો સમય ઈ. સ. ૪૫૦ પછીનો છે.

વિશ્રાંત વિદ્યાધર વ્યાકરણ ગણુરત્ન મહોદધિના કર્તાએ વામનને વિશ્રાન્ત વિદ્યાધર વ્યાકરણનો કર્તા જણાવેલો છે.

વામનો વિશ્રાન્ત વિદ્યાધર વ્યાકરણકર્તા (ગણ. પૃ. ૨) હેમચંદ્રાચાર્યે પણ કેટલેક સ્થળે આ વ્યાકરણ કર્તાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

શાકટાયન વ્યાકરણ—આ વ્યાકરણ પાણિનીય વ્યાકરણને અનુસરે છે, એના ઉપર એક અમેાધ-વૃત્તિ નામક મોટી વૃત્તિ છે. હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણમાં આ શાકટાયનને જ અનુસરેલા છે. આ શાકટાયન જૈન દિગંબર સંપ્રદાયના અને પ્રાપ્તીય સંપ્રદાયના છે. આચાર્ય પાણિનિ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં જ શાકટાયનનો ઉલ્લેખ કરે છે. તે તો વૈદિક હતા, આ નહીં.

સરસ્વતી કંઠાભરણ—આ વ્યાકરણના કર્તા પારાધિપતિ મહારાજ ભોજદેવ છે. અંધ અત્યંત વિસ્તૃત છે. અંધકારે ગણુપાદ, પરિભાષા પાદ અને લિંગાનુશાસન આદિ સર્વનો સૂત્રપાઠમાં સમાવેશ કરી દીધો છે. આ શબ્દાનુશાસનનો મુખ્ય આધાર પાણિનીય તેમ જ ચાન્દ્ર વ્યાકરણ છે. અંધ દણ્ડનાથની ‘હ્રસ્વહારિણી’ નામક ટીકા છે. બીજી એક મહત્વપૂર્ણ ટીકા ‘કૃષ્ણલીલા’ શુક્રમુનિની પણ હોવાનું જણવા મળ્યું છે.

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન—આ પ્રસિદ્ધ અંધની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલી છે. શબ્દાનુશાસનમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંનેનું અનુશાસન છે. પ્રારંભમાં સાત અધ્યાયોમાં સંસ્કૃતનું અને આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશનું વ્યાકરણ છે. સંસ્કૃતના

વ્યાકરણની સાથે પ્રાકૃત શૌરસેની વગેરેનું વ્યાકરણ લખવાની પ્રથાના આદિ આવિર્ભાવક આચાર્ય હેમચંદ્ર જ છે, અપભ્રંશના ભાગમાં એમણે જે પદ ભાગ આપ્યો છે તે ભાષાશાસ્ત્રના ઇતિહાસમાં ખાસ સ્થાન લે એવો છે. હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ છે. એની રચના કાતન્ત્રની જેમ પ્રકરણાનુસારી છે, હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, ઉણાદિપૂત્ર અને લિંગાનુશાસન નામક ખિલપાઠોની પણ રચના કરી છે. પોતાના આ વ્યાકરણની સ્વોપરી વૃત્તિમાં હેમચંદ્રે પોતે અનેક લગભગ ૩૫ જેટલા વૈયાકરણોના મતોની વિવેકપૂર્વક આલોચના કરી છે. હેમચંદ્રનું આ વ્યાકરણ અનેક વ્યાકરણોના નવનીતરૂપ છે. અભિનવ શાક્ટાયનના વ્યાકરણને હેમચંદ્ર વધુ અનુસરેલા છે.

આ વ્યાકરણ ઉપરાંત ઓપદેવ(ઈ. સ. ની ૧૩ મી શતાબ્દી) નું મુગ્ધમોષ વ્યાકરણ, કમઠીશ્વર (ઈ. સ. ની તેરમી શતાબ્દીની આસપાસ) નું જોમર વ્યાકરણ, અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય(ઈ. સ. ની ૧૩ મી શતાબ્દી)કૃત સારસ્વત વ્યાકરણ તેમ ઈ. સ. ના ૧૪ મા સૈકાના મધ્યનાભદ્રતનું સૌપદ્ય વ્યાકરણ વગેરે વ્યાકરણો દ્વારા પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીની વિશ્લેષતા તેમ પરિભાષાની દૃષ્ટિએ પ્રતીત થતી કેટલીક જટિલતાને સરળ બનાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. લગભગ બધા જ વૈયાકરણો સ્વતંત્ર ગણાતા હોવા છતાં પાણિનીય પદ્ધતિના જ પુરસ્કારકો છે, વસ્તુતઃ શબ્દાનુશાસન રચયિતાઓની સમાપ્તિ હેમચંદ્રથી જ માનવી જોઈએ, એમના પછી કોઈ પણ વ્યાકરણ એવું રચાયું નથી કે જેને વાસ્તવિક રૂપમાં વ્યાકરણ કહી શકાય.

આચાર્ય વ્યાદિ અપર નામ દાક્ષાયણકૃત ‘સંગ્રહ’, આચાર્ય ભર્તૃહરિકૃત ‘વાક્યપ્રદીપ’ અને નામોલ્લ ભટ્ટકૃત “વ્રતુમંજુષા” વ્યાકરણશાસ્ત્રના દાર્શનિક ગ્રંથો છે. એથી અતિરિક્ત અન્ય કેટલાક દાર્શનિક ગ્રંથો મળે છે, પણ આ ત્રણ ગ્રંથો જ મુખ્ય મનાય છે.

પાણિનિએ પોતાના વ્યાકરણના લગભગ ૪૦૦૦ સૂત્રો આઠ અધ્યાયોમાં અને દરેક અધ્યાયના ચાર પાઠ એ રીતે ૩૨ ખંડમાં ફાળવી નાખ્યાં છે. પૂ. શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી લખે છે તેમ એ વ્યાકરણની સૂત્રરચના પ્રાયઃ એના અસલ સ્વરૂપમાં સચવાયેલી કહેવામાં ખાસ ખાધ નથી. પાણિનિની એ વિશેષતા છે કે એઓ વૈદિક તેમજ સંસ્કૃત ભાષાની ઝીણામાં ઝીણી ખારીકોને પકડી પાડે છે અને વિશાળ શબ્દ સમૂહમાં મૂળોને અને એમાં પ્રવર્તિત બધા જ પ્રકારની પ્રક્રિયાને આવરી લે છે. આજે પણ એની સ્થિતિ છે કે પાણિનીય પદ્ધતિએ જે વિદ્વાનો તૈયાર થયા હોય તેઓ વ્યાકરણના પડિતો કહેવાય છે. સૂત્ર એટલાં નાનાં છે કે લાઘવની પરાકાષ્ટા ચર્ધ ગઈ છે. સૂત્રોની નિરૂપણા બની શકે તેટલી લાગવગયુક્ત છે. પાઠકોને માટે મળૌ વજ્રસમુત્કીર્ણો સૂત્રસ્ય વાસ્તિ મે ગતિ :— આ ઉક્તિ અનુસાર ટીકા અને ભાષ્ય વિના એમાં પ્રવેશ કરવો એ શક્ય જ નથી. સૂત્રોના લાઘવના બલ પર જ નાગેશે પોતાના “પરિભાષેન્દુ શેખર” ની રચના કરી છે. કહે છે કે અર્ધમાત્રાલાઘવેન હિ મુત્રોત્સવ મન્યન્તે વૈયાકરણા:

અર્થાત્—સૂત્રમાં જે એક વ્યંજન માત્રનું પણ ઓછાપણું બની શકે તો એથી વૈયાકરણોને પુત્ર જન્મ જેટલો આનંદ મળે છે. આ સુપ્રસિદ્ધ ઉક્તિને ભારત વર્ષના મહાન વૈયાકરણોમાંથી માત્ર પાણિનિએ જ ચરિતાર્થ કરી આપી છે. એમણે માત્ર ૧૪ પ્રત્યાહારોમાં સમગ્ર વર્ણોને સમાવી દીધા છે. એ જ એમની શુદ્ધિશક્તિ માટે પ્રશંસક છે. સ્વરો અર્ધસ્વરો, અનુનાસિક વ્યંજનો. ધોષ વ્યંજનો,

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણ]

[૧૬

અર્થાત્ વ્યંજનો અને ઉભાક્ષરો એ ક્રમે એમણે વર્ણોની ગાઠવણી કરી આપી છે, એક સૂત્ર છે :
જેરણૌ ચત્કર્મણૌ ચેત્સ કર્તાડનાધ્યાને (૧-૩-૬૭) આ પર ભદ્રોજી દક્ષિતે લખ્યું છે :

જેરણાવિત્તિસૂત્રસ્ય અર્થ જાનાતિ પાણિનિઃ ।

અહં વા માખ્યકારો વા ચતુર્થો નૈવ વિચ્યતે ॥

અર્થાત્ આ સૂત્રને લાખ્ય અને ટીકા વગર કોઈ જાણી શકે તો તે પાણિનિ લાખ્યકાર અને હું એ સિવાય કોઈ એવો નહીં.

પાણિનિ વિષે એમ કહેવાય છે કે ભગવાન શંકરે પ્રસન્ન થઈને એને ચૌદ શિવસૂત્રો આપ્યાં હતાં. જુઓ.

વૃત્તાવસાને નટરાજરાજો નનાદ ઢઢકાં નવપંચવારમ્ ।

ઉદ્ધર્તુકામઃ સનકાદિસિદ્ધા નેતદ્વિમશે શિવસૂત્રજાલમ્ ॥

આમાં પણ ભગવાન શંકરે શિવસૂત્રો રચ્યાં હોવાનું જણાવ્યું છે. ખીજી એક માન્યતા એવી પણ છે કે કાર્તિકેય શંકર પાસેથી વ્યાકરણ લખ્યા અને પછી પોતે નવો ગ્રંથ રચ્યો. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ ફલિત થાય છે કે વ્યાકરણશાસ્ત્રની શરૂઆત અતિ પ્રાચીનકાળથી થઈ હતી. આઘ વ્યાકરણી વિશે ચોક્કસ માહિતી ન મળી શકવાથી વ્યાકરણશાસ્ત્રનો જન્મ કોઈ દેવી શક્તિને આભારી હતો એમ માની લેવાયું છે.

પ્રત્યેક શબ્દાનુશાસનના કર્તાને ધાતુપાઠ અને ગણપાઠની રચના કરવી પડે છે, કેટલાક વૈયાકરણોએ ઉણુદિસૂત્ર અને લિંગાનુશાસનની પણ રચના કરી છે. એ ચાર ઉપર જણાવ્યું તેમ શબ્દાનુશાસનના ખિલ અર્થાત્ પરિશિષ્ટ કહેવાય છે. એ પાંચે અવયવોનો સમૂહ પંચાંગ પંચપાઠી આદિ નામોથી વ્યક્ત થાય છે.

ધાતુપાઠ—સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રનું મુખ્ય પ્રયોજન પ્રત્યેક પદના પ્રકૃતિ પ્રત્યય વિભાગને દર્શાવવાનું છે. શાકટાયન પ્રભૃતિ વૈયાકરણોએ સમસ્ત નામ શબ્દોને આખ્યાતજ અર્થાત્ ધાતુજ માન્યા છે. અતઃ ધાતુપાઠ વ્યાકરણશાસ્ત્રનું પ્રધાન અંગ છે, ઉપલબ્ધ ધાતુપાઠોમાં પાણિનિકૃત ધાતુપાઠ સર્વથી પ્રાચીન છે. પાણિનીય પ્રાચીન આપિશલિના ધાતુપાઠના ઉલ્લેખો પણ અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. પાણિનીય ધાતુપાઠ પર ક્ષીર સ્વામી, ગૈત્રેય રક્ષિત અને સાયણની વૃત્તિઓ ઉપલબ્ધ છે. ચાન્દ્ર ધાતુપાઠ ઉપર પૂર્ણચન્દ્રની વૃત્તિ છે. કાતન્ત્રનો ધાતુપાઠ તિમેટી ભાષામાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જૈનેન્દ્ર અભિનવ શાકટાયન તેમ હેમશબ્દાનુશાસનના પણ પોતપોતાના પૃથક્ ધાતુપાઠ વિદ્યમાન છે. હેમચન્દ્રે પોતાના ધાતુપાઠ ઉપર પારાયણ નામક વૃત્તિ પણ લખી છે. એક જ પ્રકારના ફેરફારો પામતા શબ્દોના ગણ સ્પષ્ટ કરવા જુદા ગણપાઠની રચના થઈ હોય છે.

ગણપાઠ—શબ્દાનુશાસનના સૂત્રપાઠને સંક્ષિપ્ત બનાવવાને માટે ગણપાઠની રચના થાય છે. આપિશલિના ગણપાઠોના ઉલ્લેખ ભર્તૃહરિએ મહાભાષ્ય પ્રદીપિકા (૧-૧-૨૭) માં કર્યો છે. પાણિનીય ગણપાઠ કાશિકા આદિ વૃત્તિગ્રંથોમાં સમાયે છે. તેમ પૃથક્ સ્વતંત્ર રૂપમાં પણ મળે છે. ચન્દ્રનો ગણપાઠ એની વૃત્તિમાં પ્રગટ છે. જૈનેન્દ્ર, શાકટાયન આદિના ગણપાઠ પણ વિદ્યમાન છે. ગણપાઠ ઉપર જૈન વિક્ષાન વર્ધમાનસૂરિનો “ગણરત્ન મહોદધિ” ગ્રંથ ધણો ઉત્કૃષ્ટ છે. એમાં પ્રાયઃ સર્વ ગણપાઠોની વિવેચના છે. પાણિનીય ગણપાઠ ઉપર પરીશ્વર ભટ્ટ કૃત ગણરતનાવલી નામક ટીકા મળે છે. ગણપાઠમાં મોટે

લાગે તો સમાન નિયમમાં આવતા બધા શબ્દો સંગૃહીત કર્યા હોય છે. આમ છતાં બધા સમાઈ ન શક્યા હોય અને એવા બીજા ધણા હોય તો આકૃતિ ગણોડયમ્—

આ પ્રકારના બીજા ધણા છે એમ કહીને ચલાવી લેવામાં આવ્યું હોય છે. ઉચ્ચાદિસૂત્ર— શાકટાયન આદિ કેટલાક વૈયાકરણ સંપૂર્ણ નામ શબ્દોને ધાતુ જ માનતા હતા, એમના સંપ્રદાયની રક્ષાને માટે ઉત્તરવર્તી આચાર્યોએ પોતાના શબ્દનુશાસનના પરિશિષ્ટ રૂપમાં ઉચ્ચાદિસૂત્રોની રચના કરી છે. પ્રાચીન ઉચ્ચાદિસૂત્ર એ પ્રકારના મળે છે. એક પંચપાદી અને બીજા દશપાદી. બંનેની તુલનાથી એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, કે દશપાદીની રચના પંચપાદીના આધારે થઈ છે. કેટલાક વિદ્વાનો પંચપાદી ઉચ્ચાદિસૂત્રો શાકટાયન વિરચિત માને છે. નારાયણ ભટ્ટે તો પ્રક્રિયા સર્વસ્વના ઉચ્ચાદિ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે પંચપાદી ઉચ્ચાદિસૂત્રો પાણિનિકૃત છે, પરંતુ મને તો લાગે છે કે પંચપાદીસૂત્રો આપિશલિની કૃતિ અને દશપાદી પાણિનિની કૃતિ હોવી જોઈએ. પંચપાદી ઉચ્ચાદિસૂત્રો ઉપર લગભગ ૨૦ ટીકાઓ થઈ હોવાનું જણાય છે. એમાં સ્વેતયનવાસી ઉજ્જવલહત્ત અને સ્વામી દયાનંદની વૃત્તિઓ શ્રેષ્ઠ છે. દશપાદી ઉપર પણ ત્રણ વૃત્તિઓ મળે છે. એમાં એક વૃત્તિ વિકૃલની “પ્રક્રિયા—કૌમુદી” પ્રસાદાન્તર્ગત છે અને બીજી એ અચાતનામા છે. કાતન્ત્ર, ચાન્દ્ર, સરસ્વતીકંઠાભરણ, હેમવ્યાકરણ વગેરેનાં પોતપોતાનાં ઉચ્ચાદિસૂત્રો અને તે ઉપર થયેલી ટીકાઓ પણ ઉપલબ્ધ છે. ઉચ્ચાદિસૂત્રો અને તે ઉપર થયેલી વૃત્તિઓનો ઇતિહાસ શ્રી યુધિષ્ઠિર મીમાંસકે પોતાના “દશપાદી ઉચ્ચાદિવૃત્તિ” ના ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૨૦) માં વિસ્તારથી લખ્યો છે. શબ્દોની ખાસ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ કે વિકાસ દર્શાવવા ઉચ્ચાદિસૂત્રો અને ફિટસૂત્રો અપાયાં છે.

લિંગાનુશાસન અધુના સર્વથી પ્રાચીન પાણિનિનું જ લિંગાનુશાસન ઉપલબ્ધ છે. લિંગાનુશાસન કોશની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્વનું છે. વ્યાક્રિ વિરચિત લિંગાનુશાસનના અનેક ઉદ્ધરણો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. વામન, શાકટાયન, વરુણિ અને હેમચંદ્રનાં લિંગાનુશાસન પણ આજ ઉપલબ્ધ છે. એ ઉપર ટીકાઓ પણ થયેલી છે. ચાન્દ્રલિંગાનુશાસન પણ ધણા ગ્રંથોમાં ઉદ્ધૃત છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લિંગાનુશાસન અત્યંત દુર્લભ છે. એટલે પ્રત્યેક વૈયાકરણે લિંગાનુશાસનની રચનાઓ કરી છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રનું પ્રાચીન વાર્ધમય ધણું વિજ્ઞાન છે. આ નિબંધમાં માત્ર સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રધાન લેખક અને એમના ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે. વ્યાકરણનાં સંપ્રતિ ઉપલબ્ધ વાર્ધમયનો વિસ્તારથી પરિચય વિદ્વાન લેખક શ્રી યુધિષ્ઠિરજી મીમાંસકે પોતાના ‘સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથમાં આપ્યો છે. આ લેખમાં એમના એ ગ્રંથનો તથા શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રીજીના “સિદ્ધાંત કૌમુદી” ના અનુવાદમાંની એમની પ્રસ્તાવનાનો પણ જરૂરી ઉપયોગ કર્યો છે. બંને વિદ્વાનોનો હું ઝણી હોઈ એમના તરફ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

મહર્ષિ પાણિનિ અને સંસ્કૃત વ્યાકરણ]

[૨૧]

વિષ્ણુપુરાણનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક પાસાં

રમણલાલ નાગરજી મહેતા *

પ્રાસ્તાવિક

પુરાણ, તેના વિવિધ અર્થો પૈકી એક અર્થ ભારતીય પરંપરાની એક વિદ્યાશાખા હોવાનું દર્શાવે છે, પુરાણ એ વિદ્યાશાખા હોવાની પરંપરા અથર્વવેદનાં પ્રાત્યકાંડના છઠ્ઠા સૂક્ત જેટલી પ્રાચીન છે, અથર્વવેદમાં સૂક્ત પ્રમાણે જ્યારે પ્રાત્ય અર્થાત્ પરમેશ્વર ખુંદતી દિશામાં ગતિ કરે છે ત્યારે તેની પાછળ ગાથા, નારાશંસી, ઇતિહાસ અને પુરાણ ગતિ કરે છે, આ વિચાર પ્રમાણે ખુંદતી દિશા એ વિકાસની દિશા છે. તે તરફ જનાર વ્યક્તિ અને સમાજને અતીતમાં બનેલા બનાવોના જ્ઞાનની જરૂર રહે છે. આ જ્ઞાન ગાથા, નારાશંસી, ઇતિહાસ અને પુરાણ મારફત મળે છે.

અતીતની વાત કરતાં આપણે સમય કે કાલ પ્રવાહની પાર્શ્વભૂમિકામાં ચર્ચાવિચારણા કરતા હોઈએ છીએ. તેથી અનાગત કાલ, વર્તમાનમાં થઈને અતીતમાં બદલાતો હોઈ અતીતની સામગ્રી સતત વધતી રહેતી હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. આ સતત વધતી સામગ્રીમાં નવા નવા અંશે ઉમેરાતા જાય છે. તેથી તેનો સમાવેશ કરવા માટે ઇતિહાસ તથા પુરાણવિદ્યાએ સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે.

આ પ્રયત્નમાં નવા સાહિત્યની રચના થાય છે, તેની ગણના ઇતિહાસ-પુરાણની વિદ્યાશાખામાં થતી હોવાથી, પુરાણ એટલે જૂની રચના એમ માનવાને બદલે, અતીતની સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, વંશાનુચરિત અને મન્વતરની હકીકતોનું વર્ણન કરતું સાહિત્ય પુરાણ છે, તે સમયે સમયે લખાય છે, એવો અભિપ્રાય વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સૂચક છે.

જ્યારે અતીતના જ્ઞાનની ચર્ચાવિચારણા થાય ત્યારે અતીતના જ્ઞાનનાં સાધનો-મૌખિક અને લિખિત વાણીગત, અને પારિભોગિક, પદાર્થગત સાધનો દ્વારા તેની સત્યનિષ્ઠા તપાસવી પડે છે. આવા પરીક્ષણનું કાર્ય કરવા માટે લિખિત સામગ્રીની સમીક્ષિત વાચના કરવી, મૌખિક સામગ્રીને લિખિત સામગ્રીની સહાયથી તપાસવી, તથા સ્થળ-તપાસ દ્વારા પુરાવસ્તુવિદ્યાની મદદ લેવી, એમ વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ અને કાર્ય પદ્ધતિઓની આવશ્યકતા રહે છે.

આ કાર્ય પદ્ધતિ અનુસાર અમે વિષ્ણુપુરાણનાં ઐતિહાસિક પાસાંઓ પૈકી કેટલાંકની તપાસ કરી છે. કારણ કે મદ્દપુરાણ,^૧ શ્રીમાદપુરાણ,^૨ ધર્મારણ્ય, સ્કંદપુરાણાંતરિત કૌમારિકાખંડ,^૩ નાગરખંડ^૪ આદિનાં અધ્યયનમાં આ કાર્ય પદ્ધતિ અસરકારક રહી હતી અને પદ્મપુરાણાંતર્ગત સામ્રાજ્ય માહાત્મ્ય, તેમજ વિશ્વામિત્રી માહાત્મ્યના અધ્યયનમાં^૫ પણ તેની શક્તિનો અનુભવ થયો હતો.

* ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

વિષ્ણુપુરાણ

વિષ્ણુપુરાણની ગીતાપ્રેસ ગોરખપુરની આવૃત્તિના ત્રીજા અંશના ૬ અધ્યાયના ૨૫ માં શ્લોકમાં ચૌદ વિદ્યાઓ પૈકી પુરાણની નોંધ છે. આ પુરાણના ૩, ૬, ૨૫-૨૭; તથા ૬, ૮, ૨ અને ૧૩ માં શ્લોકમાં પુરાણમાં સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, વંશ, વંશાનુચરિત તથા મન્વંતરની હકીકત હોવાની સ્પષ્ટતા કરી છે.

વિષ્ણુપુરાણ, પૌરાણિક પરંપરામાં પોતાનું સ્થાન સ્પષ્ટ કરે છે. તે પ્રમાણે તેના અધ્યયનથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, અને સર્વ પાપોનો નાશ થાય છે (૩, ૬, ૨૫ અને ૨૭ તથા ૬, ૮૩), આ પરિસ્થિતિમાં તે વૈષ્ણવ પુરાણ હોવાનું દર્શાવે છે.

વિષ્ણુપુરાણ સર્ગ, પ્રતિસર્ગાદિ અતીતની અને અનાગત પ્રવૃત્તિઓ વૈષ્ણવ દૃષ્ટિએ નીહાળે છે. તેની રચના છ અંશો, ૧૨૬ અધ્યાયો અને ૬૪૧૫ શ્લોકની છે, એમ ગીતાપ્રેસની આવૃત્તિ દર્શાવે છે, પરંતુ તેનાં ખીજાં પાઠાંતરો હોવાની માન્યતા પણ છે, તેનું અધ્યયન અપેક્ષિત છે.

આ વિષ્ણુપુરાણના પ્રથમ અંશમાં સર્ગની ચર્ચા છે, ખીજામાં વંશ, ખગોળ, ભૂગોળ, તથા ભરત અને ઋષુની હકીકતો છે. ત્રીજા અંશમાં મન્વંતરની હકીકત પ્રથમ બે અધ્યાયમાં છે અને ત્યારબાદ યુગ વર્ણન, વિદ્યાઓ, માનવોના સામાજિક અને વ્યવહારના ક્ષેત્રો, શ્રાદ્ધ, નાન, માયામોહ આદિની ચર્ચા છે. ચોથા અંશમાં વંશાનુચરિતની કથા આવે છે, અને તેમાં પુરાણની પરંપરા અને ઉપસંહાર આવે છે. તેનો પાંચમો અંશ કૃષ્ણચરિત છે, અને છઠ્ઠા અંશમાં કલિમય નિરપણ, કાલમાન, પ્રલમવર્ણન, વિષ્ણુની સ્તુતિ, બ્રહ્મયોગ, પુરાણ પ્રશંસા અને ઉપસંહાર આવે છે.

આ પુરાણના ઉપક્રમથી ઉપસંહાર સુધીના ભાગો જોતાં તે પોતાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સામાન્ય રીતે વર્તન રાખતું જણાય છે. પરંતુ તેના ત્રીજા અંશમાં તથા અન્યત્ર તેમાં અવ્યવસ્થા દેખાય છે. આપણાં દર્શનો, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ જેવાં વિવિધ શાસ્ત્રોની વ્યવસ્થા જોતાં આ પૌરાણિક અવ્યવસ્થા કેટલાક સંશય જિભા કરે છે, તેની વિચારણા કરવાનો અમે પ્રયાસ કર્યો છે.

પુરાણની કાર્યપદ્ધતિ

વિષ્ણુપુરાણ વેદવ્યાસના પિતા પરાશરના મૈત્રેય સાથેના વાર્તાલાપથી શરૂ થાય છે, મૈત્રેય, પરાશરને સર્ગ, પ્રતિસર્ગ, ભૂગોળ, ખગોળ, વંશ, મન્વંતર, કલ્પ, યુગધર્મ જેવા વિષયો પર પ્રશ્નો પૂછે છે, તેનો પરાશર ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે તેમના પિતામહ વશિષ્ઠ સાથેના વાર્તાલાપ તથા પુલસ્ત્યના આશીર્વાદથી તેમને પુરાણ સંહિતાનું જ્ઞાન થયું હતું. આમ વિષ્ણુપુરાણનો પ્રારંભ જૂના વાર્તાલાપની સ્મૃતિ હોવાનો તેના વક્તાનો અભિપ્રાય છે.

વિષ્ણુપુરાણ એ વાર્તાલાપની સ્મૃતિ અથવા યાદદારત્વ તરીકે લાંબા વખત સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતો સાહિત્ય પ્રકાર છે, તેથી સ્મૃતિનાં બલાબલની કેટલીક વિગતો જોતાં સમગ્ર વિશ્વમાં અનેક પ્રાણીઓ અને મનુષ્યોનો મોટાભાગનો વ્યવહાર સ્મૃતિ પર આધારિત હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. પોતાની અનુભવેલી પ્રવૃત્તિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન બહુ ઓછું જણવાય છે તેથી સ્મૃતિમાં કલ્પનાના કણ અંશો ભળીને તેની પરંપરા ચાલતી હોય છે.

વિષ્ણુપુરાણે આ હકીકત પ્રતીકાત્મક રૂપે નોંધી છે. વિષ્ણુપુરાણના ૧. ૧૦. ૭ માં સ્મૃતિને આક્રિરસની પત્ની ચાર પુત્રીઓની માતા જણાવી છે. તેમનાં નામ રક્ષા, અનુભવી, સિનીવાલી, કલ્પ

વિષ્ણુપુરાણનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક પાસાં]

છે. આ ચાર નામો વિષ્ણુપુરાણ ૨.૮.૮૦ માં આવે છે. ત્યાં તેનો ઉલ્લેખ તિથિઓ તરીકે છે. આ બંને વર્ણનોનો કોઠો બનાવવાથી તેનું અર્થઘટન શક્ય બને છે તે અત્રે દર્શાવ્યું છે.

આફ્રિસ અને સ્મૃતિ	ચંદ્ર અને તિથિ	અર્થઘટન : તિથિ	સ્મૃતિ
રાકા	રાકા	પૂર્ણિમા	સ્મૃતિ યથાતથ
અનુભતિ	અનુભતિ	પૂર્ણિમાની ચૌદસ :	કંઈક જુલાયેલી સ્મૃતિ
		અથવા પડવો	
સિનીવાલી	સિનીવાલી	અમાસની ચૌદસ :	મોટે ભાગે નષ્ટ થયેલી
		અથવા પડવો	સ્મૃતિ
કેઈ	કેઈ	અમાસ :	સંપૂર્ણ નષ્ટ થયેલી
			સ્મૃતિ.

આ કોઠાની મદદથી વિષ્ણુપુરાણે દર્શાવેલાં સ્મૃતિનાં બલાબલ સમગ્ર છે. સ્મૃતિ બળવાન રાખવા માટે માનવે એ વિવિધ પદ્ધતિઓ વિકસાવીને તેનો જરૂર પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો છે. માત્ર મૌખિક પરંપરા યથાતથ જળવાય તેવો વિશિષ્ટ પ્રયોગ સંહિતાની વેદની પરંપરામાં છે. તેવો પ્રયોગ સર્વત્ર નથી, પુરાણોએ આ વેદની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ અપનાવી નથી, કારણ કે તેનું કાર્ય ઉપજીવણ અર્થાત્ સમજૂતી કે વિસ્તારનું છે, તેથી તેમાં ફેરફાર, ચર્ચા વિચારણાને ધણો અવકાશ છે. આપણા અનુભવ પ્રમાણે પણ જુદે જુદે પ્રસંગે સ્મૃતિ બળવાન હોય તો પણ તેનો ઉપયોગ થતો નથી, તથા જૂતકાળના બનાવોની ચર્ચાવિચારણામાં અનેક કદપનાઓનો આશ્રય લેવામાં આવે છે, તેથી મૌખિક પરંપરા મૂળ અંશે કંઈક અંશે સાચવે છે અને તેનું દેશકાલાનુસાર અર્થઘટન કરતી રહે છે. આ સામાન્ય વ્યવહારના ફેરફારોને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે સમજવા માટે વ્યવહારનું મૂળ સ્વરૂપ જળવવા માટે આપણે લેખનકળા વિકસાવી છે.

લેખનકળા

લેખનકળા એ પ્રતીકો દ્વારા લેખન સપાટી પર લાખાના સ્વર-વ્યંજન પ્રક્રિયાથી અભિવ્યક્ત થતાં શબ્દો અને વાક્યો સચવવાની કળા છે, સ્વર-વ્યંજન પ્રક્રિયાનાં રેખાત્મક પ્રતીકો અને તેના સંકેતો સામાજિક જ્યાં સુધી સ્થિર રહે ત્યાં સુધી લખેલી સામગ્રી કાર્યસાધક રહે છે. આ સામગ્રીની લેખન સપાટીનું જીવન લખાણનું જીવન હોય છે, તેથી તેનો સંચય કરવો, તેનું સંરક્ષણ કરવું અને તેને નાશમાંથી બચાવવા કે અન્ય ઉપયોગ માટે અન્ય પદાર્થો પર તેની નકલ ઉતારવાનું કામ પુસ્તકાલયો, દફતરખાતાં, ચિત્રકોશ આદિમાં ચાલતું હોય છે, તેને માટે સામાજિક ચેતના અને સહકાર આવશ્યક છે. તેના અભાવે લિખિત સામગ્રી નષ્ટ થઈ જતી હોય છે, અને બદલાયેલી દેશ કાળની પરિસ્થિતિમાં જૂની લેખનકળાનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું હોય છે.

અન્વેષણ પદ્ધતિ

જ્યારે લિખિત સામગ્રી સચવાયેલી હોય, ત્યારે તે અતીતમાં થયેલી સ્મૃતિ સંગ્રહની પ્રવૃત્તિ તેના દેશ, કાળની પરિસ્થિતિ પ્રતિબિંબિત કરતી હોય છે, તેથી આ જ્ઞાન માટે પ્રાચીન લિપિવિદ્યા, અભિલેખવિદ્યા, હસ્તપ્રતવિદ્યા આદિની મદદથી પરંપરાના પ્રાચીન મૂળ અંશે, તેમાં થયેલા ફેરફારો સમગ્ર છે, આ પ્રવૃત્તિ માટે સમીક્ષિત આવૃત્તિઓ તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

વિષ્ણુપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવા માટે એકત્ર કરેલી હસ્તપ્રતોની સામગ્રીમાં સૌથી જૂની હસ્તપ્રત તેરમી સદીની આનુષ્ઠાનુની છે. તેથી તે પહેલાંની વિષ્ણુપુરાણની પ્રવૃત્તિ સમજવા માટે તે ગ્રંથનું અંતરંગ પરીક્ષણ કરીને તેમાંથી વ્યક્ત થતાં સામાજિક ચિંતન તથા પરિસ્થિતિનું અધ્યયન આવશ્યક બને છે. આ રીતે મળતી માહિતીની પારિભોગિક સામગ્રી સાથે તુલના કરીને તેની મદદથી બહિરંગ પરીક્ષણ કરવાથી ગ્રંથના લેખનસમયના દેશ-કાલ આદિની ધણી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં તેની સમજ વધે છે. પારિભોગિક સામગ્રીમાં અન્ય તાત્રપત્રાદિ લખાણો, શિલ્પો, સ્થાપત્ય તથા ઉપસ્કરણો આદિનો સમાવેશ કરવો પડે છે.

આમ લખાણ અને બહિરંગ સામગ્રીનું અધ્યયન કરતાં બંને વચ્ચે જે દેશ-કાલમાં તાદાત્મ્ય વધુ પ્રમાણમાં જણાય તે દેશ-કાળમાં તે લખાણ અથવા ઔખિક પરંપરાની ઉત્પત્તિ કે સંગ્રહ થયો હોવાનું શેષવત્ અનુમાન કરી શકાય છે. આ અનુમાનથી જે દેશ-કાળનો નિર્ણય થાય તે વખતની સામાજિક અને વિદ્યાકીય પરંપરામાં પ્રાચીન અશો પણ સ્વાભાવિક રીતે ભળેલા હોઈ તેના કાલ-નિર્ણય માટે નવા અશો વધુ મદદગાર નીવડે છે. આ સૌથીથી વિષ્ણુપુરાણની તપાસ કરી છે.

વિષ્ણુપુરાણની પરંપરા

વિષ્ણુપુરાણની શિષ્ય પરંપરા તેમાં બે જગ્યાએ આપી છે. પ્રથમ પરંપરા ૧.૨.૮-૯ પર છે. તે પ્રમાણે આ પુરાણ બ્રહ્માએ પુરુકુત્સને નર્મદા પર કહ્યું, પુરુકુત્સે તે સારસ્વતને કહ્યું અને તેની પાસેથી તે પરાશરને મળ્યું. તેમણે મૈત્રેયને કહ્યું. બીજી પરંપરા પણ બ્રહ્માથી શરૂ થાય છે. તે ૬.૮ ૪૩ ૫૧ પર છે. તેમાં બ્રહ્મા-ઋષ્ય, ભાગુરિ, સ્તંભમિત્ર, દધીચિ, સારસ્વત, ભૃગુ, પુરુકુત્સ, નર્મદા, ધૃતરાષ્ટ્ર, પુરાણનાગ, વાસુકિ, વત્સ, વત્સતર, કમ્બલ, એલાપુત્ર, વેદશિરા, પ્રમતિ, ભત્રુકણ, પુલત્ય, પરાશર-મૈત્રેય જેવી લાંબી યાદી આપી છે. આ બંને પરંપરાઓ પૈકી પ્રથમ પરંપરામાં વિષ્ણુપુરાણ નર્મદાના પ્રદેશમાં તૈયાર થયું હોવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. બીજી પરંપરામાં પ્રથમ પરંપરાનાં પાત્રો છે. તેમાં નર્મદા નદીને બદલે વ્યક્તિ બને છે, તથા તેમાં સારસ્વત પુરુકુત્સને પુરાણ કથા સંભળાવે છે એવો ફેરફાર દેખાય છે. તેમજ તેમાં નાગ લોકોની પણ લાંબી યાદી આપી છે.

આ ફેરફારોથી નર્મદાના પ્રદેશમાં વિષ્ણુપુરાણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હોય, તે બાબત કંઈક અશો જોણ બનતી લાગે છે, અને વિષ્ણુપુરાણના ૩, ૬, ૧૫-૧૭ માં પુરાણની જે પરંપરા આપી છે, તેને કંઈક અનુકૂળ થવાના પ્રયાસમાં સારસ્વતનું સ્થાન આગળ આણ્યું હોવાનું લાગે છે.

આ ફેરફાર કરતી વખતે પરાશર અને મૈત્રેયની પ્રશોત્તરી ચાલુ રાખી છે. વેદવ્યાસની શિષ્ય પરંપરા તથા મહાભારતનાં પાત્રો તેમાં દેખાતાં નથી, તેથી વિષ્ણુપુરાણનાં સર્જન પછી તેને પૌરાણિકોએ તેમની પરંપરા પ્રમાણે કંઈક ફેરફારો કર્યા હોવાનું અનુમાન થાય છે.

આ પરંપરાઓ બોતાં વિષ્ણુપુરાણ નર્મદા તટ પર તૈયાર થયું હોવાનું સમજાય છે, તથા તેના પાઠમાં ફેરફારો થયાનું પણ સમજાય છે, આ પરંપરા સમજવા માટે વિષ્ણુપુરાણના સર્ગ અને નર્મદાના ક્ષેત્રની સામાજિક, ધાર્મિક પરિસ્થિતિની તપાસ આવશ્યક છે.

વિષ્ણુપુરાણ સર્ગ, નર્મદા પ્રદેશનો સમાજ

વિષ્ણુપુરાણના સર્ગનાં વર્ણનમાં તે સાંખ્યની વિચારણા સ્વીકારીને તેમાં સર્વોચ્ચ સ્થાન વિષ્ણુને આપે છે. પરંતુ તેનો રાજસિક સર્ગ બ્રહ્માનું કાર્ય છે, તેવો અભિપ્રાય ૧.૩માં વ્યક્ત કરે છે, વળી

વિષ્ણુપુરાણનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક પાસાં]

આ વરાહ કલ્પમાં તે સૂચિત થઈ છે, તે મત્સ્યપુરાણની ૨૮૯ અધ્યાયની કથાનું સ્મરણ કરાવે છે. વિષ્ણુપુરાણની સર્ગની પ્રવૃત્તિમાં બ્રહ્મા અને વરાહ એ બે દેવોનો ફાળો બણા મોટો છે તેમ ૧.૪ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આ પરંપરાને આધારે વરાહકલ્પમાં બ્રહ્મા-વરાહની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન હોઈ તેના જૂના ઉલ્લેખો તપાસવાની જરૂર પડે છે.

બ્રહ્મા અથવા પ્રજાપતિ વરાહનું રૂપ ધારણ કરે છે એ કલ્પના યજુર્વેદની કાઠકસંહિતા ૮.૨ માં જોવામાં આવે છે. વરાહ પૃથ્વીને તેના મુખથી પાણીમાંથી બહાર કાઢે છે તે પાણી પ્રજાપતિનું સ્વરૂપ છે ઇત્યાદિ વિચારો વેદમાં છે. તેનો વિસ્તાર શતપથ બ્રાહ્મણમાં છે. તેમાં પ્રજાપતિ મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહનું રૂપ ધારણ કરે છે તેવા ઉલ્લેખો ૧.૮.૧-૧; ૧.૫, ૧૪.૧ ઇત્યાદિ સ્થળે જોવામાં આવે છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પણ આવા ઉલ્લેખો છે. તે પરથી આ યજુર્વેદની કલ્પના હોવાનું સમજાય છે. યજુર્વેદ યદ્ય માટેનો છે અને વિષ્ણુ એ જ યદ્ય છે એવો વિચાર પણ બાણીતો છે તેથી વિષ્ણુપુરાણનો આ સર્ગ બાગનો વિચાર યજુર્વેદનું ઉપનૃહણ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

યજુર્વેદની આ પરંપરા હરિવંશમાં તથા રામાયણ જેવા ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં દેખાય છે. આ પ્રાચીન પરંપરાનો કાઠક સંહિતાનો ઉલ્લેખ તેને યજુર્વેદની કાઠક શાખા સાથે સાંકળી લેતો જણાય છે.^૭ કાઠક સંહિતાનો પ્રચાર નર્મદાના પ્રદેશમાં હતો. કઠ શાખાની બાર શાખાઓ નોંધાયેલી છે. તેમાંની એક મૈત્રાયણી શાખાના સાત બાજો છે. તેમાં વારાહોનો સમાવેશ થાય છે. આ વૈદિક પરંપરા સાયણાચાર્યના સમય સુધીમાં ગોદાવરી સુધીના પ્રદેશમાં વિસ્તરેલી હતી. મખ્મદેશથી આ પ્રદેશ સુધી તેમનું સ્થાન હોઈ તેમની પરંપરા કુરુક્ષેત્રની પૂર્વમાં, ઉત્તર પ્રદેશ તથા તેની દક્ષિણ મખ્મપ્રદેશ અને દક્ષિણ ભારતમાં વિસ્તરેલી હતી, એમ લાગે છે.

આ યજુર્વેદની નર્મદા વિસ્તારમાં વેદના ઉપનૃહણની પરંપરામાં વિષ્ણુપુરાણનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે, તેમ સમજાય છે. આ બાબત શિલ્પ તથા રાજ્યવંશોની માન્યતાથી પ્રુષ્ટ થાય છે. વિષ્ણુપુરાણમાં વરાહનાં બે સ્વરૂપોનાં વર્ણનો છે. તેનું પ્રથમ સ્વરૂપ યદ્યવરાહ છે અને બીજું સ્વરૂપ નરવરાહ છે. આ બંને સ્વરૂપોનાં ધણાં શિલ્પો મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત, દક્ષિણ ભારતમાંથી મળે છે. તે પૈકી એરણના ફૂલ રાજવી તોરમાણના લેખવાળો યદ્યવરાહ તથા વિદિશા પાસેની ચૂડાના નરવરાહ પ્રખ્યાત છે. તે શિલ્પો ચોથી પાંચમી સદી જેટલાં પ્રાચીન છે, તેથી વિષ્ણુપુરાણનું વર્ણન પણ આ સદીઓમાં પ્રચારમાં હોવાનું સમજાય છે. ફૂલો વૈદિક પરંપરામાં વિશ્વાસ ધરાવતા હતા એમ તેમના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રો જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે, તેથી તેમની બૌદ્ધોએ ભારતમાં તથા ઇસાઈઓએ યુરોપમાં ટીકા કરી હતી, એમ લાગે છે.

વિષ્ણુપુરાણની શિલ્પ પર થયેલી અસરનો પડો આ વિસ્તારની સામાજિક સ્થિતિ પર કંઈક અંશે પડે છે. દક્ષિણ ભારતના પ્રખળ રાજ્યવંશ, ચાલુક્યોમાં તેમના મૂળ પુરુષ બ્રહ્માના ચુલુકમાંથી પેદા થયાની માન્યતા છે.^૮ તેમનાં તામ્રપત્રોનો પ્રારંભ વરાહ અવતારની સ્તુતિથી થાય છે. આમ બ્રહ્મા અને વરાહની સાથે સંકળાયેલી ચાલુક્યોની પરંપરાને વિષ્ણુપુરાણની માન્યતા સાથે તાદાત્મ્ય દેખાય છે, ચાલુક્યોએ ધણાં યજ્ઞો કર્યા હતા તે બાબત તેમના લેખો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી આ તમામ પરિસ્થિતિ યજુર્વેદની કાઠક શાખાની કલ્પનાનો પરિપાક છે એમ સાધાર માની શકાય. વિષ્ણુપુરાણની લાંબી સિદ્ધ પરંપરામાં નાગલોકની કથા આપી છે. નાગલોકની કથાના અંશે સંભવતઃ મખ્મપ્રદેશના નાગવંશ સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય. આ નાગવંશ ગુપ્તોનો સમકાલીન અને તેમની સાથે લગનાદિ સંબંધ ધરાવતો હતો. આ સંબંધ તથા આ પ્રદેશનાં શિલ્પો, બ્રહ્મા અને વરાહની

ચાલુક્ય પરંપરા ઇત્યાદિ વિષ્ણુપુરાણની માહિતી સાથે સંકલિત થાય છે તેથી તેના રચના તથા પ્રવૃત્તિકાળ પર સારો પ્રકાશ પડે છે.

વિષ્ણુપુરાણનો રચનાકાળ

ઉપરોક્ત પ્રમાણો જોતાં વિષ્ણુપુરાણની રચના આશરે પાંચમી/છઠ્ઠી સુધીમાં થઈ હોય એમ લાગે છે. આ ક્ષેત્રના તેના મૂળ ભાગની હોવી જોઈએ, તેમાં પાછળથી ઉમેરા થયા હોવાનું અનુમાન બળવાન છે.

આ પુરાણની રચનાનો કાળ નિર્ધારિત કરવાના પ્રયત્નો હજારા, કાણે, વિંદરનિરૂઝ જેવા વિદ્વાનોએ કર્યા છે. તેમના મત પ્રમાણે ઉપરનો અભિપ્રાય પુષ્ટ થાય છે, પરંતુ સી. વી. વૈદ્ય તેને બધા પાછળના સમયમાં મૂકે છે. સી. વી. વૈદ્યનો મત વિષ્ણુપુરાણની અત્યારે ઉપલબ્ધ કૃતિ માટે સાનુકૂળ છે. આ તમામ પ્રમાણો જોતાં વિષ્ણુપુરાણની રચનાનો પ્રારંભનો કાળ પાંચમી/છઠ્ઠી સદીની આબુબાબુનો લાગે છે અને તેમાં પાછળથી આશરે ત્રીસમી/દસમી સદી સુધીમાં ઉમેરા થયા લાગે છે, તેની ચર્ચા પ્રસ્તુત છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં ઉમેરા

વિષ્ણુપુરાણનું યજુર્વેદનું ઉપનૃદ્ય સ્વરૂપ ત્યારબાદ બાહ્યમીના ચાલુક્યો સુધી તેનું સારું બળ રહ્યું હોવાનું લાગે છે. આ ચાલુક્ય રાજવંશ બળવાન હતો. તેણે આઠમી સદીમાં અરબ આક્રમણને મારી હટાવ્યું હતું. તેની સત્તાનો ત્યારબાદ હ્રાસ થયો હતો.

આ હ્રાસ પછી રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાનો ઉદય થયો હતો.^{૧૦} તેઓ વેદની પરંપરાને અનુસરતા હતા, પરંતુ ત્યારબાદ તેમનું જૈન પરંપરા તરફ વલણ વધ્યું હતું. તેમના વખતનાં જૈનશિક્ષણ તથા સાહિત્ય આ બાબત પુષ્ટ કરે છે.

વિષ્ણુપુરાણનાં અધ્યયનમાં તેના ત્રીજા અંશના બીજા અધ્યાય પછી નવાં તરતે ઉમેરાયેલાં નજરે પડે છે. તેમાં નગન, માયામોહ આદિની ચર્ચા પ્રથમ અંશના ગૈત્રેયના પ્રશ્ન સાથે સુસંગત નથી. તેમાં વાર્તાલાપમાં બીજા, કલિંગ, યમ, સાગર, ઔર્વ આદિ પાત્રો ઉમેરાયા છે, વિષ્ણુપુરાણનો ચોથો અંશ, તેની પુરાણની વ્યાખ્યા સાથે સુસંગત થાય છે. પાંચમો અંશ ચોથા અંશની ચક્રવંશની કથાનો વિસ્તાર છે, તથા છઠ્ઠા અંશની કેટલીક વાર્તા ઉમેરાઈ છે.

ચોથા અંશના અંતમાં પુરાણની ફલશ્રુતિ છે તેવી છઠ્ઠા અંશના અંતે છે. તેથી બે ફલશ્રુતિનું પ્રયોજન કયું છે એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પલ્લટાયેલી સામાજિક પરિસ્થિતિમાંથી મળતો લાગે છે.

વિષ્ણુપુરાણમાં બીજા અંશમાં પ્રિયવ્રત વંશમાં નાભિ અને મરૂદેવીના પુત્ર ઋષભની કથામાં તેની પ્રશંસા છે. તે જ પ્રમાણે તેના પુત્ર ભરતની પ્રશંસા છે. આ ઋષભ ચરિત્ર જૈન આદિનાથ અને તેના પુત્ર ભરતને અનુલક્ષીને ચાનપૂર્વક લખાયેલું છે.

પરંતુ વિષ્ણુપુરાણના ત્રીજા અંશમાં (૩.૧૮) માયામોહ જેવા વર્ણનમાં જૈન-ધર્મની ટીકા છે, આ ફેરફાર સંભવતઃ સમાજમાં થયેલો કેટલીક માન્યતાનો ફેરફાર સૂચવે છે. આ ફેરફાર ઉપર જણાવ્યું તેમ રાજાઓના બદલાયેલા વલણનો સૂચક છે, આ નવાં જામણ થયેલા અંશમાં વિદ્વા, ધર્મશાસ્ત્ર અર્થાત્ સામાજિક વ્યવહાર આદિ દેખાય છે, તે સમાજ વ્યવસ્થામાં પોતાની પરિસ્થિતિ સુદૃઢ બનાવવાના પ્રયત્નો હોય તેવો ભાસ થાય છે.

આ પરિસ્થિતિ આઠમીથી દસમી સદીનું ક્ષયન કરે છે. તેથી તે વખતે મૂળ ગ્રંથમાં ઉમેરા થયા હોય તેમ લાગે છે. તેમાં ગૈત્રેયના પ્રશ્નો, ત્રીજા અંશના બીજા અધ્યાય પછીના ભાગો, પાંચમો અંશ તથા છઠ્ઠો અંશ વધ્યો હોય અથવા તેના ભાગોમાં ફેરફાર થયા હોય એમ સમજાય છે, જે ચોથા અંશના અંત ભાગની ફલશ્રુતિ યથાસ્થાને હોય તો પાંચમો અને છઠ્ઠો અંશ પાછળના ગણાય.

વિષ્ણુપુરાણનાં કેટલાંક ઐતિહાસિક પાસાં]

આ પરિસ્થિતિમાં હકીકત સદી પછી ખાસ ફેરફાર થયો હોય એમ લાગતું નથી. તેથી સમગ્ર દૃષ્ટિએ આ અધ્યયનમાંથી નીચેના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થતા દેખાય છે.

ઉપસંહાર

૧. પુરાણોમાં ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક સામગ્રી હોય છે, તેને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે તેમાં વપસતી ભાષા, તેનાં પ્રતીકો આદિનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.
૨. પુરાણો વેદનું ઉપજૃંહણ અર્થાત્ વિશેષ સમજૂતી આપતું સાહિત્ય છે. તેથી તેમાં મૂળનો ખસો વિસ્તાર હોવાથી તેમાં ઘણાં પ્રાચીન તત્ત્વો સચવાયેલાં હોય છે. તે નવાં તત્ત્વોને પણ જૂની દ્રષ્ટિ વર્ણવે છે તેથી તે પ્રાચીન હોવાનો આભાસ જીભો કરે છે.
૩. આ ગ્રંથોની સામગ્રીનું પુરાવસ્તુની નજરે અન્વેષણ કરવાથી તેના સ્થળ-કાળ માટે નવો પ્રકાશ પડે છે, તેથી તેનાં ઐતિહાસિક તથા આજનાં દૃષ્ટિબિંદુથી સુમન્ય છે.
૪. વિષ્ણુપુરાણ નર્મદા વિસ્તારના યજુર્વેદીય કાઠક શાખાનાં પ્રતીકો અને માન્યતાઓનું ઉપજૃંહણ છે. તેમાં વિંધ્ય અને તેની દક્ષિણના સમાજની માન્યતાનું સારું વર્ણન છે.
૫. આજના વિષ્ણુપુરાણના જૂના ભાગો અશ્વરે ૫/૬ સદી જેટલા પ્રાચીન લાગે છે, પરંતુ તેમાં આઠમી/હકીકત સદી સુધી ઉમેરા થયા છે.
૬. પુરાણની વાચનામાં પુરાવસ્તુવિદ્યા, ઇતિહાસ આદિ ક્ષેત્રમાંથી મળતી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે.

પાઠટીપ

૧. B. J. Sandesara, *Malla Purāṇa*, G. O. Series 144.
૨. Parmar Bhabhootmal, *Cultural and Critical Study of Śrimal Purāṇa*, Being a Ph.D. Thesis in the Deptt. of Archagology, M. S. University of Baroda, 1969
૩. G. G. Desai, *Critical and Cultural Study of Kaumārikā khaṇḍa*, 1978. A Thesis Submitted in the Department of Archaeology, M. S. University of Baroda.
૪. R. N. Mehta, *Nāgar khaṇḍa : A study*, Journal of the M. S. Univertsiy of Baroda, Vol. XVII, No. 1968
૫. વિશ્વામિત્રી માહાત્મ્યની માહિતી તથા સ્થળ-તપાસની સગવડ માટે શ્રી જયંત પ્રે. ઠાકરનું ઋણ સ્વીકારું છું.
૬. વિષ્ણુપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ માટે એકત્ર કરેલી હસ્તપ્રતોમાંથી સૌથી જૂની હસ્તપ્રતની માહિતી આપવા બદલ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરના સત્તાધીશોનો આભાર માનું છું.
૭. વેદની કાઠક શાખા માટે, શ્રી. દા. સાતવળેકર. 'કાઠક સંહિતા'
૮. ચાલુક્યો અને રાષ્ટ્રકૂટો આદિનાં ઇતિહાસ માટે The History and the Culture of the Indian People ના વો. ૨, ૪
૯. વિષ્ણુપુરાણની તારીખો માટે P. V. Kane, *History of Dharmaśāstra*, Vol. V, Part II, Section IV, Ch. XXII and R. C. Hagara, *Studies of Puranic Records of Hindu Rites and Customs*, pp. 19-24
૧૦. રાષ્ટ્રકૂટો અને જૈનો માટે ચૌધરી શુભાષ્યંદ્ર, 'જૈન સાહિત્યકા બૃહદ્ ઇતિહાસ' વો. ૪. પાશ્વનાથ વિદ્યાલય શોધ સંસ્થાન, વારાણસી.

ગુજરાતમાં બૌદ્ધ વિહારો અને મઠોની છાત્રાલય વ્યવસ્થા

નાગજીભાઈ કેસરભાઈ ભટ્ટી*

ગુજરાતમાં એક સમયે બૌદ્ધધર્મ મહત્વનું સ્થાન ધરાવતો હતો. ઈ. પૂ. ૩ જ સદીમાં અશોકના સમયમાં આ પ્રદેશમાં બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર શરૂ થઈ ગયો હશે એમ લાગે છે. ગુજરાતમાં કેટલાંક સ્થળોએ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ માટે ઇંટરી વિહારો અને સ્તૂપો બંધાયા છે, તો કેટલીક જગ્યાએ કુંગરોમાં વિહારો અને શેલગૃહો કોતરાયેલાં છે.^૧ જૂનાગઢ, સાણા, તળાજ, ખંભાલીડા અને સાણપુર (અરડા કુંગરની પશ્ચિમ તળેટી) માં તેના અવશેષો જોવા મળે છે. સાબરકાંઠામાં શામળાજી પાસે 'દેવની મોરી' નામક સ્થળેથી ક્ષત્રપકાલીન વિશાળ ઇંટરી સ્તૂપ અને વિહાર મળી આવ્યા છે, તો જૂનાગઢ પાસે ઈસ્વાના ઉત્ખનન દરમ્યાન 'બુદ્ધસેન (વિહાર)' મળી આવેલ છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ભરુચ્છ (ભરૂચ) અને સોપારક (મુંબઈ પાસેનું સોપારા) ના અનેક ઉલ્લેખ મળે છે. આ જોતાં આ સ્થળો બૌદ્ધધર્મનાં કેન્દ્રો હોય તેમ જણાય છે.^૨ ગુજરાત અને કચ્છની વાત જવા દઈએ તો પણ પ્રખ્યાત ચીની પ્રવાસી યુઆન શ્વાંગે નોંધ્યું છે તેમ એકલા સૌરાષ્ટ્રમાં પચાસ વિહારો હતા, વલ્લભીમાં બૌદ્ધધર્મ વધારે પ્રચલિત હતો.^૩

નિવાસી ઇમારતો

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના નિવાસ માટેની ઇમારતોને વિહાર કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વિહારમાં મધ્યમાં એક રાખવામાં આવતો. એકની ચારે તરફ કુટિરોની રચના થતી. ગુજરાતમાં આવા વિહારો તળાજ, સાણા, બોરિયા, ઇંટવા, ખંભાલીડા, દેવની મોરી વગેરે જગ્યાએ આવેલા છે. આવા કુંગર ઉપરના તથા મેદાનમાં આવેલા વિહારોનો સમાવેશ થાય છે.^૪

ભિક્ષુઓના નિવાસ માટેની ઇમારતો અર્થાત વિહારોનાં નામો મૈત્રકોનાં દાનશાસન કે તામ્રપત્રોમાં પણ મળે છે. આ વિહારોમાં દુદ્ધાવિહાર, શુદ્ધદાસ વિહાર, બપ્પપાદીય વિહાર, કઠ્ઠ વિહાર, ગોહક વિહાર, વિમલગુપ્ત વિહાર, ભટાક વિહાર, યક્ષશર વિહાર, અજિત વિહાર, શીલાદિત્ય વિહાર વગેરે તત્કાલીન ગુજરાતમાં અસ્તિત્વમાં હતા તેમ પ્રાપ્ત દાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે. આ સહુ વિહારોને મૈત્રક રાજવીઓ તરફથી અવારનવાર દાન મળતાં. વલ્લભી (આજનું વળા) એ બૌદ્ધવિદ્યાનું મહત્વનું કેન્દ્ર હતું.^૫

યુઆન શ્વાંગ અનુસાર એકલા વલ્લભીમાં જ છ હજાર ભિક્ષુઓ રહેતા હતા. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં ત્રણ હજાર ભિક્ષુઓ રહેતા હતા.^૬ ભરૂચમાં બૌદ્ધ સંધારામોમાં ત્રણ હજાર મહાયાનનાં અનુયાયીઓ અભ્યાસ કરતા હતા. કચ્છમાં પણ દસ વિહારો હતા અને ત્યાં એક હજાર બૌદ્ધ સંતો હીનયાન તથા મહાયન સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરતા હતા. આનંદપુર (વડનગર) માં દસ સંધારામોમાં હીનયાન સંપ્રદાયના એક હજાર સાધુઓ અભ્યાસ કરતા હતા.^૭

* ૩, પરાગ સોસાયટી, નારી કેન્દ્ર માર્ગ, મુરેન્દ્રનગર

ગુજરાતમાં બૌદ્ધ વિહારો અને મઠોની છાત્રાલય વ્યવસ્થા]

[૨૬]

આનો અર્થ એ થયો કે વિહારે કે સંધારામે એ માત્ર નિવાસસ્થાન નહોતાં પણ અભ્યાસના કેન્દ્રો પણ હતાં. આ અભ્યાસકેન્દ્રો માત્ર નિવાસસ્થાન હોય તો એટલા બધા સાધુ કે ભિક્ષુઓના ભોજનનું શું? એટલી મોટી સંખ્યાના સાધુઓને લોકો રોજ ભોજન આપે ખરા? કે એમની પોતાની ભોજન અને છાત્રાલયની વ્યવસ્થા હતી?

વાસ્તવમાં ખોદોની શિક્ષણ વ્યવસ્થા અને છાત્રાલય વ્યવસ્થા બંને હતાં. આ માટેની વ્યવસ્થામાં 'સંધ'નું મહત્ત્વ વિશિષ્ટ હતું. 'શુદ્ધ' શરણુમ્ ગચ્છામિ', 'ધર્મ' શરણુમ્ ગચ્છામિ'ની સાથે 'સંધ' શરણુમ્ ગચ્છામિ'નો ઉચ્ચાર પણ સાથે જ કરવામાં આવતો. શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ આ ત્રણે ભિક્ષુઓ માટે મહત્ત્વના હતા. આ વ્યવસ્થાના બે ભાગ થઈ શકે : (૧) વિહારોની નિવાસી વ્યવસ્થા અને તેના અધિકારીઓ તથા (૨) છાત્રાલયમાં ભોજન વ્યવસ્થા અને તેના અધિકારીઓ. પ્રથમ જોઈએ વિહાર વ્યવસ્થા.

સંધનું મહત્ત્વ

વિહારની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં મુખ્ય ફાળો સંધનો હતો. ઔદ્ધ ધર્માનુયાયી ભિક્ષુઓની ભરતી કરવામાં આવતી. તે ઉત્તર-પૂર્વ ભારતની જાતિઓની સ્વતંત્ર સરકાર(republican)થી સંધનું બંધારણ પ્રેરિત હતું. અને તેના બંધારણ અનુસાર તે વખતે કાયદેસર રચાયેલ સનદી એકમ (corporat unit) હતું. તેમાં કાયદેસરની વ્યક્તિઓ મુકાયેલી હતી અને તેનાં બધાં જ કાર્યો સંધનાં નામે થતાં હતાં.^૯

ચૂંટાયેલા સભ્યો

મત ગણતરી ઉપરથી સંધના પ્રતિનિધિ સભ્યોની સામાન્ય ઇચ્છા શું છે તે જાણવામાં આવતું. એ માટે 'વિનય' માં નિયત થયા પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા કેટલા પ્રતિનિધિઓની હાજરી છે તે પણ જોવાતું.^{૧૦}

કોરમ અને મતદાન

મતદાન ખંડ રીતે કે પ્રોક્સી (proxy) કે મુખત્યાર દ્વારા કરવામાં આવે તે માન્ય ગણાતું નહિ.^{૧૧} એક વખત કોઈ પ્રશ્નનું જે કોઈ નિરાકરણ લાવવામાં આવતું તે કાયમી ગણાતું.^{૧૨}

કાયમી પ્રણાલિ

ધર્મશુરુઓ કોઈ ગુણવાન ધર્મશુરુના અભ્યક્ષપદે અગત્યના પ્રશ્ન પરત્વે તેમની સલાહ માટે મઠના વિશ્વાજીવંડમાં એકત્રિત થતા. આ પ્રમાણે એકત્રિત થયેલ સભ્યોનું સંમેલન કે સભા હાથ ઉપર લવાયેલ પ્રશ્ન ધણું કરીને ધર્મ, વિનય, શિક્ષણ, રીતભાત તેમજ તથાગત(ભગવાન શુદ્ધ)ની આજ્ઞા વિષયક રહેતો. ઉપરાંત ધર્મશુરુ કે સંધના બંધારણ સાથે સંકળાયેલ બાબતો પણ હાથ ધરાતી.^{૧૩}

સભ્યોની સમાનતા

સંધના દરેક સભ્યની સમાનતા નિયમ વડે સ્થાપિત તેમજ રચિત થયેલ હતી. જ્યારે કોઈ કાયમી આવી પડતું ત્યારે સભ્યોની સભા એનો નિકાલ કરી દેતી.^{૧૪} ઇતિહાસ નોંધે છે કે જો કોઈ ધર્મશુરુ પોતાની જાતે કોઈ નક્કી કરે કે પોતાની ઇચ્છાનુસાર વતે અને સભાને અવગણે કે ભક્ષમાં લે નહિ, તો તેવા ધર્મશુરુને મઠમાંથી રજા અપાતી.^{૧૫}

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની કક્ષા

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓમાં પણ બિન્ન બિન્ન કક્ષાઓ હતી. આ કક્ષા તત્કાલીન ગુરુકુલોમાં કરવામાં આવતી કક્ષા કરતાં બિન્ન રીતે નિશ્ચિત થતી હતી. ભિક્ષુઓના કુટુંબની સ્થિતિ લક્ષમાં લેવાતી નહિ; પણ ભિક્ષુની પોતાની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ કે પ્રગતિ કેટલી કેટલી છે, તેમની શુદ્ધિમતાનો આંક કેટલો જાણો છે, તે પ્રમાણે કક્ષા જોવાતી.^{૧૬}

સંઘની સત્તા

કોઈ પણ ભિક્ષુને મળેલ કોઈ પણ વસ્તુ સંઘની પોતાની મિલકત ગણાતી. એ વસ્તુ ગમે તેટલી કિંમતી હોય કે સાવ ક્ષુદ્રલક હોય તે મહત્વનું નહોતું. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત વસ્તુ ધર્મગુરુને અપાતી અને ધર્મગુરુ તેનો ઉપયોગ કે ઉપભોગ સભાની સંમતિ અનુસાર કરતા.

ભિક્ષુ બનવાની પ્રક્રિયા

સામાન્ય વ્યક્તિ બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી 'ભિક્ષુ' બને ત્યારે સંઘમાં તેના પ્રવેશ સમયે 'ઉપસંપદા' નામનો ઉત્સવ ઉજવવામાં આવતો. ભિક્ષુ ગમે તે પંથ કે સંપ્રદાય કે ગૃહસ્થ જીવનમાંથી સીધો શુદ્ધસંઘમાં પ્રવેશ મેળવી શકતો. એ માટે સંઘને વિનંતી કરવી પડતી. ભગવાન શુદ્ધ માત્ર 'એહિ ભિક્ષુ' એટલું જ બોલીને તેને ભિક્ષુ તરીકે સ્વીકારતા હતા. પણ પાછળથી બૌદ્ધધર્મનો પ્રસાર વધતાં ભક્ત કે અનુયાયીઓને પણ તેનો હક્ક આપવામાં આવ્યો.

ઉપસંપદાની વિધિ

ઉપસંપદા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિ કે ભિક્ષુને મઠમાં દાખલ થતાં જ 'સુંકવ' કરાવવું પડતું. ત્યાર પછી સ્નાન વિધિ થતી અને સાદો પોશાક જેવે 'પદો' કહેતા તે અપાતો.^{૧૭}

નિરસાય

ઉપસંપદાની પ્રક્રિયામાંથી પસાર થનાર માટે સંઘના દ્વાર ખૂલી જતાં. તે ભિક્ષુ સંઘનો સભ્ય બની જતો. તે દરેક કાર્ય (proceedings) માં ભાગ લઈ શકતો. માત્ર નવા દાખલ થનારને શિક્ષણ આપી શકતો નહિ. આ તબક્કાને 'નિરસાય' (Nissaya) તરીકે વર્ણવી તેને માત્ર આચાર્ય (Senior monk) ઉપર આધાર રાખવાનો રહેતો. આચાર્ય ભિક્ષુના આધ્યાત્મિક વાલી ગણાતા.^{૧૮}

સમયગાળો

સામાન્યતઃ ભિક્ષુ માટેનો આ સમય દસ વર્ષનો રહેતો. જે કે અપવાદરૂપે કોઈ કિસ્સામાં અબ્યાસી ભિક્ષુ માટે નિરસાયનો ગાળો પાંચ વર્ષમાં પણ પૂરો થતો. એથી જલદી કેટલાક અસક્તિમાન ભિક્ષુઓ માટે એ સમય ગાળો જીવનભરને પણ બની જતો.

સ્થવીર અને ઉપાધ્યાય

એવું પણ બનતું કે કેટલીક વખત 'શિષ્ય' માં કોઈ ભિક્ષુ 'નિરસાય' કક્ષાનો હોય અને વાસ્તવમાં 'પ્રેપીટ' માં તે સમાન કક્ષાનો અધિકારી બની મત આપી શકતો. ખીજી રીતે કહીએ તો 'નિરસાય' કક્ષા એ સરકારી અધિકારીના 'પ્રેપેરેશન પિરિયડ' જેવી કામચલાઉ ગણાય. દસ ઉનાળા અહીં કાઢ્યા પછી આવા ભિક્ષુ 'સ્થવીર' (elder monk) કહેવાતો. સ્થવીર એટલે મઠમાં સ્થિર થયેલ ભિક્ષુ. આ પ્રકારના શિક્ષકો 'ઉપાધ્યાય' બની શકતાં. અને વિહારમાં શીખવી શકતા.

ગુજરાતમાં બૌદ્ધ મંદિરો અને મઠોની જાત્રાલય વ્યવસ્થા]

ઈતિસંગે આના કરતાં જુદી કક્ષાના બિહુને ચ-ગ-ન (cha-ga-na) અર્થાત્ 'કહર' કે 'નાના શિક્ષક' કહ્યા છે. ૧૯

સંચાલનમાં સ્થવીર

આવા 'નિસ્સાય' નો નિશ્ચિત સમયગાળો વટાવી 'સ્થવીર' બનેલા 'બિહુઓમાંથી પસંદગી કરી તેમની મઠના 'વહીવટી અધિકારી' તરીકે નિમણૂક કરાતી. ૨૦ આ માટે સ્થવીરોની સારી લાયકાત, ઉત્તમ વર્તણૂક અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય લાયકાત તરીકે લક્ષમાં લેવાતું. ગુણ, ડહાપણ, હોશિયારી, બેય, દાન અને ન્યાયપ્રિયતા પણ લક્ષમાં લેવામાં આવતાં. ૨૧

વિહારસ્વામી

ખીજી જગ્યા 'વિહારસ્વામી' ની ગણાતી. તેને 'વિહારપાલ' કે 'કર્મદાન' પણ કહેતા. મઠના વડા પછી વિહારસ્વામીનું વચસવ ગણાતું. ધાર્મિક જીવનનું નિયમન અને વિહારનો આંતરિક વહીવટ આ 'વિહારસ્વામી' ના અધિકારમાં ગણાતો.

આંતરિક વહીવટ

વિહાર કે મઠના આંતરિક વહીવટ માટેના હોદ્દેદારો પણ આ બિહુઓમાંથી પસંદ થતા. કર્મદાન કે વિહારસ્વામી પછીનું સ્થાન સંભવતઃ 'વેઈના' (વેના-સચ) અર્થાત્ 'વહેલા ઊઠનાર'નું હતું. વેઈના વિહારના સાથી નિયામક (sub director)ની ફરજ બજાવતો અને કર્મદાનને વિહારના સામાન્ય વહીવટમાં સહાયરૂપ થતો.

તેના પછીની જગ્યા ખજાનચી કે ટ્રેઝરરની ગણાય. ખજાનચીનું વિહારમાંની રોકડરૂપે કે વસ્તુરૂપે આવતી સમગ્ર મિલકતનો હિસાબ રાખવાનું કાર્ય હતું. ૨૨ જ્યારે વસ્તુતઃ કચેરીનું કાર્ય 'કર્ણીક' સંભાળતો. કર્ણીકનું કામ આજના ક્લર્કના કામ જેવું (clerical work) કહી શકાય.

નિવાસસ્થાન માટેના અધિકારી

મઠમાં બિહુ કે સાધુઓના નિવાસ માટે બે અધિકારીઓ હતા. તેમને (૧) 'વિનયાધર' અને (૨) 'ધર્મધર' તરીકે ઓળખવામાં આવતા. આ ઉપરાંત અન્ય અધિકારી કે વ્યવસ્થાપક હતા. ધર્મસભા વખતે આસન વ્યવસ્થાની ગોઠવણી કરનાર 'આસનપન્નાયક' કહેવાતો. વસ્તુઓનો સંગ્રહ કે સ્ટોરની જવાબદારી સંભાળનાર 'ભાંડાગારિક' તરીકે ઓળખાતો. ખોરાકની વહેંચણી 'ભાદુદેશક' હસ્તક હતી. ૨૩ વિહારની બધી હમારતોની દેખરેખ, સુધારણા વગેરે કાર્ય 'નાવકર્મ' સંભાળતો. જ્યારે બાગ-બગીચાનું ધ્યાન રાખનારને 'આરામિક' તરીકે ઓળખવામાં આવતો.

મદદનીશો

ઉપયુક્ત અધિકારીઓને મદદ કરવા માટે મદદનીશ અધિકારી કે સહાયકો પણ હતા. જેમાં 'પરિસંકવારિક'નું કામ મઠ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું હતું. જામદારખાનું (કપડાંલેતા વગેરેનો સ્ટોર) સંભાળનાર અધિકારી 'ચિવરપતિગ્રહપક' કહેવાતો. બિહુઓનાં વસ્ત્રો સ્વીકારવાનું કે સાચવવાનું કાર્ય તેના ઉપર મૂકવામાં આવ્યું હતું. તેના મદદનીશને 'સતિયગ્રહપક' અર્થાત્ અંદર પહેરવાનાં વસ્ત્રો સંભાળવાનું કામ સોંપાયેલું હતું. ઉપરાંત 'કઠિન' વહેંચનાર અધિકારીને 'કઠિન-જૂતિહારિક' નામે ઓળખતા. મઠ વતી નાણાંની ભેટ સ્વીકારવાનું કાર્ય 'કરિપયકરકસ' કરતો હતો. નાણાંમાંથી મઠને આવશ્યક ચીજ-વસ્તુની ખરીદી પણ તેના હસ્તક રહેતી.

ભોજનાલયના વ્યવસ્થાપકો

ભોજનાલયની વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ચોખ્ખાની કણુક વહેંચનાર 'ચણુભાજક' કહેવાતો. સૂકો મેવો વહેંચનારને 'ખજજભાજક' કહેતા. ફળ વહેંચનાર 'ફલભાજક' નામે ઓળખાતો. ભિક્ષુઓને માટે જરૂરી પાત્રની વહેંચણી કરનારનું નામ 'પટંગહક' રાખવામાં આવેલું.

પાણીની વ્યવસ્થા

વિહારોમાં રહેતા ભિક્ષુઓ માટેના પાણીની ચકાસણીનું કામ એક 'સદ્ધિવિહારિક' નામે અધિકારી હસ્તક હતું. વિહારમાં ખાંવા-પીવાના ઉપયોગમાં લેવાતું પાણી ખરાખર ગળાઈને એટલે કે આજના સંદર્ભમાં ફિલ્ટર (filter) થઈને આવે છે કે કેમ તે જોવાનું કામ પણ તેની ફરજમાં ગણાતું.^{૨૫} તેને ઉપાધ્યાયની પાછળ ઊભા રહી તેની જરૂરતો સંતોષાય તે જોવાની ફરજ પણ સદ્ધિવિહારિકની હતી.

ન્યાય વ્યવસ્થા

ન્યાય માટેની વ્યવસ્થા જોવાનું કાર્ય પણ 'સદ્ધિવિહારિક'ને માથે નાખવામાં આવેલું હતું. મઠના ન્યાય ખાતા પાછળ ધ્યાન આપવાની અને ઉપાધ્યાયને 'પરિવસ શિસ્ત' નીચે સળ થાય તેનું ધ્યાન રાખવાની પણ હતી.^{૨૬}

ભોજનાલય

મઠમાં ભોજન કરવા માટે જુદો વિશાળ ભોજન-ખંડ હતો. આ ભોજનખંડમાં ગાયના છાણ અને તાજાં પાન વેરીને ગાર કરવામાં આવતી હતી.^{૨૭}

કક્ષા પ્રમાણે આસન

ભોજન સમયે ભિક્ષુઓની વિભિન્ન કક્ષા ધ્યાનમાં રાખીને તેમને એસવા માટેના આસનોની વ્યવસ્થા ગોઠવવામાં આવતી હતી. મઠના ભિક્ષુઓ (monks) માટે નેતરમાંથી બનાવેલાં ઊંચાં વેત્રાસનો મૂકાતાં, આ વેત્રાસન સાતેક ઇંચ જેટલા (ખીજ રીતે કહીએ તો એકાદ વેંત જેટલા) ઊંચા પાટલા રહેતા. આ વેત્રાસનો એકખીજથી લગભગ દોઢેક ફીટ (એક ક્યુબિટ)ના અંતરે મૂકવામાં આવતાં. નિમ્ન કક્ષાના (junior) ભિક્ષુઓને એસવા માટે લાકડાના ટૂકડા (blocks) મૂકવામાં આવતા. આ ખાસ ઔદ્ધ પરિપાટી હતી. તે હિંદુઓની પદ્ધતિ વાળીને જમવા એસવાની રીત કરતાં થોડી જુદી પડતી હતી.

બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત સંઘને ઉપયોગી થનાર અન્ય ભિક્ષુઓ પણ હતા અને મઠ તરફથી તેમના માટે શુભ અનુસાર (according to merit) તેમના ભોજન માટેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી.^{૨૮}

નાસ્તો અને ભોજન

વિદ્યાર્થીઓ પ્રાતઃકાળે ઊઠી, રનાનાદિ પ્રાતઃવિધિ આદિ પૂરી કર્યા પછી નાસ્તો લેવા આવતા. વિદ્યાર્થીઓને નાસ્તામાં ભાતનું ઓસામણ અપાતું.

નાસ્તા પછી ઘણું ખરું શાળાનું શિક્ષણ આરંભાતું અને અપોરે પૂર્ણ ભોજન આપવામાં આવતું. અપોરના ભોજનમાં રોટલા-રોટલી, ભાત, માખણ, છાશ, દૂધ, ફળ, અને ક્યારેક માંસ પણ અપાતું. ભિક્ષુઓને ત્રણ પ્રકારના માંસભક્ષણની નિયમાનુસાર છૂટ હતી^{૨૯} અને તેમાં કોઈ ખોટું ગણાતા નહિ. એ બધું નિયમાનુસાર ગણાતું.

ગુજરાતમાં ઔદ્ધ વિહારો અને મઠોની છાત્રાલય વ્યવસ્થા]

ઝોજન અંગેના નિયમો

ઝોજન કરતી વખતે સંપૂર્ણ મૌન પાળવામાં આવતું. બધાનું જમવાનું પૂરું થઈ જાય પછી જ ભીડી શકાયું. વચમાંથી ભીડી જવાનું નહિ.^{૩૦} ઝોજનને અંતે લવિંગ અને કપૂરમિશ્રિત સોપારોના ઢુકડા આપવામાં આવતા જેથી મુખશુદ્ધિ થાય કે જાસની ઢુકડા દૂર થાય અને અપચો થાય નહિ.^{૩૧}

છાત્રાલય

બિશુઓના રહેણાક માટેનાં મકાનો અંગે આવશ્યક વિગતો પ્રાપ્ત થતી નથી પણ ચીની યાત્રી ઇતિહાસ આ હકીકતમાં માત્ર એટલું જ નોંધે છે કે માનનીય (બિશુ), પુરોહિત, ધર્મગુરુ કે આચાર્ય જો મોટા વિદ્વાન હોય અને પૂર્ણ અભ્યાસી હોય તો તેમને મઠમાં સારામાં સારા ગણાતા અમુક નિશ્ચિત ઓરડાઓમાંનો એક નોકર-ચાકર સાથે સોંપવામાં આવતો.^{૩૨}

જો કે 'સુસ્થવગ્ગ'થી આ વર્ણન અપૂર્ણ રહેતું હોય તેમ લાગતું નથી. તેમાં કહ્યું છે કે વિહારો સંપૂર્ણ (full fledged) મૂઠા હતા. તેમાં ધર્મગુરુને અપાતો ઓરડો સુંદર અને આકર્ષક ફર્નિચર સહિતનો હતો. તે પોચા તકિયા (cushions), ખુરશી સાદી તથા હાથાવાળી (arm chairs) સોફા, ગાદિયા તેમજ અન્ય જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓ સાથે અપાતો. વિશેષમાં કહ્યું છે કે મઠ કે વિહારની દીવાલો લાલ અને સફેદ રંગો વડે ઘોળાયેલી રહેતી. ભોંયતળિયું કાળા રંગનું રહેતું.

આમ વિહારો તત્કાલીન હિંદુ સાધુઓના નિવાસસ્થાન કરતાં સગવડશુક્લ અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ તદ્દન બિન્ન જોવા મળે છે.

અન્ય સુવિધા

ઇતિહાસ નોંધે છે કે જ્યારે બહાર જવાનું થાય ત્યારે વરિષ્ઠ ધર્મગુરુઓને (senior monks) ગયાના (sedan chairs)માં લઈ જવામાં આવતા. જ્યારે નિમ્ન કક્ષાના (junior) બિશુઓ ઘોડા ઉપર બેસીને જતા.

આમ બૌદ્ધોના સમયમાં વિહારો અને મઠોની છાત્રાલય વ્યવસ્થા આજના છાત્રાલયોની વ્યવસ્થા સાથે સરખાવી જોવા જેવી છે. ઘણે અંશે તેને મળતી આવતી પણ જણાય છે. ગુજરાતનો એ સાંસ્કૃતિક વારસો છે.

પાદટીપ

૧. રસિકલાલ પરીખ અને હ. ગં. શાસ્ત્રી, 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ગ્રંથ-૨, પૃ. ૨૮૮
૨. નવીનચંદ્ર આચાર્ય, 'ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાય', પૃ. ૧૨૫
૩. એજન, પૃ. ૧૨૫
૪. એજન, પૃ. ૧૨૬
૫. નવીનચંદ્ર આચાર્ય, 'બૌદ્ધમૂર્તિવિધાન', (૧૯૭૮), પૃ. ૬
૬. જયમલ્લ પરમાર, 'આપણી લોકસંસ્કૃતિ', (૧૯૭૬), પૃ. ૫૩
૭. નવીનચંદ્ર આચાર્ય, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬

૮. Dutt, *Early Buddhist Monarchism*, p. 137; Rhys Davids, *Buddhist India* (1903), p. 2.
૯. Rhys Davids, *Psalms of Bretheren*, pp. 36, 168
૧૦. મહાવગ્ગ, IX, 4, 10
૧૧. *Ibid.*, IX, 3, 9; Dutt, *op. cit.*, p. 151
૧૨. Dutt, *op. cit.*, 152
૧૩. *Ibid.*, pp. 154 f.
૧૪. Takakusu, *op. cit.*, p. 62
૧૫. એજન, પૃ. ૬૩
૧૬. મહાવગ્ગ I, 53.4
૧૭. એજન, I, 25.5
૧૮. એજન, I, ૩૨.૧; Dutt, *op. cit.*, p. 180
૧૯. Takakusu, *op. cit.*, pp. 104 ff.
૨૦. Dutta, *op. cit.*, p. 187
૨૧. ચુલ્લવગ્ગ, VIII, 6.1. IX; *Vinaya Text*, III, 6, p. 25
૨૨. Beal, *op. cit.*, XXXVII
૨૩. *Bharhut inscription*, p. 17, 123
૨૪. *Ibid.*, p. 152; *Ancient Histoty of Saurashtra*, p. 202, fn 2
૨૫. મહાવગ્ગ, I, 25-15; Takakusu, *op. cit.*, p. 62
૨૬. મહાવગ્ગ I, 25, 21
૨૭. Takakusu, *op. cit.*, p. 23
૨૮. Legge, *Fa Hien's Record of Buddhistic Kingdom*, p. 106
૨૯. *Ibid.*, *op. cit.*, p. 117
૩૦. મહાવગ્ગ, I, 25.5; ચુલ્લવગ્ગ, VI, 10. 1
- ૩૧-૩૨. Takakusu, *op. cit.* p. 64

ઉન્મત્તરાધવમ્નો નાટ્યપ્રકાર

પી. યુ. શાસ્ત્રી*

આદિકવિ વાલ્મીકિના રામાયણમાં વર્ણવાયેલી રામકથાનો આધાર નાટ્યકાર ભાસ અને કાલિદાસ વગેરેની જેમ લઈને ભાસ્કર નામના કવિએ ઉન્મત્તરાધવમ્ નામનું એકાંકી નાટ્ય રચ્યું છે. આ નાનકડા એકાંકીમાં રામાયણનાં પ્રસિદ્ધ પાત્રો જ ભાસ્કર કવિએ સ્વીકાર્યા છે. જ્યારે તેમાંની વાર્તા કાલિદાસે રચેલા વિક્રમેર્વાશીયના ચોથા અંકને અનુસરીને વર્ણવી છે. જે રીતે વિક્રમેર્વાશીય નાટકના ચોથા અંકમાં ઉર્વાશી ભૂલમાં કુમાર કાર્તિકેયના તપોવનમાં પ્રવેશી કાર્તિકેયના શાપથી વેલમાં ફેરવાઈ જાય છે. નાયિકા ઉર્વાશી અદસ્ય યતાં નાયક રાજ્ય પુરરવા તેના વિયોગમાં ઉન્મત્ત બનીને વનમાં રહેલા પ્રાકૃતિક જડ અને ચેતન પદાર્થોને તેની ભાળ પૂછે છે અને અંતે સંગમનીય મણિ વડે તે વેલમાંથી મૂળ આંશ્વે ઉર્વાશીને પાછી મેળવે છે તે રીતે ઉન્મત્તરાધવ એકાંકીમાં પણ બને છે. સીતા અગ્નિજ્વલામાં દુર્વાસાના તપોવનમાં પ્રવેશી દુર્વાસાના શાપને લાંબી હરિણીમાં ફેરવાઈ જાય છે. સીતા અદસ્ય બનવાની ખગર પડતાં રામ વિયોગમાં ઉન્મત્ત બનીને પ્રકૃતિના જડ અને ચેતન પદાર્થોને તેની ભાળ પૂછે છે. અંતે અગસ્ત્ય યુનિ અભિમત્રિત દુર્વા વડે હરિણીમાંથી અસલ આંશ્વે સીતાને પાછી મેળવી રામને સીતાની સોંપણી કરે છે. આવી મુખ્ય વાર્તાવાળા આ એકાંકીનો નાટ્ય પ્રકાર નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે.

સર્વ પ્રથમ ભાસ્કર કવિ પોતે જ આ એકાંકીને પ્રેક્ષાળક એવા શબ્દથી ઓળખાવે છે.^૧ પ્રેક્ષાળક અથવા પ્રેક્ષક એ ઉપરૂપકનો એક પ્રકાર છે ખરો, પરંતુ નાટ્યવિવેચકોએ ગણાવેલાં તેનાં લક્ષણો ઉન્મત્તરાધવમાં મળતાં નથી. આથી આધુનિક નાટ્યવિવેચકો તેને અઢ્ઢા એટલે ઉત્સૃષ્ટિકાંક પ્રકારના રૂપક તરીકે ગણાવે છે. સંક્ષેપમાં, આ એકાંકી અઢ્ઢા કે ઉત્સૃષ્ટિકાંક પ્રકારનું રૂપક છે કે પ્રેક્ષાળક કે પ્રેક્ષક પ્રકારનું રૂપક છે તે વિકટ પ્રશ્ન આપણી સામે ચર્ચા માટે ખડો થાય છે.

નાટ્યવિવેચકોએ રૂપક અને ઉપરૂપકના પ્રકારોનાં જે વિશિષ્ટ લક્ષણો ગણાવ્યાં છે તે મુજબ પ્રસ્તુત એકાંકીની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા આ વિકટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શકે.

રૂપકના ૧૦ પ્રકારોમાં સર્વ પ્રથમ રૂપકપ્રકાર નાટકનાં—(૧) પાંચ કે વધુ અંકો અને (૨) શૃંગાર કે વીર રસની પ્રધાનતા^૨ એ લક્ષણો ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી કુરુણ રસપ્રધાન આ એકાંકીને નાટક ન કહી શકાય.

રૂપકના ત્રીજા પ્રકાર પ્રકરણનાં—(૧) પાંચ કે વધુ અંકો (૨) શૃંગાર રસની પ્રમુખતા અને (૩) વિપ્ર, અમાત્ય કે વણિક નાયક એ લક્ષણો^૩ ક્ષત્રિય રાજાનું નાટકપણું ધરાવતા, કુરુણ રસપ્રધાન એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તેને પ્રકરણ પણ ગણી શકાય એમ નથી.

રૂપકના ત્રીજા પ્રકાર માળનાં—(૧) વિટ અને ધૂર્તની વાર્તા (૨) વીર અને શૃંગાર રસનું આલેખન અને (૩) આકાશભાષિત વડે કથનને કારણે એકપાત્રી અભિનય એ લક્ષણો^૪ કુરુણ રસપ્રધાન,

* પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

અનેકપાત્રી તથા સીતા અને રામની પાવક વાર્તા ધરાવતા ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તેને માળ માની શકાય નહીં.

રૂપકના ચોથા પ્રકાર પ્રહસનનાં—(૧) નિંદાપાત્ર વિટ, પાખંડી અને દંભીની વાર્તા અને (૨) હાસ્ય રસની પ્રધાનતા એ લક્ષણો^{૧૧} કડુણ રસપ્રધાન અને પુણ્યપ્રેક્ષક સીતા-રામની વાર્તા ધરાવતા એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તેને પ્રહસન પણ ના કહેવાય.

રૂપકના પાંચમા પ્રકાર હિમનાં—(૧) ચાર અંકો (૨) રૌદ્ર રસની મુખ્યતા અને (૩) કપટ, જ્વહુ, યુદ્ધ વગેરે ધરાવતી વાર્તા એ લક્ષણો^{૧૨} કડુણ રસપ્રધાન એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તેને હિમ પણ ન મનાય.

રૂપકના છઠા પ્રકાર વ્યાયોગનાં—(૧) ધણા મનુષ્યો અને (૨) સ્ત્રી સિવાયના કારણે થતા યુદ્ધની વાર્તા એ લક્ષણો^{૧૩} ઓછા મનુષ્યો ધરાવતા યુદ્ધરહિત એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોઈ તેને વ્યાયોગ પણ ન લેખી શકાય.

રૂપકના સાતમા પ્રકાર સમવકારનાં—(૧) ત્રણ અંકો (૨) દેવાસુરવિષયક વાર્તા અને (૩) વીર રસની પ્રમુખતા એ લક્ષણો^{૧૪} અસુરની વાર્તા વગરના, કડુણ રસપ્રધાન એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોઈ તેને સમવકાર પણ ન કહેવાય.

રૂપકના આઠમા પ્રકાર વીચીનાં—(૧) એકાદ પાત્ર અને (૨) શૃંગાર રસની મુખ્યતા એ લક્ષણો^{૧૫} વધુ પાત્રોવાળા કડુણ રસપ્રધાન ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તેને વીચી પણ ન ગણાય.

રૂપકના નવમા પ્રકાર રૂપકમૃગનાં—(૧) ચાર અંકો અને (૨) દિવ્ય સ્ત્રીનું અપહરણ અને તેને લીધે યુદ્ધ એ લક્ષણો^{૧૬} યુદ્ધરહિત એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં નથી તે રૂપકમૃગ પણ ન લેખાય.

રૂપકના દસમા પ્રકાર અંક અથવા ઉત્સૃષ્ટિકાંકનાં—(૧) અનેક સ્ત્રીઓનો વિદ્વાપ અને (૨) હાર, જીત તથા વાગ્યુદ્ધની વાર્તા એ લક્ષણો^{૧૭} નાયક નાયિકાના વિયોગની વાત ધરાવતા ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોઈ તેને અંક અથવા ઉત્સૃષ્ટિકાંક માની ના શકાય. આથી આધુનિક નાટ્યવિવેચકોનો મત યોગ્ય જણાતો નથી.

રસપ્રધાન રૂપકથી જુદું પડતું ઉપરૂપક નૃત્ય કે નૃત્ય પ્રધાન હોય છે. ઉપરૂપકના પ્રથમ પ્રકાર નાટિકાનાં—(૧) સ્ત્રીપાત્રોની અધિકતા અને (૨) ચાર અંકો એ લક્ષણો^{૧૮} પુરુષપાત્રોની વિપુલતા-વાળા એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તેને નાટિકા ન લેખી શકાય.

ઉપરૂપકના બીજા પ્રકાર પ્રકરણિકાનાં—(૧) નાટિકાની જેમ ૪ અંકો (૨) શૃંગાર રસની પ્રધાનતા અને (૩) નાયક-નાયિકા વૈશ્ય-વેપારી વગેરે હોવા એ લક્ષણો^{૧૯} કડુણ રસપ્રધાન, ક્ષત્રિય નાયકવાળા એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તે પ્રકરણિકા ન હોઈ શકે.

ઉપરૂપકના ત્રીજા પ્રકાર માણિકાનું મૂર્ખા ટીન નાયકની વાર્તાનું લક્ષણો^{૨૦} રામ જેવા મેધાવી અને ઉત્તામ નાયકની વાર્તા ધરાવતા ઉન્મત્તરાધવમાં નથી એટલે તે માણિકા પણ ન હોઈ શકે.

ઉપરૂપકના ચોથા પ્રકાર શ્રોતકનાં—(૧) પાંચ કે વધુ અંકો (૨) દિવ્ય અને માનુષ પાત્રો અને (૩) દરેક અંકમાં વિદુષકની હાજરી એ લક્ષણો^{૨૧} વિદુષક અને દિવ્ય પાત્રરહિત એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં જેવા મળતાં નથી તેને તે શ્રોતક નથી એ સ્પષ્ટ છે.

ઉન્મત્તરાધવમૂનો નાટ્યપ્રકાર]

ઉપરપકના પાંચમા પ્રકાર રાસકનાં—(૧) સૂત્રધારનો અભાવ અને (૨) મૂર્ખ નાયક એ લક્ષણો^{૧૬} સૂત્રધારથી આરંભાતા અને રામ જેવા મેધાવી નાયકવાળા ઉન્નતરાધવમાં નથી તેથી તે રાસક પણ નથી.

ઉપરપકના છઠા પ્રકાર નાટ્યરાસકનાં—(૧) ઉપનાયક પીઠમહાં હોવાના અને (૨) હાસ્ય રસની પ્રમુખતા એ લક્ષણો^{૧૭} પીઠમહાં વગરના કરુણ રસપ્રધાન ઉન્નતરાધવમાં નથી તેથી તે નાટ્યરાસક નથી.

ઉપરપકના સાતમા પ્રકાર સંલગ્નકનાં—(૧) ત્રણ કે ચાર અંકો (૨) પાખંડી નાયક (૩) યુદ્ધની વાર્તા તથા (૪) શૃંગાર અને કરુણ રસનો અભાવ એ લક્ષણો^{૧૮} રામ જેવા ઉત્તમ નાયકવાળા અને યુદ્ધ વગરના કરુણ રસપ્રધાન એકાંકી ઉન્નતરાધવમાં નથી તેથી તેને સંલગ્નક ન મનાય.

ઉપરપકના આઠમા પ્રકાર શિલ્પકનાં—(૧) ચાર અંકો (૨) બ્રાહ્મણ નાયક અને (૩) હીન ઉપનાયક એ લક્ષણો^{૧૯} ક્ષત્રિય નાયકવાળા એકાંકી ઉન્નતરાધવમાં નથી તેથી તે શિલ્પક ન ગણાય.

ઉપરપકના નવમા પ્રકાર દુર્મલ્લિકાનાં—(૧) ચાર અંકો (૨) હીન નાયક અને (૩) વિટ, વિદુષક તથા પીઠમહાંના વિલાસો એ લક્ષણો^{૨૦} રામ જેવા ઉત્તમ નાયકવાળા અને વિટ વગેરે વગરના એકાંકી ઉન્નતરાધવમાં નથી એટલે તેને દુર્મલ્લિકા ન કહી શકાય.

ઉપરપકના ૧૦ મા પ્રકાર સદ્ગુણનાં—(૧) પ્રાકૃત ભાષામયતા અને (૨) ચાર અંકોને જવનિકા એવી સંજ્ઞા એ લક્ષણો^{૨૧} સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા એકાંકી ઉન્નતરાધવમાં નથી તેથી તે સદ્ગુણ નથી.

ઉપરપકના ૧૧ મા પ્રકાર પ્રેક્ષણ કે પ્રેક્ષકનાં—(૧) હીન નાયક (૨) સૂત્રધારનો અભાવ (૩) નિયુદ્ધ (શારીરિક યુદ્ધ) અને સંકેત (વાગ્યુદ્ધ) હોવાં અને (૪) નાંદી તથા પ્રેરોચનાની નેપથ્ય પાછળથી ભજવણી એ લક્ષણો^{૨૨} રામ જેવા ઉત્તમ નાયકવાળા, સૂત્રધારથી આરંભાતા, કોઈ પણ યુદ્ધ વગરના અને નાન્દી તથા પ્રેરોચનાની નેપથ્યની આગળ રંગભૂમિ પર ભજવણીવાળા ઉન્નતરાધવમાં ન હોવાથી તેને પ્રેક્ષણ કે પ્રેક્ષક કહી શકાય નહીં.

ઉપરપકના ૧૨ મા પ્રકાર ગોષ્ઠીનાં—(૧) નવ કે દસ પ્રાકૃત પુરુષો અને (૨) કામશૃંગાર એ લક્ષણો^{૨૩} સંસ્કૃત પુરુષોવાળા અને કામશૃંગારરહિત ઉન્નતરાધવ એકાંકીમાં નથી તેથી તે ગોષ્ઠી નથી.

ઉપરપકના ૧૩ મા પ્રકાર હલ્લીશનાં—(૧) સ્ત્રીપાત્રોની વિપુલતા અને (૨) નૃત્યગીતની પ્રમુખતા એ લક્ષણો^{૨૪} પુરુષપાત્રપ્રધાન અને નૃત્યગીતરહિત એકાંકી ઉન્નતરાધવમાં નથી એટલે તે હલ્લીશ પણ નથી.

ઉપરપકના ૧૪ મા પ્રકાર પ્રસ્થાનકનાં—(૧) દાસ નાયક (૨) હીન ઉપનાયક (૩) દાસી નાયિકા અને (૪) એ અંકો એ લક્ષણો^{૨૫} સીતા અને રામ જેવા ઉત્કૃષ્ટ નાયક-નાયિકાવાળા એકાંકી ઉન્નતરાધવમાં નથી એટલે તે પ્રસ્થાનક નથી.

ઉપરપકના ૧૫ મા પ્રકાર ઉલ્લાખનાં—(૧) દિવ્ય વૃત્તાન્ત (૨) ચાર નાયિકાઓ અને (૩) સંગ્રામની વાર્તા એ લક્ષણો^{૨૬} માનુષ વૃત્તાન્તવાળા, એક જ નાયિકાવાળા અને યુદ્ધરહિત ઉન્નતરાધવમાં ન હોઈ તે ઉલ્લાખ પણ નથી.

ઉપરપકના ૧૬ મા પ્રકાર શ્રીગદિતનાં—(૧) પ્રસિદ્ધ વાર્તા અને (૨) શ્રી શબ્દથી અંકિત હોવાપણું એ લક્ષણો^{૨૭} ઉન્નતરાધવમાં નથી. ઉન્નતરાધવનાં પાત્રો પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ વાર્તા પ્રસિદ્ધ નથી અને તે શ્રી શબ્દથી અંકિત પણ નથી તેથી તેને શ્રીગદિત કહી શકાય નહીં.

ઉપરૂપકના ૧૭ મા પ્રકાર વિલાસિકાનાં—(૧) વિટ અને વિદૂષક અને (૨) હીન નાયક એ લક્ષણો^{૨૮} વિટ વગેરે પાત્ર વગરના અને રામ જેવા ઉત્કૃષ્ટ નાયકવાળા એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તે વિલાસિકા નથી.

ઉપરૂપકના ૧૮ મા પ્રકાર કાવ્યનાં—(૧) હાસ્ય રસની પ્રચુરતા અને (૨) સંજીતમયતા એ લક્ષણો^{૨૯} કુરુણ રસપ્રધાન અને સંગીતરહિત એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં નથી તેથી તે કાવ્ય પણ નથી.

ઉપરૂપકના ૧૯ મા પ્રકાર મહિકાનાં—(૧) શૃંગાર રસની પ્રચુરતા અને (૨) વિટ અને વિદૂષક એ લક્ષણો^{૩૦} વિટ વગેરે વગરના અને કુરુણ રસપ્રધાન એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં નથી તેથી તે મહિકા નથી.

ઉપરૂપકના ૨૦ મા પ્રકાર કલ્પવલીનાં—(૧) પીઠમહા ઉપનયક અને (૨) સંજીત નૃત્ય પ્રચુરતા એ લક્ષણો^{૩૧} પીઠમહારહિત અને સંગીતનૃત્યરહિત ઉન્મત્તરાધવમાં નથી તેથી તે કલ્પવલી પણ નથી.

ઉપરૂપકના ૨૧ મા પ્રકાર પારિજાતકનાં—(૧) વીર કે શૃંગાર રસની પ્રધાનતા (૨) સંગીત અને (૩) વિદૂષક એ લક્ષણો^{૩૨} કુરુણ રસપ્રધાન, સંગીત તથા વિદૂષકરહિત એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં નથી તેથી તે પારિજાતક પણ નથી.

ઉપરૂપકના ૨૨ મા પ્રકાર ડોમ્બીનાં—(૧) વીર કે શૃંગાર રસની પ્રચુરતા અને (૨) પુરુષના વેશમાં રહેતી નાયિકા એ લક્ષણો^{૩૩} કુરુણ રસપ્રધાન ઉન્મત્તરાધવમાં ન હોવાથી તે ડોમ્બી પણ નથી.

ઉપરૂપકના ૨૩ મા પ્રકાર નર્તનકમાં નર્તકીનું નૃત્ય જ સુખ્ય હોય છે અને તે લક્ષણો^{૩૪} નૃત્ય-રહિત એકાંકી ઉન્મત્તરાધવમાં નથી તેથી તે નર્તનક પણ નથી.

સંક્ષેપમાં, ઉન્મત્તરાધવમાં રૂપક કે ઉપરૂપકના કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનાં લક્ષણો સંપૂર્ણતયા રહેલાં નથી એટલે તેનું નાટ્યસ્વરૂપ સંકીર્ણ છે. વિભિન્ન પ્રકારનાં લક્ષણોનું મિશ્રણ તેમાં થયું હોય એમ જણાય છે. આ કારણને લીધે બારકર કવિએ પોતે તેને પ્રેક્ષાળક અર્થાત્ અભિનેય રચના કે નાટ્ય-કૃતિ એવા શબ્દથી ઓળખાવ્યું છે. પ્રેક્ષાળક અથવા પ્રેક્ષણીયક એ શબ્દો અભિનેય રચના કે નાટ્ય-કૃતિ એવા અર્થમાં એકથી વધુ વાર પુરોગામી નાટ્યકાર હર્ષદેવ પોતાની પ્રિયદર્શિકા નાટિકાના ત્રીજા અંકમાં અને રાજશેખર પોતાના બાલરામાયણમ્ ના ત્રીજા અંકમાં પ્રયોજે છે. ^{૩૫} તેથી બારકર કવિના પ્રેક્ષાળક શબ્દપ્રયોગના અર્થ વિશેના આપણા ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. વળી તે અંક કે ઉત્સૃષ્ટિકાંક પ્રકારનું રૂપક ન હોવાથી આધુનિક વિદ્વાનોની મત સ્વીકારી શક્ય એમ નથી. પરિણામે ઉન્મત્તરાધવમ્ એકાંકીનો નાટ્યપ્રકાર સંકીર્ણ સ્વરૂપવાળો છે એમ આ અહીં અર્થાને અંતે આપણે નિષ્કર્ષ તારવી શકીએ.

પાદટીપ

૧. ઉન્મત્તરાધવ નામ યત્પ્રેક્ષાળકમુક્તવાન્ । ઉન્મત્તરાધવ, પ્રસ્તાવના, સ્લોક ૨, નિ. સા. આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૫ ની તૃતીયાવૃત્તિ-દુર્ગાપ્રસાદ અને પરમ સંપાદિત.
૨. પંચાધિકા દશપરા તત્રાંકા પરિકીર્તિતાઃ । સાહિત્યકર્ષણ, ૬/૮, નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૬, તર્કવાગીશની ટીકા સાથેની. એક એવ મહેદંસી શૃંગારો વીર એવ આ । એવન, ૬/૧૦.
૩. શૃંગારોડગ્રી નાયકસ્તુ વિમોડમાલ્યોડયવા લગ્નિક્ । એવન, ૬/૨૨૫.

ઉન્મત્તરાધવમ્ નો નાટ્યપ્રકાર]

૪. ભાણ: સ્યાદ્ ધૂર્તચરિતો । એજન, ૬/૨૨૭. એકાઙ્ક એક એવાત્ર નિપુણ: પઙ્કિતો વિટ: । એજન, ૬/૨૨૮. કુર્યાદાકાશભાષિતે:.....સૂચયેદ્ વીરશૃંગારૌ । એજન, ૬/૨૨૯
૫. ભવેત્ પ્રહસને વૃત્તં નિન્દ્યાનાં કવિકલ્પિતમ્ । એજન, ૬/૨૬૪
અઙ્ગી હાસ્યસસ્ત્ર । એજન, ૬/૨૬૫
૬. ચત્વારોઽઙ્કા મતા:.....અઙ્ગી રૌદ્રસસ્ત્ર । એજન, ૬/૨૪૨
માયેન્દ્રચાલસંગ્રામક્રોધોદ્ભ્રાન્તાદિચેષ્ટિત: । એજન, ૬/૨૪૧
૭. નરૈર્બહુમિરાશ્રિત: । એજન, ૬/૨૪૧ અઙ્ગીનિમિત્તસમરોદય: । એજન, ૬/૨૩૨
૮. ત્રયોઽઙ્કાસ્ત્ર.....સ્થાતં દેવાસુરાશ્રયમ્ । એજન, ૬/૨૩૪
વીર મુખ્યોઽસ્થિલો રસ: । એજન, ૬/૨૩૬
૯. કશ્ચિદેકોઽત્ર કલ્પ્યતે । એજન, ૬/૨૫૩ સૂચયેદ્ ભૂરિ શૃંગારમ્ । એજન, ૬/૨૫૪
૧૦. ચતુરંક: પ્રકીર્તિત: । એજન, ૬/૨૪૫ દિવ્યસ્ત્રીહેતુકં યુદ્ધમ્ । એજન, ૬/૨૫૦
દિવ્યસ્ત્રિયમનિચ્છન્તીમપહારીદિવેચ્છત: । એજન, ૬/૨૪૭
૧૧. બહુસ્ત્રીપરિદેવિતમ્ । એજન, ૬/૨૫૧
અસ્મિન્નયપરાજયૌ । યુદ્ધં ચ વાત્સા કર્તવ્યમ્ । એજન, ૬/૨૫૨
૧૨. નાટિકા કૃતવૃત્તા સ્યાત્ સ્ત્રીપ્રાયા ચતુરંકિકા । એજન, ૬/૨૬૯
૧૩. નાટિકૈવ પ્રકરણી સૌર્યવાહાદિનાયકા ।
સમાનવંશજા નેતુર્ભવેચ્ચત્ર ચ નાયિકા ॥ એજન, ૬/૩૦૬
૧૪. મન્દપુરુષાત્રાઙ્કસપ્તકમ્ । એજન ૬/૩૦૯
૧૫. સપ્તાષ્ટનવપંચાઙ્કં દિવ્યમાનુષસંશ્રયમ્ ।
ત્રોટકં નામ તત્પ્રાહુ: પ્રત્યઙ્કં સવિદૂષકમ્ ॥ એજન, ૬/૨૭૩
૧૬. અસૂત્રધારમેકાઙ્કમ્.....મૂર્ત્તનાયકમ્ । એજન, ૬/૨૮૯
૧૭. પીઠમર્દોઽપનાયકમ્.....હાસ્યોઽજ્ઞયત્ર । એજન, ૬/૨૭૮
૧૮. સંભાષકેઽઙ્કાશ્ચત્વારસ્ત્રયો વા નાયક: પુન: ।
પાષ્ણઃ સ્યાદ્ રસસ્ત્ર શૃંગારકરુણેતર: ॥ એજન, ૬/૨૬૧
ભવેયુ: પુરસંરોધચ્છલસંગ્રામચિદ્રવા: ॥ એજન, ૬/૨૬૨
૧૯. ચત્વાર: શિલ્પકેઽઙ્કા:.....નાયકો બ્રાહ્મણો મત: । એજન, ૬/૨૬૬
હીન સ્યાદુપનાયક: । એજન, ૬/૨૬૭
૨૦. દુર્મેઙ્ગી ચતુરંકા સ્યાત્.....ન્યૂનનાયકભૂષિતા । એજન, ૬/૩૦૩
વિટપ્રીડામયો...વિદૂષકવિલાસવાન્...પીઠમર્દવિલાસવાન્ । એજન, ૬/૩૦૪-૩૦૫
૨૧. સટ્ટકં પ્રાકૃતાશેષપાઠયં સ્યાદ્ । એજન, ૬/૨૭૬
અંકા જવનિકારવ્યા: સ્યુ સ્યાદન્યન્નાટિકાસમમ્ । એજન, ૬/૨૭૭
૨૨. પ્રેંશ્વળં હીનનાયકમ્ । અસૂત્રધારમેકાંકમ્ । નિયુદ્ધસંફેટયુતમ્ ।
નેપથ્યે ગીયતે નાન્દી તથા તત્ર પ્રરોચના । એજન, ૬/૨૮૬-૨૮૭

૨૩. પ્રાકૃતૈર્નવમિઃ પુંમિર્દશભિર્વાપ્યલંકૃતા । એજન, ૬/૨૭૪
કામચૂં ગારસંયુક્તા સ્યાદેકાઙ્ક્રવિનિર્મિતા । એજન, ૬/૨૭૫
૨૪. હઢીશ એક એવાઙ્ક્રઃ સપ્તાશૌ દશ વા સ્ત્રિયઃ ।...વદુતાલયસ્થિતિઃ । એજન, ૬/૩૦૭
૨૫. પ્રસ્થાને નાયકો દાસો હીનઃ સ્યાદુપનાયકઃ ।
દાસી ચ નાયિકા । એજન, ૬/૨૮૦ અઙ્કૌ દ્વૌ... । એજન, ૬/૨૮૧
૨૬. દિવ્યવૃત્તમ્ । એજન, ૬/૨૮૨
ઉદ્ધાપ્યં વદુસંપ્રામમ્.....વતસો નાયિકાસ્તત્ર । એજન, ૬/૨૮૩
૨૭. પ્રગ્લ્યાતવૃત્તમેષાઙ્ક્રમ્ । એજન, ૬/૨૮૪ શ્રીતિચન્દ્રેન સંકુલમ્ । એજન, ૬/૨૮૪
૨૮. વિદૂષકવિદ્યાભ્યાં ચ પીઠમર્દેન ભૂષિતા । એજન, ૬/૩૦૧ હીનનાયકા । એજન, ૬/૩૦૨
૨૯. એકાઙ્ક્રં હાસ્યસંકુલમ્ । લખ્ણમાત્રાદિપદિકાભગ્નતાલૈરલંકૃતમ્, એજન, ૬/૨૮૪
૩૦. મલ્લિકા મોગચૂં ગાર...વિદૂષકવિટક્રિયા । પૃ. ૨૬૭, ભાવપ્રકાશનમ્, ગા. એ. સી. આદિતિ,
વડોદરા, ઈ. સ. ૧૯૩૦
૩૧. પીઠમર્દોપનાયકા । એજન, પૃ. ૨૬૮
દ્વિપદીલખ્ણગેયાદયા...રથ્યાવાસકતાલયુક્ । એજન
૩૨. વીરચૂં ગારભૂષિતા...કથાગેયસમન્વિતા ।... વિદૂષકક્રીડાપરિહાસમનોહરા । એજન, પૃ. ૨૬૮
૩૩. વીરચૂં ગારમેદુરા । એજન, પૃ. ૨૫૭ પૂરુષનાયિકા । એજન
૩૪. વસ્ય વદાચીમિનયં લલિતલયં સદસિ નર્તકી સુસુતે । તત્ત્વર્તનકમ્... । પૃ. ૧૯૧
નાટ્યદર્પણમ્, ગા. એ. સી., વડોદરા, ઈ. સ. ૧૯૫૬
૩૫. નાટ્યકાર ભવભૂતિએ તો આવા ઉત્તરરામચરિતના સાતમા અંકના પ્રસંગે કે સ્થળે માહક,
પ્રવન્ધ અને કાવ્ય એવા શબ્દો જ અસંદિગ્ધ રીતે અભિનેય સ્થાના કે નાટ્યકૃતિને માટે પ્રયોજ્યા
છે એ નોંધપાત્ર છે.

કેમેન્દ્રકૃત લિપિવિવેક

વિભૂતિ વિ. ભક *

ગુજરાત વિદ્યાલય અને બો. જો. વિદ્યાલયના પુરાવશેષ સંગ્રહમાંની 'લિપિવિવેક' નામની સંસ્કૃત હસ્તપ્રત નં. ૭૨૬ આજથી ૨૬૫ વર્ષ પહેલાં લખાયેલી છે. એ પ્રત શ્રી મંગલશંકર ગોવિંદદેવ પંડ્યાએ પોતાને માટે લખેલી છે. પ્રતના પહેલા કોરા પાન પર

“॥ અથ લિપિવિવેક પત્ર-૩૫ ॥ છે ॥ ॥ પંડ્યા. મંગલશંકર ગોવિંદદેવનું છે ॥”

અંતિમ પત્ર નં. ૩૫ ની છેલ્લી કોરી બાજુએ સાઠોદરા નાગરના^૧ નડા, પૂડા, થોભાની, નૈન, સાઠોદ અને કન્યાલી એ ૭ ગામોનાં નામો^૨ ભલા કમ્પે લખ્યા પછી હિતિ ષટ્પદાનિ લ. મંગલશંકર = લખેલું છે. આ લહિયાની, આ સંગ્રહમાં અન્ય હસ્તપ્રત પણ ઉપલબ્ધ છે-

૨૬ x ૧૨ સે.મી. ની આ હસ્તપ્રતનાં પત્રો પૂરેપૂરાં ઉપલબ્ધ નથી. પત્ર નં. ૧, ૫-૭ અને નં. ૩૫ જ મૂળ અક્ષરોના પત્રો ઉપલબ્ધ છે, જ્યારે પત્ર નં. ૨ અને ૪ બીજા હાથે લખેલા જુદાં પડે તેવાં પત્રો પાછળથી ઉમેરેલાં લાગે છે; જો કે એ પત્રો પણ પ્રાચીન તો છે જ. પહેલા અને છેલ્લા પત્ર નં. ૩૫ ની નોંધ સરખી મળતી આવવાથી તેમાં લહિયાની ચોકસાઈ વરતાય છે. આ અપૂર્ણ અને તૂટક પ્રત હોવા છતાં ઉપલબ્ધ પત્રો ખરચી કેટલીક અમૂલ્યની ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉમેરો કરે તેવી વિગતો પ્રાપ્ત થવાથી આ પ્રત ઉપયોગી ગણાય.

પ્રથમ પત્રના આરંભે શ્રી મળેશાય નમઃ ॥

શ્રીપતિચરણસરોજં પ્રણમ્ય નિઃશિલપુરુષાર્થેકનિલયમ્ ॥

કુર્વે વર્ણવિવેકં વર્ણજ્ઞાનાય બાલાનામ્ ॥

લક્ષ્મીપતિના ચરણકમળમાં નમસ્કાર કરીને, બાળકોને વર્ણ-અક્ષરોનું જ્ઞાન થાય એટલા માટે પુરુષાર્થોના એકમાત્ર ભંડારરૂપ વર્ણવિવેકની રચના કરું છું. (૧)

એ પછી ગ્રંથકર્તાનો પરિચય આ પ્રમાણે આવે છે : વરુણ (પશ્ચિમ) દિશાએ આવેલા જામનગરના રાજાને રુદ્રજિત્ નામનો રાજ્યકાર્યમાં કુશળ, વિચક્ષણ અને શ્રેષ્ઠ સચિવ હતો. તે બ્રહ્મર્ષિ, નાગરશ્રેષ્ઠ, સાત્ત્વિક અને તેજસ્વી હતો. એ મહારુદ્રના અવતારરૂપ અને પેટલાદ ગામનો રહેવાસી હતો (સ્થો. ૨-૪). એ રુદ્રજિત્ મહેતા અને પરમ ધાર્મિક બૃધરજિત્ નામનો પુત્ર હતો. તેણે રાજનગર(અમદાવાદ)માં તાજેતરમાં (વિ. સં. ૧૭૮૪?) એક ભવ્ય મહેલ (પ્રાસાદ કે મંદિર?) બંધાવ્યો. તેના વર્ણુની સારી સ્થિતિ હતી અર્થાત્ તે દેખાવડો અને પ્રભાવશાળી હતો. તેની પ્રજા (બાળકો)ની સારી સ્થિતિ હતી. તેની પ્રજા (બાળકો) શુદ્ધિશાળી અને સદાચારી હતી. તે દીર્ઘાયુષી નાગરશ્રેષ્ઠ બૃધરજિત્ વિવિધ શાસ્ત્રોનું વાચન-અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળો અને શાસ્ત્રોનો અધિકારી

* અનુક્રમિક ધન-ચાન્, બો. જો. વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

૪૨]

[સામીપ્ય : બો. જો. ૧૯૨-માર્ચ, ૧૯૬૭]

વિદ્વાન હતો (શ્લો. ૪-૫). તેને ભારદ્વાજ ગોત્રનો ૪ પેટલાદ નગરનો રહેવાસી, અત્યંત તેજસ્વી માકંડેય સમાન આયુષ્ય ભોગવનારો, વર્ચસ્વ જમાવનારો, અત્યંત ઉદાર, યશસ્વી, સારા પ્રતિભાળો કદપદ્મનું દાન કરનારો પરમ ઉદાર દાનેશ્વરી શંકરલાલપ નામનો પુત્ર હતો (શ્લો. ૬-૭).

એ (શંકરલાલ)ની વિનંતીથી દ્વિમેન્દ્ર નામનો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પોતાની અને બીજાની મુશ્કેલી બંધાને પોતાના તથા બીજાઓના અભ્યાસ માટે 'લિપિવિવેક' નામનો ગ્રંથ રચ્યો. (તેનો વિષય કહે છે), હવે વણ વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. (શ્લો. ૮) વર્ણોક્તિઓના અક્ષરોના રૂપોને માતૃકાઓનો સમૂહ માનવામાં આવે છે. તેનો ભેદ-શુદ્ધિનો વિવેક; તેના સમાનાર્થક અન્ય શબ્દો અહીં (આ ગ્રંથમાં,) મેં કહ્યા છે. (૯). આ ગ્રંથના આરંભે મંગલકારક વિદ્વનનાશક મંગળાયરણ માટે અભ્યયન કરનારાઓની સર્વસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ માટે અને ગ્રંથની રચના પૂરી કરવાને કરવામાં આવે છે (૧૦). શાસ્ત્રોના અભ્યયનની ઇચ્છાવાળાઓને માટે વણ-અવણુ જ્ઞાન (અહીં) કહેવામાં આવ્યું છે (૧૧). આ ગ્રંથને આરંભ 'ત્રીપતિ'થી થાય છે. તે આર્ષ ઇંદ્રમાં છે. તે યજ્ઞ આપનાર ભગણ (ભાગ્યવિધાતા અને ઇંદ્ર: શાસ્ત્રોના ભગણ) મંગલકારક અને નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. 'વરણુ'નવાળો બીજો શ્લોક મનોરમ અને અનુષ્ટુપ ઇંદ્રમાં કહ્યો છે (તે પછીના પાછીના શ્લોકો પણ અનુષ્ટુપમાં છે), એ પછીના ચાર (શ્લો. ૧૩-૧૬) શ્લોકોમાં ઇન્દ્રવજ્ર, સંઘરા, શાદ્દલ અને ક્ષિપરિણી ઇંદ્રો ગ્રંથારંભે રચવા ૧૧થી ૨૮ અક્ષરો સુધીના એક પાદથી પણ શુદ્ધિશાળી વિદ્વાને અનુક્રમે આરંભ કરવો. આવી રીતે ઇંદ્રોના ચાર ચરણો અને તેના બધા ભગણાદિ ગણો અને તેના શેભાશ્પ અલંકારો પણ જણાવા નોંધ્યે (૧૬). એ પછી શ્લો. ૨૭માંના અંતિમ ચરણના માત્ર છ અક્ષરો જ ઉપલબ્ધ હોવાથી એ હુત પત્રમાં દસ શ્લોકોમાં વર્ણોનો અનુક્રમ વગેરે દર્શાવ્યું હશે. એ પછી અક્ષરોના ઉચ્ચારણ કેવી રીતે કરવા નોંધ્યે તે પાંડિત્યે જણાવ્યું છે તે દર્શાવ્યું છે. તેમાં 'ક્ષ' 'ઞ્ટ' 'ષ' અને 'જ'નું ઉચ્ચારણ કેવી રીતે કરવું નોંધ્યે તે બતાવ્યું છે (૨૮). આ પરથી આગલા દસ શ્લોકોમાં 'ક' થી 'હ,' 'ળ' સુધીના વર્ણોની લિપિ તથા ઉચ્ચારણની સચના અપાઈ હશે એમ લાગે છે, કેમ કે શ્લો. ૨૯ માં કહે છે કે આ લિપિનો અભ્યાસ વાંચવા તથા લખવાનો કરીને વિવેક, જેણે બધા અક્ષરોને મધુર સ્વરે શુદ્ધ બોલવાનું જણી લીધું છે તે બધા શાસ્ત્રોનો વાંચક અને લેખક બને છે, તે વિદ્વાન સભામાં રહે છે, સજાતું મનોરજન ચોક્કસ કરે છે તેમાં શંકા નથી (૩૦). હંમેશાં પરાધિયે જીતીને, પવિત્ર થયેલો સાર્વિક વિદ્યાર્થી સંધ્યાની ઉપાસના કરીને બધા શાસ્ત્રોનું અભ્યયન કરવાનો અધિકારી થાય છે, બીજા નહિ, જેમ કે નિષ્ક્રિય, મૂખ, યુવતીથી પરાજિત, રોગિષ્ઠ, પરાધીન, વ્યસની, પરવશ, સ્નાનશ્રાદ્ધ-તપશ્ચ-હોમ વગેરે ન કરનારો બ્રાહ્મણ કંજૂસ, એકલપેટો અશુદ્ધ એવા લોકો વેદ-વેદાંગ જાણતા નથી એવું પહેલેથી જ ડાંબા માણસો જાણતા હોય છે. શાસ્ત્રાભ્યનના તેઓ અધિકારી હોતા નથી. શાસ્ત્રાધિકારીઓ પાણિનિની વર્ગ, સ્પર્શ વગેરે સંજ્ઞાઓ સહેલાઈથી સમજી શકે છે (૩૨). પત્ર નં. ૪ની બાજુએ ઇંદ્ર:શાસ્ત્રના ભગણાદિ ગણો (આઠ), તેના સ્વામી અને ફલનું કોષ્ટક નવ ખાતાં પાડીને લલિયાએ અધૂરું મૂક્યું છે. તે પછી પત્ર ૫-૭ અને અંતિમ પત્ર નં. ૩૫ મૂળ, શુદ્ધ અને મોટા અક્ષરોમાં લખેલ છે. 'અ'કારથી શરૂ કરીને 'ક્ષ'કાર સુધીની બ્રહ્મરિણી માતૃકાઓ, શબ્દસંપ્તિ સંબંધ કરનારી સરસ્વતીદેવી સદા જય પામે (૩૩). આ ઉત્તમરૂપવાળી માતૃકાને ગાયત્રી નામે કહેવાય છે. એ મહાવિદ્યા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-ચારેય ફલ આપનારી ગાયત્રીને સદા જયવી નોંધ્યે (૩૪), વૈદિક ઉચ્ચાર-પ્રણયમંત્રનો અનુસ્વાર સાહિત્યનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. મંત્રરૂપે જ એક લેખી ગાયત્રી હોવાથી ઇશ્વરના ચરણમાંથી ઉદ્ભવેલાં શ્દોને તે અનર્થકારી છે (૩૫). વારંવાર અભ્યાસ-પ્રમાણના એક-દશ લિપિવિવેકો :

નમસ્કાર કરું છું કે એ વિદ્યા ઉત્તમ બ્રાહ્મણને આપવી, પરંતુ માતૃકાત્રય કદાપિ શુદ્ધ(અયોગ્ય)ને ન આપવી (૩૬). આ ત્રય છુટ જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ માટેનું શ્રેષ્ઠ સાધન થાય અને બલિષ્ઠા માટે છુટ-મનોવાંછિત ફળ આપનાર-સાધ્યને સાધવામાં ઉપયોગી થાય (૩૭). આ પ્રમાણે 'માતૃકા' 'મનો' 'પ્રવૃત્તિવેક' કહ્યો. હવે સુત્રોને આનંદકારક વ્યવહાર કહેવાની કે હુવાની શરૂઆત કરું છું (૩૮). ઉપર શબ્દ અંગે કહ્યું, હવે શબ્દની ચતિ એ પ્રકારની: વૃત્તિસૂચક અને પ્રવૃત્તિસૂચક-સમાપ્તિને સૂચક 'ધતિ' અને બીજી 'અથ' આરંભની-પ્રવૃત્તિની સૂચક-એ બંને મંગલકારક અર્થ જણાવનારી છે. અને ત્રયની સમાપ્તિરૂપ છેલ્લો અક્ષર છોડી દેવો એમ સજ્જનોએ જણાવ્યું છે (૧). ત્રયના સાતત્યમાં બીજો (દતિ) પણ પ્રસિદ્ધ કહેવાયો છે, આ 'દતિ' અને 'અથ' એ શબ્દો ત્રયને શોભા આપનારા છે (૨). રાજ્યોને યોગ્યથી (પ્રહોના આનંદાદિ યોગો) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, બ્રાહ્મણને નક્ષત્રોતા સમૂહોથી ચોરોને પણ (ચલ-અચલાદિ) શુક્રનોને લીધે અને સામાન્ય માણસોને મુહૂર્તો (ચોધરિયાં) જોઈને કામ કરવાથી કાર્યસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે બધાં કાર્યો કરવા માટે મુહૂર્તનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ, લેખનનું-અધ્યયન કાર્ય કરવા માટે કાર્યસિદ્ધિ થાય તેવાં શુભકારક મુહૂર્ત કહેવાય છે (૪). લઘુ, સ્વાતિ, પુનર્વસુ, રેવતી, શ્રવણ, શતભિષા અને અનુરાધા-આ સાત નક્ષત્રોમાં ચલિત ન થતા હોય તેવા નક્ષત્રમાં સારા પુત્ર-પાળકે શુભ વારના દિવસે લિપિ લખવાનો શુભારંભ કરવો જોઈએ (૫), અહીં નક્ષત્રો અને તેના દેવતા, આનંદ યોગ, કરણ નક્ષત્રદિને અનુલક્ષીને બધાં કાર્યોનો આરંભ કરવાની સૂચના આપવામાં આવી છે, પંચાંગની નહિ, પરંતુ જરા જુદી વાત સૂચવઈ છે.)

આ રીતે સાંભળ્યા પ્રમાણે લિપિ નામનો કે માતૃકા નામનો ત્રય કહ્યો, જેમાં વર્ણ સંખ્યા ૫૦ (પચાસ) જે અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે તે અનુક્રમે જણાવ્યો (૬). શિષ્ય અધ્યયન કરનાર અને વિદ્યાર્થી તથા આચાર્ય, અધ્યયન કરાવનાર અને ગુરુ (કહેવાય); બધા શાસ્ત્રો વિશે પ્રવચન કરે તેને ઉપાધ્યાય કહેવાય છે, મઠ (સાધુ, બ્રાહ્મચારી અને સંન્યાસીને રહેવાનું સ્થાન), નિશ્ચાળ (જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ ભણે) અને જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ રહે તેને છાત્રશાળા કહેવાય છે. વર્ણ પ્રમાણે જનોઈ આપ્યા પછી લિપિનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. વર્ણ; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયાદિ સ્વેત, શ્યામ વગેરે રંગ, ક, ખ, ગ વગેરે અક્ષરો અને ૧, ૨, ૩ વગેરે અંકો, એમાં વર્ણ એ પુંદ્લિગ, ભોજન એ નપુંસકલિંગ અને લિપિ કે પંક્તિ કે હરોળ એ 'ત્રિલિંગ' કહેવાય છે (૮). વર્ણ= માતૃકાઓની લિપિ કહેવાય છે. તે લેખનમાં લખાય છે. જેનાથી લેખ કરાય-લખાય તે 'લેખ' ચંદન વગેરેનો (પણ) કહેવાય છે (૧૦). જગતમાં ત્રણ લિંગ અને શાસ્ત્રોમાં પણ ત્રણ લિંગ કહેવાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય કાવ્ય વર્ણ-અક્ષરોનું બનેલું હોય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે (૧૧). સ્નાન કરીને સ્વેત વસ્ત્રો અને આશુષણો, ચંદન વગેરે ધારણ કરીને શિષ્યે સારા મુહૂર્તમાં ચંદન=ગંધ વગેરે શુભોપચારથી શ્રેષ્ઠ આચાર્યનું અભિવાદન-વંદન-કરીને ઉપસ્થિત થવું જોઈએ (૧૨). આચાર્યે પ્રસન્ન થઈને શિષ્યને વિધિપૂર્વક લિપિ લખાવવાનું ચાલુ રાખવું જોઈએ, જે ૫૦ અક્ષરોરૂપે રહેલી લિપિરૂપ માતૃકાનું અનુક્રમે ત્રણ વાર આવર્તન કરવું જોઈએ (૧૩). આ રીતે લિપિ ત્રયના અધ્યયનના આરંભની વિધિનો શિષ્ટાચાર વ્યવહાર=વિવેક-બીજો બતાવ્યા પછી (૨૧) શાસ્ત્રમાં વર્ણરૂપે રહેલાં અનાદિકાળથી સિદ્ધ માતૃકાના વિવેકનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. પહેલી મૂલાધારથી ઉદ્ભવતી વાણી= માતૃકાને પરા, પછી પશ્યતી આંખના ભાવમાંથી, હૃદયમાંથી મધ્યમાં નામની અને મુખમાંથી ઉદ્ભવતી વૈષ્ણવી વાણી કહેવાય છે. એ પછીના પત્રો ૮ થી ૩૪ ખૂટે છે.

પત્ર ૩૫ નો શ્લો. ૪૪ અપૂર્ણ છે, પરંતુ આ શ્લોક ક્ષેમેન્દ્રની 'માતૃકાવિવેક' નામની ગ્રં. વિ. સં. હસ્તપ્રત નં. ૫૫૫૬ ના પત્ર નં. ૧૦ માં આ રીતે મળી આવે છે, જે એ ગ્રંથની સમાપ્તિ થઈતો શ્લો. ૧ છે :-

સંપૂર્ણયં લિપિવેષીઃ વિષ્ણુઃ દગ્ધલિચ્છોઃ શ્રિયમ્ ।

રમ્યો માં લિપુલં વાયુર્યશઃ શુભ્રં પ્રયચ્છતુ ॥ ૧ ॥ ૫૫

એ પછી ગ્રંથાંતે પ્રસ્તુત 'લિપિવિવેક' નામનો ગ્રંથ ૫૬૫૨ નાગર સાતીય ભદ્ર શ્રી ક્ષેમેન્દ્રે રચેલો પૂરો થયો. શ્રીરસ્તુ ॥ સંવત ૧૭૮૪ ના બીજા વૈશાખ માસની ૧૬ તિથિ અને ગરવારે અર્ધાત્ ઈ. સ. ૧૭૨૮ ની ૧૬ મી મે ને દિવસે લખાયો. શુભં ભવતુ.

ભારતમાં ક્ષેમેન્દ્ર નામના એકથી વધુ કવિઓ થઈ ગયા (૧). ક્ષેમેન્દ્ર પ્રકાશદ્રશો પુત્ર અને સિંહુનો પૌત્ર વ્યાસ ક્ષેમેન્દ્ર બ્રાહ્મણ શિવભક્ત અને કાશ્મીરના રાજા અનંત (ઈ. સ. ૧૦૨૦-૧૦૬૫) ના રાજ્યકાળમાં હતા. તેણે સળવણી, કશિવજ મહાકાવ્ય, અવદાન કથાવત્તા, નીતિ કથાવત્તા, ધર્મપદિકા ૨૦-૨૨ અંકો રચ્યા હતા. તે અભિનવગુરુતનો વિદ્યાર્થી હતા (૨). જુહાકથામંજરી, સામાન્ય-મહા-ભારત પર 'મંજરી તો' કર્તા કાશ્મીરના રાજા અનંત (ઈ. સ. ૧૦૨૬-૧૦૬૬) નો દરબારી કવિ હતા. સોમદેવકૃત 'કલાસસ્તિસાગર' પદ્ય ઈ. સ. ૧૦૭૦ માં અનંત રાજાના સમયે જ રચાયેલું. તેમણે સોમદેવ, અનંતદેવ રાજા અને ઉપરોકત ગાંધે કાશ્મીરી ક્ષેમેન્દ્ર કવિ સમજાવીને અને અભિપ્રાયિક થઈ ગયા (૩). 'અવદાનકથાવત્તા'ના કર્તા ક્ષેમેન્દ્ર (૪) 'શ્રીશિવલિચ્છારચર્યા'નો કર્તા ક્ષેમેન્દ્ર ૧૨ વ્યાસ. કારિક (૧૧ મી સદી) આ ઉપરાંત ખીજો જૈન ગ્રંથનો દીકરો અને વજ્રબીજા રાજા પરજેતના સમયનો ક્ષેમેન્દ્ર ઇત્યાદિ અનેક ક્ષેમેન્દ્ર થઈ ગયા. પરંતુ મુળભૂતભા મુદ્ધલકાલીન કવિ ક્ષેમેન્દ્રની ઉપરોક્ત 'લિપિ-વિવેક' નામની અપૂર્ણ કૃતિ ઉપલબ્ધ થઈ હોવાથી તેને મુદ્ધરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સમાવિષ્ટ કરેલો ધટે.

'લિપિ વિવેક' પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ક્ષેમેન્દ્ર કર્તા ક્ષેમેન્દ્ર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેણે ઉદ્ધર દાનવીર બ્રાહ્મણ શંકરલાલની વિનંતીથી 'લિપિ વિવેક' ની રચના કરી. આ જ ક્ષેમેન્દ્રની ભૂતશુદ્ધિ અને 'માતૃકાવિવેક' નામની હસ્તપ્રત નં. ૫૫૫૬ માંથી જણાય છે કે તે પેટલાદના વતની, ૫૬૫૨નાગર સાતીય ભદ્ર શુદ્ધિ પુત્ર શ્રીમદ્ અટક ધરાવતો બ્રાહ્મણ હતા. વિ. સં. ૧૭૨૮માં માગશર ૧૬ આઠમને રવિવારે કાશીમાં નાના ભાઈના પુત્ર (ભગીજાઓ) ને મળે આ ૫૬૫૬ સાક્ષિના નાગરે 'ભૂતશુદ્ધિ' અને માતૃકા વિવેકની રચના કરેલી. શ્લો. ૨ માં 'વરુણશા નરેન્દ્ર' અર્થાત્ પશ્ચિમ દિશાએ આવેલા ગામના રાજા 'જમ' (નમર)ના રાજાના શ્રેષ્ઠ કુશળ સચિવનો ઉલ્લેખ આવે છે. તે આ પ્રતવા લેખન સંવત ૧૭૮૪ ની દુષ્ટિએ વિચારીએ તો તે સમયે જમ તમાચી (૨) રાજા તરીકે હશે. ૧૩ મુદ્ધલ સત્તાનું જોર એ સમયે સૌરાષ્ટ્રમાં થોડું ઓછું થયેલું. પરંતુ હિન્દુ-રાજપૂત સળઓલી સત્તા પણ વારંવાર બદલાતી લાગે છે. હસ્તપ્રતમાં જમ રાજાના મંત્રીનું નામ સ્પષ્ટ નથી થતું; કેમ કે પેટલાદના વતની નાગર સાતીય હોવાનું જણાય છે તે રુદ્ધિત મહેતા નામના નાગરને ભૂધરજિત નામનો પુત્ર હતા. અહીં મહત્તક મહેતા અટક 'મહત્તર' હોવા પરથી જાતરી આવેલી છે. આ ભૂધરજિત મહેતાએ રાજનગર (અમદાવાદ)માં થોડું ધર બંધાવ્યું. એમ અહીં 'ભૂધરજિત રુદ્ધિત મહેતા' પેટલાદના નાગર બ્રાહ્મણ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. જમ તમાચી (૨) ના સમકાલીન ચંદ્રસિંહ હળવદના રાજા હતા. જમનગરના રાજા જમ જસાણના યરવીર અને મુસદ્દી નાગર અમલદાર શંકરદાસ હામોદર હતા. તેનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ શ્રી શંભુપ્રસાદ દેસાઈએ તથા શ્રી ડોલરરાય માંકડે આપ્યો છે. ૧૪

ક્ષેમેન્દ્રકૃત લિપિવિવેક]

જામ જસાણસે હબવક ફોજ મોકલી ત્યારે શંકરદાસ નાગરને પણ મોકલેલા. શંકરદાસ નાગર અંદરસિંહને જામનગર લાવ્યા, ને આમ સં. ૧૬૨૫ માં જામનગરમાં નાગર લાહણો આવીને વસ્યા હોવાનું સ્પષ્ટ છે. રુદ્રજિત અને બુધરજિત મહેતા નાગર જાતીય કહેલા જ છે. અને શંકરદાસ નાગર મુત્સદ્દી અને પરાક્રમી હોવાથી જામનગરમાં શંકર દેકરીથી એળખાતા ભાગનું નામ કદાચ આ શંકરદાસના નામની સ્મૃતિમાં પડ્યું હોય તો નવાઈ નહિ.^{૧૫} આ શંકરદાસનું ભારદ્વાજ ગોત્ર નાગરોનાં ગોત્ર પ્રવરોની યાદીમાં નેધાયેલું છે. આ ગોત્ર ગૌત્રક રાજના સમયથી ઈ. સ. ની ૫-૭ સદી દરમ્યાન પ્રચલિત ગોત્ર હતું. અમદાવાદમાં મોમીનખાનના સમયે શંભુરામ જામનો નાગર મંત્રી મુત્સદ્દી નાયબ સૂએદાર તરીકેની સત્તા ઉપર ઈ. સ. ૧૭૫૬-૫૭ માં હતો. મોમીનખાને તેને પકડ્યો ખરો, પરંતુ તેને પાછળથી મુખ્ય મંત્રી તરીકે કાયમ રાખીને છોડી મૂક્યો-એમાં શંભુરામ જામનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૬} તે શંભુરામ અને પ્રસ્તુત હસ્તપ્રતમાંના શંકરદાસ સમયની દૃષ્ટિએ એક જ કે જુદા એ વિચારણીય છે. આ શંકરદાસના સમયે ક્ષેમેન્દ્ર કવિ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂક્યા હશે; કેમ કે આ ક્ષેમેન્દ્રે 'લિપિવિવેક'ની રચના કરતાં પહેલાં લગભગ ૮.૧૦ વર્ષ પહેલાં ભારતની પ્રાચીન તીર્થનગરી કાશીમાં રહીને કુંડલિની જાગૃત કરવાની પૂર્વભૂમિકારૂપ ભૂતશુદ્ધિ અને માતૃકાવિવેક ગ્રંથની રચના કરેલી છે. તેમાં મુખ્યિકામાં તેને પેટલાદના પદ્મપદ્મ નાગર અને ચંદુનો પુત્ર કહ્યો હોવાથી બુધરજિત રુદ્રજિત મહેતાનો આ ક્ષેમેન્દ્ર કવિ વંશજ કહેવાનું પૂરેપૂરું સંભવે છે, આમ આ કવિની ગ્રંથકર્તા તરીકેની કારકિર્દી વિ. સં. ૧૭૭૩ થી ૧૭૮૪ સુધીની સ્પષ્ટ થાય છે. ગુજરાતના આ સંસ્કૃતના પ્રખર પંડિત વ્યાકરણ, છંદઃશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, સાહિત્ય, વિવેક અને વ્યવહાર તેમજ આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં સિદ્ધિ પામેલા ક્ષેમેન્દ્રે 'લિપિવિવેક'માં 'લિપિતું અધ્યયન ક્યારે શરૂ કરવું' તેના સંદર્ભમાં નક્કર અને તેના દેવતાઓનો ઉલ્લેખ આપીને મુદ્દતો જણાવ્યાં છે. છંદઃશાસ્ત્રમાંના ગણના દેવતા અને ફળનું કોષ્ટક (જોકે અપૂર્ણ) આપ્યું છે, પરંતુ તેમના મનમાં 'મ' ગણનો સ્વામી જૂમિ, શુભાકરક અને તેનું ફળ ત્રિયં અર્થાત્ લક્ષ્મી છે, એ પ્રમાણે આક્રમ્શ સાતેય ગણના સ્વામી, ફળ, આધાર અને શુભાશુભ ફર્માવવાનું હશે એ સ્પષ્ટ છે.

આમ આ કવિ અંગે વધુ અભ્યાસ અને અન્ય કૃતિઓની શોધ આવકાર્ય થઈ પડશે.^{૧૭} આ સીતે અહીં ગુજરાતના પેટલાદના વતની સાઠેદરા નાગર કવિ ક્ષેમેન્દ્રની વંશાવલી, કુલ, વતન વચ્ચેરોનો અને તેની કૃતિઓનો પરિચય પ્રાપ્ત થઈ શક્યો છે.

પાઠટીપ

૧. સાઠેદરા નાગર માટે જુઓ, શંભુપ્રસાદ દેશાધી, 'સોરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ' (સી. ઈ.), જૂનાગઢ, ૧૯૬૮, પૃ. ૪૦૧; શિવપ્રસાદ રાજગોર, 'ગુજરાતના બ્રાહ્મણોનો ઇતિહાસ,' અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પૃ. ૩૦૧-૩૦૪.
૨. સાઠેદરા નાગરનાં જ ગામો વડોદરા જિલ્લાના ડોહાઈ તાલુકામાં રેવા (નમંદા) કાંઠે આવેલાં છે. જુઓ 'ગુજરાત રાજ્યમાં જિલ્લાવાર તાલુકા મહાલનાં ગામોની યાદી,' અમદાવાદ, ૧૯૬૬, પરિશિષ્ટ ૧૩૭, પૃ. ૩૦૬; ડૉ. હ. ગં. શાસ્ત્રી, 'નાગરો : ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ,' અધ્યયન અને સંશોધન, અમદાવાદ, ૧૯૮૧, પૃ. ૮૬.
- ૨અ. જુઓ, ભો. જી. વિ. સં. હસ્તપ્રત નં. ૭૨૧૭ 'પ્રયોગસાર' અને 'કોતુક ચિંતામણિ'માં સ્માર્ત અગ્નિહોત્રી પડયા મંગલશ કર્મ અને તેમાં જ તે પછી પડયા મંગલશ કર્મ ગોવિંદ-દેવલ લખ્યું છે.

૩. એ સમયે નાગરો 'મહત્તર' નામનો હોદ્દો સંભાળતા. તે પરથી 'મહેતા' અટક પડી (સૌ. ઇ., પૃ. ૪૦૩); શ્રી મુકુન્દરાય હરિદત્ત પાઠક, 'નાગર સર્વસંગ્રહ,' દર્શન ૧, વડોદરા, ૧૯૮૬, પૃ. ૬૬;
૪. નાગર કુટુંબોમાં ભારદ્વાજ ગોત્ર આવે છે. વિશેષ વિગત માટે જુઓ, સૌ. ઇ., પૃ. ૪૦૫-૬; 'નાગર સર્વસંગ્રહ,' પૃ. ૬૪ અને ૧૩૪.
૫. હળવદનો રાજા ચંદ્રસિંહ કવિઓને ઉરોજન આપતો હતો. તેના સમયમાં આ શંકરલાલે ક્ષેત્રેન્દ્ર કવિને આદિત્ય સર્જન કરવાનું ઉરોજન આપ્યું હતું. (સૌ. ઇ., પૃ. ૫૬૧-૫૬૨)
૬. જીવનશાસ્ત્રના લગણાદિ ગણ, દેવતા. ફલ પ્રત્યાદિના કોષ્ટક માટે જુઓ. પં. રામચન્દ્ર જ્ઞા. (સંપા), 'છંદોવિજ્ઞાતિકા,' ચૌરવમ્બા વિદ્યામંડળ, વારાણસી, ૧૯૮૩, પૃ. ૮.
૭. નક્ષત્ર, તેમના દેવતાઓ, ફલ પ્રત્યાદિ માટે જુઓ, શંકર પાલકૃષ્ણ દીક્ષિત 'ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર,' પ્રથમ ખંડ અમદાવાદ-૬, ૧૯૭૧, પૃ. ૧૧૩; જ્ઞા. 'લિપિવિવેક,' પત્ર નં. ૬ અ; શ્લો. ૬નો ઉત્તરાર્ધ : વર્ણ પુસ્ત્યક્ષર કલીલેલ્લિપિ : પંવિન સ્મૃત્તિયો ॥ ૧ ॥ બો. જો. સં. હસ્તપ્રત નં. ૫૫૫૬. પત્ર ૩. અ.બ. માં તે મળે છે. 'લિપિવિવેક'-પત્ર નં. ૪ અ. શ્લો. ૨૯-૩૦ લિપિમેતામકીયૈવ...અને વાચક જ્ઞાતૈવાજ્ઞાનાં માતૃકાવિવેક' ૫૫૫૬ ના પત્ર નં. ૧૦-૧૧ ઉપર ઉપલબ્ધ છે. પત્ર નં. ૪ બીજા અક્ષર લખાયેલ હોવાથી શ્લોકોનાં ચરણોમાં થોડા ફરફાર જોવા મળે છે. તેથી 'લિપિવિવેક'ના અંતિમ પત્ર નં. ૩ પૃ ની શરૂઆતનો શ્લોક, જો નં. ૩૪ પર હતો. તે શ્લોક નં. ૫૫૫૬ના પત્ર નં. ૧૦ બ ઉપરથી સંપૂર્ણમાં લિપિદેવો સ્વયંભા વિપુલં વાયુચંદ્રાઃ શુભ્ર પ્રચન્દ્રતું ॥ શ્લોક પૂરો મળી શક્યો છે. આમ આંતરિક પુરાવાઓને આધારે પણ એક જ કૃતિની કૃતિ હોવાનું ફલિત થાય છે. ૮. ૧૬ સ્વર + ૩૩ વ્યંજન + ૩૦ = ૫૦
૮. Krishnamachariar 'A History of classical Sanskrit Literature. pp. 171 ff.
૧૦. Ibid; p. 419: 'बलदेव उपाध्याय, संस्कृत साहित्य का इतिहास, सप्तम संस्करण, वाराणसी १९६६, पृ. २५६-२५७; जेठालाल शाह, 'संस्कृत वाङ्मयप्रदीप, 'सत्कवि क्षेमेन्द्र,' "संस्कृत वाङ्मयप्रदीप," सावली, १९८५, पृ. १४८-१५६
૧૧. Krishnamachariar, op. cit., pp. 642 ff. ૧૨. Ibid., p. 773
૧૩. મિરાતે અહમદીમાં શંકલાલ નામની અગ્રણી વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ પેટલાદ પરગણાના સંદર્ભમાં આવે છે, 'મિરાતે અહમદી' કૃ. મો. ઝવેરી (અનુ.) વૉ. ૧. ખંડ ૨, અમદાવાદ, ૧૯૩૩, પૃ. ૧૦૮ અને પૃ. ૨૩૭ એ આપત આ હસ્તપ્રતમાં આવતા શ્લોકોના અનુસંધાનમાં ઉલ્લેખાયેલા શંકરજીવની દૃષ્ટિએ વિચારણીય છે, સૌ. ઇ. પૃ. ૫૬૧-૫૬૩-અને ૫૬૦ ડાહરરાય ૨. માંકડ, જામનગરનો ઇતિહાસ, અલીપ્રગ્યાશ (મિ. જામનગર), ૧૯૭૨, પૃ. ૧૪ ૨૭ અને ૨૮ હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, અથ પ, પૃ. ૧૮૫-૧૮૬, મુંબઈ, ૧૯૮૫: ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અંથ ૬. પૃ. ૧૨૨ અને પૃ. ૧૩૬.
૧૪. સૌ. ઇ., પૃ. ૫૬૧-૬૩, ૫૬૦, ૫૬૫; જામનગરનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪ અને ૧૭
૧૫. જામનગરનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૭
૧૬. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અં. ૬, મુલકાલ, પૃ. ૧૧૪-૧૧૫
૧૭. બો. જો. વિદ્યાભવનના હસ્તપ્રતસંગ્રહમાંની ઉપરોક્ત બંને સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનો ઉપયોગ કરતાં દેવા બદલ તેમજ પ્રેરણા આપવા બદલ ડૉ. અલીપ્રગ્યાશ પરીખ (નિયામક બો. જો. વિદ્યાભવન)ની તેમ જ લેખના માર્ગદર્શન બદલ પં. શ્રી ચતુર્વેદીજીની આભારી છું.

ભો. જો. વિદ્યાલવન, અમદાવાદમાં કેટલાંક જોન શિલ્પો

પ્રવીણપદ પરીખ
ભારતી શિલ્પતંત્ર

અમદાવાદના શેઠ ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ અખ્યતન સંશોધન વિદ્યાલવનના સંપ્રદાયમાં સંગૃહીત જોન શિલ્પો શ્રી પીરાળ સામરા અને શ્રી વાકાણી દ્વારા સંસ્થાને ભેટ મળેલ છે. આ શિલ્પોમાંનાં સાત જેટલાં શિલ્પો વિશે અહીં મૂર્તિવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ વર્ણન મસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

૧. ત્રિમુખ યક્ષ : આ મૂર્તિનો સામાન્ય પરિમિતલઘુક ૧૫૨૪૦ છે. રત્નચ પડતા રેતિયા પ્રવાણની બનેલી આ મૂર્તિનું માપ ૫૧૪૮૬x૧૭ સે.મી. છે. સમગ્ર સ્થિતિમાં બિભેલ યક્ષના અસ્તક પર ત્રણ મુખ સ્પષ્ટ દેખાય છે. યક્ષ વનચાળા અને ત્રેવરો ચમટો પદ્ધતિ ધારણ કર્યા છે. હાથમાં ખેવડા પહોળા બાળુબધ અને કંકણ ધારણ કરેલાં છે. તેમના નીચલા હાથની નીચે એક એક અનુચર કંડારેલો છે. યક્ષના જમણા ઉપલા હાથમાં ખડ્ગ જણાય છે. બ્યારે ઉપલા ડાબા હાથમાં ત્રિશુલ (૧) જણાય છે. ચાર હાથ ખંડિત છે. મંચમાંના ડાબા હાથમાં અસ્પષ્ટ અમુખ (હુરિકા ?) નજરે પડે છે. નીચેના ભાગમાં બંને બાજુ બે અનુચર જણાય છે, જેમાંના એકનો ડાબો અને બીજાનો જમણો હાથ કદચલકિત છે. મુકટમાં જડિત ચૂડામણિ અને છાતી પરના પદ્મના આધારે અમૂર્તિ જોન તીર્થંકર સંભવનામના ત્રિમુખ યક્ષની હોવાનું જણાય છે. વાહન કોતરેલું નહીં હોવાથી આ યક્ષ દિગંબર કે સ્વેતાંબર હોવાનું કહી શકાતું નથી. સ્વેતાંબર અને દિગંબર પરંપરામાં ત્રિમુખ યક્ષના છ હાથ હોવાનું જણાવાયું છે. દિગંબર પરંપરા અનુસાર ત્રિમુખ યક્ષના છ હાથમાં ચક્ર, ખડ્ગ, અકુશ, દંડ, ત્રિશુલ અને હુરિકા હોય છે, બ્યારે સ્વેતાંબર પરંપરામાં ત્રિમુખ યક્ષના જમણા ત્રણ હાથમાં નકુલ, ગદા અને અભય મુદ્રા તથા ડાબા બે હાથમાં બિજોર, અક્ષમ્બાલા અને શાળા (હાર) હોય છે.^૨

આ ત્રિમુખ યક્ષની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ ઉપલબ્ધ હોવાનું જણાયું નથી.^૩

ભો. જો. વિદ્યાલવન સંપ્રદાયની આ પ્રતિમા અત્યંત ખંડિત અને અસાધેલી છે. એ કે તેની હુઆકૃતિઓ અત્યંત અભેદ છે. બંને વામવંશત સુપ્રાધર્મનાયક હાથમાં જાની હોવાથી તેમજ તેના પરની કોતરણીની આધારે જો બે મુખ જાણે કે સાચળથી હોઈ શકે તેથી સંસ્કારમાં હોય એમ જણાય છે. દેહબુધ્ધાને આધારે આ મૂર્તિ ઈસાની આઠમી-નવમી સદી જેટલી પ્રાચીન જણાય છે.

૨. સુપ્રાધર્મનાયક

આરસમાંથી કંડારેલી તીર્થંકર સુપ્રાધર્મનાયકની આ પ્રતિમાનો સામાન્ય પરિમિતલઘુક ૧૫૭૭૮ છે. એનું માપ ૪૧x૫૧x૧૫.૫ સે.મી. છે. તીર્થંકર સુપ્રાધર્મનાયક પાનું પદાસન બાળી યોગમુદ્રામાં હાથ રાખી ઉપદેશ આપતા હોય એમ બેઠા છે. એમનાં વિસ્તૃત ચીનામ્બર તેણે ખુલ્લાં છે. એમના અસ્તક પર કુંડલકુંકિત કેશમુકવ ઉજ્જીય છે. એમની નાભિકા અણીદાર, આંક પાતળા અને બોલવા ચારે બાજુ

* વિષામ્બ, ભો. જો. વિદ્યાલવન, અમદાવાદ

+ રીડર, ભો. જો. વિદ્યાલવન, અમદાવાદ

ખીડ્યા હોય એવા નાજુકાઈથી કંડારેલા છે. એમના વક્ષસ્થળ પર શ્રીવત્સનું ચિહ્ન કંડાયું છે. નાભિ ઉપરના ભાગમાં ચાર ખીજયાંદ્ર જેવી રેખાઓ કંડારેલી છે. પ્રતિમાનો જમણો હાથ ખંડિત છે, જ્યારે ડાબા કાનની ખૂટ છેક સ્કંધને સ્પર્શ કરે છે. બ્રૂપંક્તિ લાંબી છે અને કંઠ પર ત્રણ વલ્લીઓ રચાય છે. ઉદર અને નાભિ પર ચાર વલ્લીઓ દર્શમાન છે. તીર્થંકરના હસ્ત પ્રલંબ છે. હાથની ચારેય આંગળીઓ ભગભગ સરખી લંબાઈની છે. એમના જમણા હાથમાં ભાગ્યરેખા મણિપદ્મમાંથી નીકળતી સ્પષ્ટ દર્શાવી છે. પગમાં પણ ચક્રવર્તીસૂચક રેખાઓ છે. વિસ્તૃત ઉરસ્થળ, આબ્જનુપાકુ, લંબકર્ણ અને સુડોળ દેહચષ્ટિ પ્રતિમાની સુકુમારતા અભિવ્યક્ત કરે છે. આસનપાટલી પર મધ્યમાં તેમનું લાંછન સ્વસ્તિક તથા ખીજાં કેટલાંક રેખાંકનો કરેલાં છે. પ્રતિમાની પીઠિકા ઉપર વિ.સં. ૧૬૧૯ નો લેખ કોતરેલો છે. ૪

પીઠિકાનું જમણી તરફનું માપ ૨૦×૫ સે.મી., મૂર્તિની પાછળ વચ્ચેના ભાગનું માપ ૧૬×૫ સે.મી. અને ડાબી તરફનું માપ ૧૬×૫ સે.મી. છે. જમણી તરફના લખાણવાળા ભાગનું માપ ૨૦×૨ સે.મી. વચ્ચેના લખાણવાળા ભાગનું માપ ૧૬×૨ સે.મી. અને ડાબી તરફના લખાણવાળા ભાગનું માપ ૧૬.૫ સે.મી. છે. અગ્રભાગના લખાણમાં પ્રથમ પંક્તિ ૧૪ સે.મી. ખીજ પંક્તિ ૧૨.૫ સે.મી. અને ત્રીજી પંક્તિ ૬.૫ સે.મી. લાંબી છે. લેખની પહોળાઈ ૪ સે.મી. છે. લેખની મિતિ સ. ૧૬૧૯, વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫, શુક્રવારની છે. કાતિકાદિ વર્ષગણનાની પદ્ધતિ અનુસાર આ તિથિએ અંગ્રેજ તારીખ ૭ મે, ઈ.સ. ૧૫૬૩, શનિવારની છે. ૫

લેખનો પાઠ નીચે મુજબ છે :

- A ૧. સં. ૧૬૧૯ વર્ષે વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫ શુક્રે શ્રી મૂલ
B ૧. મા શ્રી ચન્દ્રદેવ તત્પદ્મે સુમતિકીર્તિગુરુપદેશાત્
C ૧. હું ૦ ગાં ૦ માણેક માં ૦ માં—
A ૨. ણેક દેવ મોહધા ગી ૦ હોજા બ્રા ૦ મેરા સુ ૦ વછાકા ૦
B ૨. હરલા [સુ] ત...શ્રી સુપાર્શ્વનાથ જિન વિં [વ]
C ૨. — દાંને ॥ બા ૦ પુહુતી પ્રણમતિ

મૂર્તિના આગળા ભાગનું લખાણ—

૧. શ્રી રસ્તુ હાસુ વન. શ્રી
૨. સુમતિકીર્તિગુરુપદેશાત્
૩. નેમા બ્રા ૦ ગાં મેરા તિ[ત] લ્પણમતિ ॥

પરબત

૩. મનસા દેવી

રેતિયા પાપાણની આ પ્રતિમાનો સામાન્ય પરિગ્રહણાંક ૧૭૧૧૦ અને માપ ૪૭×૨૨×૧૪ સે.મી. છે. જૈન દેવતાઓની મૂર્તિઓમાં મનસા દેવીનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. જો. જી. વિદ્યાભવન મ્યુઝિયમમાં મનસા દેવીની એક સેવ્ય સ્વરૂપ પ્રતિમા સુરક્ષિત છે. આ પ્રતિમામાં દેવી નાગના આસન ઉપર પદ્માસનવાળીને બેઠેલાં છે. એમના મસ્તક પર નાગફણનો છત્રવટો દર્શિતગોચર થાય છે. તેનું વાહન હંસ આસનના નીચેના ભાગમાં કંડારેલું છે. આ પ્રતિમા અત્યંત બસાયેલી છે. મુખાકૃતિ અને છાતીનો ભાગ ધણો નાશ પામ્યો છે. દેવી ચતુર્ભુજ છે. એના જમણા ઉપલા હાથમાં અંકુશ, નીચલા જમણા હાથમાં

જો. જી. વિદ્યાભવન, અમદાવાદનાં કેટલાંક જૈન શિલ્પો]

[૪૯

વરદક્ષ, ઉપલા ડાબા હાથમાં સંભવતઃ અક્ષમાળા અને નીચલા ડાબા હાથમાં અસ્પષ્ટ વસ્તુ છે. શિલ્પ-શાસ્ત્ર પરંપરા અનુસાર એ કૃળ હોય છે. દેવીએ પાદવલય, સાડી પર મેખલા અને કાનમાં બારે કુંડલ પહેરેલાં છે. પ્રતિમા ઈ.સ.ની ૧૨ મી સદીની માલુમ પડે છે.

૪. લક્ષ્મી

રેતિયા પથ્થરની બનેલી આ મૂર્તિ પર ચૂનાતુ પડ ચઢાવેલું છે. એમાં દેવી ગવાક્ષમાં લલિતા-સનમાં સનાળ પંચયુક્ત આસન ઉપર ચતુર્ભુજ સ્વરૂપે બેઠેલ છે. એમનાં ઉપલા બંને હાથમાં એક એક સનાળ કમળ છે, નીચલાં જમણા હાથમાં વરદયુક્ત અક્ષમાલા તથા ડાબા હાથમાં ઘટ છે. મસ્તક પર પંચકૂટ મુકુટ, કાનમાં બારે કુંડલ, કંઠમાં હિંકાસૂત્ર તથા કંઠા જેવો પહેળી પદ્મિનો પ્રલંબહાર, બાહુ પર બાજુપાંખ અને પગમાં વલય નજરે પડે છે. દેવીના પ્રગ અને હાથની હથેળીઓ પર ચૂનાનાં પડ ચઢી ગયા છે. ડૉ. જી. સી. બ્રહ્મચાર્યે દર્શાવેલ મૂર્તિ-વિધાનના આધારે આ પ્રતિમા-સ્વરૂપ જૈન પરંપરાની શૃંગીને બાંધેલ છે. આ મૂર્તિ ૧૨ મી-૧૩ મી સદીની જણાય છે.

૫. કુબેર : (દિફપાલ)

(અ) રેતિયા પથ્થરના બનેલ, જૈન મંદિરના મંડપના અર્ધસ્તંભના એક ભાગમાં એક બાજુ કુબેર અને બીજી તરફ ઇશ્વાન, એ બે દિફપાલોની આકૃતિઓ કંઠારેલી છે. અર્ધસ્તંભના આ ભાગનો સામાન્ય પરિમિત્વલંકાર ૧૩૦૯૨ છે અને એનું માપ ૮૫×૫૨×૩૯ સે.મી. છે. દિફપાલ કુબેર અધોવત્સ તરીકે દૂકા ધોતી પહેરેલી છે. ઉત્તરીય જણાતું નથી. છાતી પર યશોપવિતની જેમ ડાબા સ્કંધ પરથી જમણી તરફ ઉદર સુધી જતો પટ્ટ પહેરેલ છે. કુબેર ચતુર્ભુજ છે. જમણા નીચલા હાથમાં ગદા, જમણા ઉપલા હાથ, તથા ડાબા ઉપલા હાથ વડે નકુલિકા મસ્તકની પાછળથી ધારણ કરેલી છે. પ્રતિમાનો ડાબો નીચલો હાથ ખંડિત છે. ડાબા પગ પાસે ખંડિત થયેલ વાહન હાથી નજરે પડે છે. કુબેર એકાવલી, કુંડલ, તથા મેખલા ધારણ કરેલ છે. મૂર્તિની ડાબી બાજુએ એક અનુચર બેઠો છે, જેના હાથમાં નાણા ફેંચેલી છે, અનુચરે કેવળ લંગોટી ધારણ કરેલ છે, અલંકારો નથી. અનુચરના દૂકા ઓળેલા વાળ તેમજ પ્રસન્ન મુખાકૃતિ જાણે કે પાછળથી કોઈએ સંસ્કરણ કરીને બનાવી હોય એમ જણાય છે. ચૂડા-મણિયુક્ત જટા મુકુટ, વક્ષસ્થળ પરનું લાંછન, તથા આયુધ ઇત્યાદિને આધારે આ મૂર્તિ જૈન પરંપરામાં સ્વીકૃત દિફપાલ કુબેરની હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ મૂર્તિ ઈ.સ.ની ૧૨ મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

(બ) ઇશ્વાન : (દિફપાલ)

જૈન મંદિરના મંડપના અર્ધસ્તંભના એક ભાગમાં કુબેરની જમણી બાજુએ દિફપાલ ઇશ્વાનની મૂર્તિ કોતરી છે. એનું માપ ૫૧×૧૯×૫૬ સે.મી. છે. દેવે દૂકા ધોતી પહેરેલી છે, જે કટિવચ્ચથી બંધેલી છે. ઇશ્વાને ઉત્તરીય પહેલું નથી. પરંતુ સ્કંધથી જમણા ઉદરને ફરતો પટ્ટ ધારણ કરેલો છે. સ્કંધપાંખ પણ નજરે પડે છે. મસ્તક પર જટામુકુટ અને તેમાં ચૂડામણિ શોભિત છે. ઇશ્વાનના કણ્ઠમાં બારે કુંડલ, એકાવલી અને હિંકાસૂત્ર ધારણ કર્યો છે. ચતુર્ભુજ પ્રતિમાના ઉપલા જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ, ઉપલા ડાબા હાથમાં સપ, નીચલો જમણા અને ડાબો બંને હાથ ખંડિત છે. આ ખંડિત હાથોમાં ધનુષ્ય-બાણ હોવાનું જણાય છે. કારણ તેમની પીઠ પર તીરનું બાણ નજરે પડે છે. ઇશ્વાનના પગની ડાબી બાજુ અંજલિબદ્ધ મુદ્રામાં એક અનુચર નજરે પડે છે. જમણી બાજુ વાહન વૃષભ અત્યંત

ખડિત છે. સ્વેતાંબર પરંપરા મુજબ ઇશાનના ચાર હાથમાં પિનાક, ત્રિશૂળ, સપ અને કમળ હોવાનું જણાય છે. આ મૂર્તિવિધાન અહીં બધાં બેસે છે. આ મૂર્તિ ઇ.સ. ની ૧૧મી સદીની માલુમ પડે છે.

૬. દ્વારશાખનાં શિલ્પો

આ દ્વારશાખ રાજસ્થાનના બૌરાટ ગામમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં છે, એ શ્રી વાકાણી તરફથી સંસ્થાને ભેટ મળ્યાં છે. એ સૌથી ઉપરના ખડતુ માપ ૧૦૪ x ૫૧ સે.મી. છે. નીચેના બે સ્તંભોનું અલગ માપ ૭૦ x ૪૫ સે.મી. છે. કોઈ જૈન મહામંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારની છે. હાલ એના પાંચ ખડ બો. જે. વિદ્યાલવન(સામાન્ય પરિગ્રહણિક ૧૫૩૮૦)માં સુરક્ષિત છે. આ શિલ્પમાં લીટલ (પાટડા) પર ત્રણ શિલ્પ-પંક્તિઓ છે. એમાં સહુથી નીચે પુષ્પાંકનો છે. મધ્યની પંક્તિમાં લલાટબિંબમાં તીર્થ કરની બેઠેલી આકૃતિ છે. આસનની પાટલી સુરક્ષિત છે. તીર્થ કરનું મસ્તક ખડિત છે. જેમની છાતીમાં શ્રીવત્સનું લાંછન છે આ મૂર્તિની પ્રત્યેક બાજુ એક એક ચામરધારી, એક એક હસ્તિ અને એક એક નર્તક તથા એક એક વાદક દષ્ટિગોચર થાય છે. આના પ્રત્યેક છેડે એક એક દેવી (યક્ષી ?) કંડારેલી છે. ડાબી બાજુના ગવાક્ષની દેવીના હાથમાં અંકુશ, વરદ, ફળ અને શૂલ છે. જમણી બાજુની દેવીના ઉપલા અને હાથમાં નકુલિકા અને પાકીના બેમાં વરદ અને ફળ છે. બંને દેવીઓએ સાડી, કટકવલય, કંઠહાર, મેખલા, કુડલ અને સગવેલા ધાટની કેશરચના કરેલી છે. સહુથી ઉપરની પંક્તિમાં કંડારેલી આઠ આકૃતિઓ પૈકી એક માલાધારી અને સાત પુષ્પધારી બની છે, વળી એમાં ચાર શ્રાવકો નજરે પડે છે. ડાબી બાજુનો શ્રાવક બારે ખડિત થયો છે. જમણી ખૂણામાં એક મૃદંગવાદક કોતર્યો છે અને બે નર્તકો ડાબા ખૂણામાં કંડાર્યા છે.

બારશાખની ડાબી બાજુ ઊભી હરોળમાં ઉપરથી નીચે ત્રણ દેવીઓની મૂર્તિઓ કંડારી છે. સહુથી ઉપર ચક્રેશ્વરી છે. ચતુર્ભુજ દેવીએ પોતાના હાથોમાં ચક્ર, ચક્ર, વરદમુદ્રા અને ફળ ધારણ કરેલ છે. અહીં વાહન ગરુડ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. મધ્યમાં દેવી પાશાકુશા છે, જેના ઉપલા બે હાથમાં પાશ અને ફળ છે અને નીચલો જમણા હાથ વરદમુદ્રામાં તથા નીચલો ડાબો ખડિત છે. જેનું વાહન હાથી નજરે પડે છે, જે ખડિત છે. છેક નીચે ત્રિશૂલ, ત્રિશૂલ, વરદક્ષિમાંલા અને ચોથા હાથમાં ફળ ધારણ કરેલ છે. આ દેવીનું વાહન હંસ જણાય છે, જમણી બાજુની બારશાખમાં ઉપરથી નીચે ત્રણ દેવીઓની આકૃતિઓ છે, જેમાં અનુક્રમે પુરુષદત્તા, વજ્રકુશા અને તેની નીચે મનસા દેવી છે. પુરુષદત્તાના હાથમાં ખડ્ગ, ખેટક, વરદ અને ફળ છે. વાહન પ્રાયઃ મહિષ જણાય છે. વજ્રકુશાના હાથમાં વજ્ર, અંકુશ, વરદ અને ફળ છે. તેનું વાહન હાથી છે. મનસાના હાથમાં શૂલ, અંકુશ, વરદક્ષ અને મુદ્રા ધારણ કરેલ છે, બ્યારે તેનું વાહન હંસ છે. ડાબી બારશાખમાં નીચે દ્વિપાલ ઇન્દ્ર અને જમણી બારશાખની નીચે વરુણ છે. ઇન્દ્રના હાથમાં વજ્ર, અંકુશ, વરદ દેખાય છે. તેનું વાહન હાથી છે. વરુણના હાથમાં પાશ, વરદ અને ફળ છે. વાહન ખડિત છે. બંને બારશાખોની અંદરની બાજુએ વેલપતીનાં રૂપાંકન કર્યાં છે. બહારની બાજુએ એક સરખા સ્વરૂપની વાદકોની ઊભી હરોળ નજરે પડે છે. જેમાં ઉપરથી નીચે જતાં વીણાવાદક, પખવાજવાદક, ઢોલક કે મૃદંગવાદક, કરતાલવાદક, મંજિરાવાદક, ધંટવાદક, ડમરુવાદક, સુરલીવાદક વગેરે છે.

બધા દેવદેવી વરદમુદ્રામાં છે, ડાબી બાજુ ફળ મુદ્રા સાથે પકડેલું છે. દેવદેવીઓના વાળ ઓળાને પાછળ લીધેલા છે. સ્લેટિયા સપાટ પથ્થરમાંથી બનાવેલ દ્વારશાળ મેવાડી શૈલીનું જણાય છે. ખૂબ

બો. જે. વિદ્યાલવન અમદાવાદનાં કેટલાંક જૈન શિલ્પો]

ખાંડિત છે. જૈન શ્વેતાંબેર મૂર્તિવિધાન અનુસાર મૂર્તિવિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ શિલ્પ ૧૫ મી સદી પહેલાંનું જણાય છે.

૭. અંબિકા

આ ધાતુમૂર્તિ શ્રી. પિરાજી સાગરા તરફથી સંસ્થાને ભેટ મળેલ છે. તેનો સામાન્ય પરિમિત્ત ૧૫૨૦ x ૬૫ x ૧૧.૫ x ૧ સે.મી. છે. આ પ્રતિમામાં દેવી પોતાના વાહન સિંહની પીઠ ઉપર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે, ચતુર્ભુજ દેવીના જમણા નીચલા હાથમાં આમ્રફળ, જમણા ઉપલા હાથમાં ચક્ર, ડાબા ઉપલા હાથમાં પાશ (?) અને ડાબા નીચલા હાથ વડે પુત્ર (સિદ્ધ કે ભુદ્ધ)ને ધારણ કરેલ છે. દેવીના મસ્તક પર મુકુટ, કાનમાં કુંડલ, એકાવલી, કરવલય, પાદવલય ધારણ કરેલ છે. દેવીના વસત્રની નીચેની કોર સ્પષ્ટ દેખાય છે. મુખપ્રકૃતિ ધણી ધસાર્ધ ગર્ભ છે. તેમના મસ્તક પાછળ આમ્રપદ્મવનું પ્રભામંડળ રચેલું છે. આ શિલ્પ ૧૩ મી સદી જેટલું પ્રાચીન જણાય છે.

પાદટીપ

૧. B. C. Bhattacharya, *Jain Iconography*, Lahore, p. 97
૨. R. S. Gupte, *Iconography of the Hindus, Budhists and Jains*, Bombay, 1972, p. 179; પ્રિયબાળા શાહ, 'જૈન મૂર્તિવિધાન,' અમદાવાદ, ૧૯૮૦, પૃ. ૭૩-૭૪
૩. B. C. Bhattacharya, *op. cit.*, p. 97
- ૪ વિભૂતિ વિ. ભટ્ટ, 'ગુજરાત વિદ્યાસભા અને ભો. જો. વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત શિલાલેખો,' "ભુદ્ધિપ્રકાશ," પૃ. ૧૨૭, અંક ૧૦, ૧૯૮૦, પૃ. ૪૧૬-૨૦
૫. L. D. Swamikannu Pillai, *Indian Ephemeris*, New Delhi, 1982, Vol. V, p. 328
૬. B. C. Bhattacharya, *op. cit.*, pp. 155-56

પટ્ટ-૧

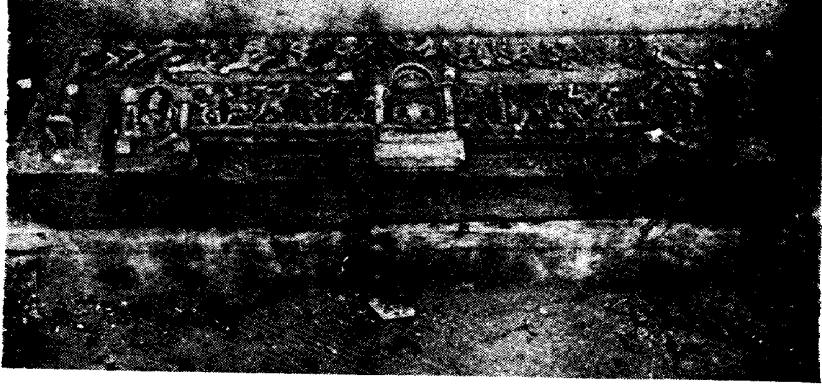

ચિત્ર ૨. સુપાર્શ્વનાથ, લો. જો. વિદ્યાલવન
(ચિત્રોની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં પ્રવીણચંદ્ર પરીખ અને ભારતી શેલતનો લેખ)

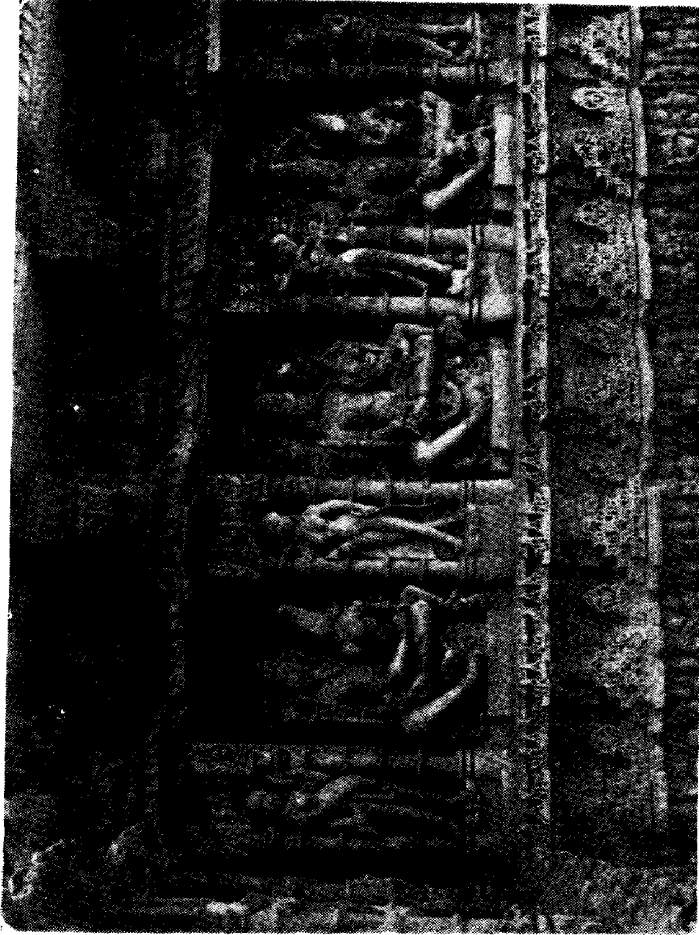
ચિત્ર ૧. ત્રિમુખ યક્ષ, લો. જો. વિદ્યાલવન
(ચિત્રોની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં પ્રવીણચંદ્ર પરીખ અને ભારતી શેલતનો લેખ)

પટ્ટ-૨

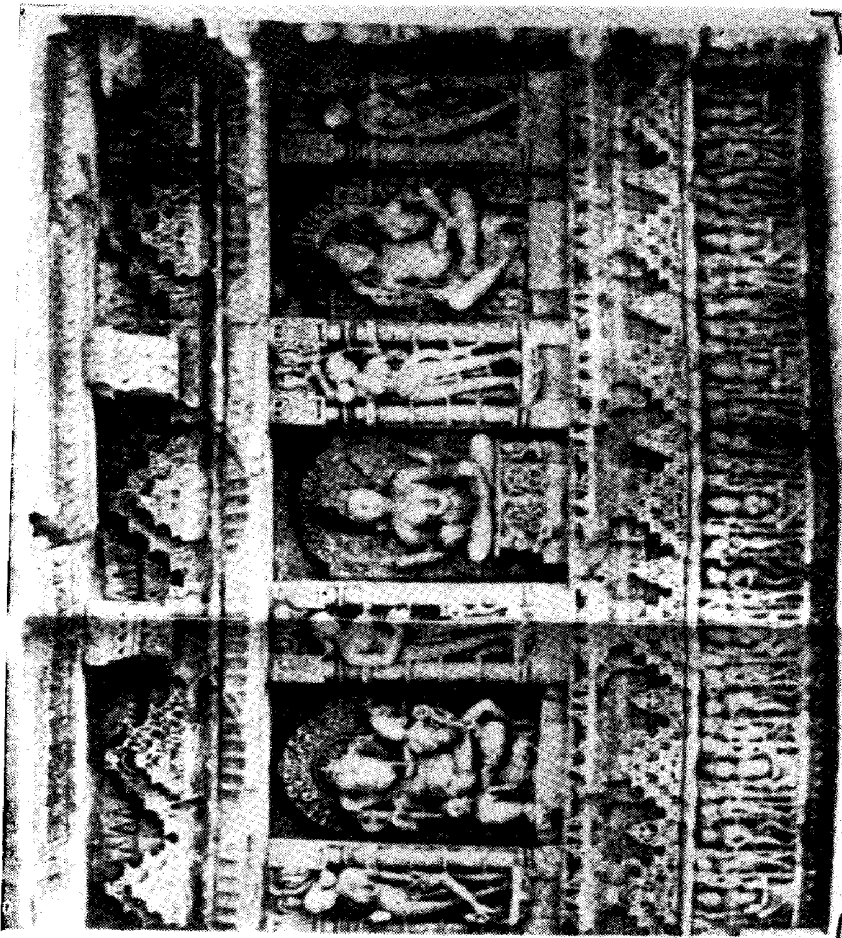
ચિત્ર ૩. દ્વારશાખનાં શિલ્પો. લો. જે. વિદ્યાલવન
(ચિત્રોની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં પ્રવીણચંદ્ર પરીખ અને ભારતી શેલતનો લેખ)

પૃ-૩

ચિત્ર ૪. બ્રહ્મા - સાવિત્રી, ઉમા - મહેશ્વર, લક્ષ્મી - નારાયણ રાણીવાવ - પાટણ
(ચિત્રની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં આર. ડી. સાવલિયાનો લેખ)

૫૬-૪

ચિત્ર પ. ગણેશ-શકિત અને કુમેરની યુગલ પ્રતિમા
(ચિત્રની સમજૂતી માટે જુઓ આ અંકમાં આર. ડી. સાવલિયાનો લેખ)

રાણીવાવ-પાટણની કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ

આર. ટી. સાવલયા *

હિંદુ ધર્મના સંપ્રદાયો પૈકી શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો મુખ્ય છે. આ સંપ્રદાયોમાં પ્રમુખ દેવની અનેકવિધ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ બનેલી જોવા મળે છે. જેમાં પ્રમુખ દેવે કરેલાં કાર્યોના સ્વરૂપની પ્રતિમાઓ ઉપરાંત શૃંગાર પ્રતિમાઓ પણ નજરે પડે છે. આમાં ખાસ કરીને વિષ્ણુ અને શિવની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ, સંયુક્ત પ્રતિમાઓ અને યુગલ પ્રતિમાઓ વિશેષ જણાય છે. આ સાથે બ્રહ્માની વિવિધ સ્વરૂપની પ્રતિમાઓમાં તેની યુગલ પ્રતિમાઓ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે.

કોઈ પણ સંપ્રદાયમાં પ્રમુખ દેવ સાથે તેની પત્ની સ્વરૂપે દેવીની પ્રતિમા રહેલી જોવા મળે છે. આ પ્રકારની પ્રતિમાઓમાં મોટા ભાગે દેવ-દેવીને બેઠેલાં કે બેઠેલાં બતાવ્યાં છે. આવી પ્રતિમાઓ સામાન્ય રીતે યુગલ કે આલિંગન પ્રતિમાઓ તરીકે ઓળખાય છે. આ પ્રકારમાં સર્વસામાન્ય પ્રચલિત સ્વરૂપોમાં બ્રહ્મા-સાવિત્રી, ઉમા-મહેશ્વર, લક્ષ્મી-નારાયણ, ગણેશ-શક્તિનાં સ્વરૂપો વિશેષ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉદારોક્ત યુગલ સ્વરૂપોની પ્રતિમાઓનાં મૂર્તિવિધાન પુરાણો અને શિલ્પગ્રંથોમાં મળે છે. ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત આવી યુગલ પ્રતિમાઓનું નિરીક્ષણ કરતાં નીચે પ્રમાણેનાં લક્ષણો તારવી શકાય :

૧. યુગલ પ્રતિમામાં સામાન્ય રીતે આસન પર દેવ જમણો પગ લટકતો રાખીને બેઠેલા અને ડાબા ઉત્સર્ગમાં દેવી ડાબો પગ લટકતો રાખીને બેઠેલાં હોય છે.
૨. દેવની પ્રતિમા કરતાં દેવીની પ્રતિમા કદમાં નાની બતાવવામાં આવે છે.
૩. દેવને ચતુર્ભુજ અને દેવીને દ્વિભુજ હોય છે.
૪. દેવનો ડાબો નીચલો હાથ દેવીની ડાબી બાજુ સ્તનને સ્પર્શતો અથવા કેડ ફરતે આલિંગન આપતો બતાવાય છે, ન્યારે દેવીનો જમણો હાથ દેવના ખભા પર આલિંગન આપતો દર્શાવાય છે.
૫. દેવ-દેવી બેઠેલા હોય તે આસન આગળ વાહન અને આજુબાજુ પરિવાર દેવતાઓ બતાવવામાં આવે છે.

આવી કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ ગુજરાતની પ્રખ્યાત રાણીવાવ-પાટણમાં આવેલી છે.

ગુજરાતની મુખ્ય પ્રાચીન રાજધાની અણહિલપુર-પાટણની ઉત્તર-પશ્ચિમે બે કિ.મી દૂર એક પ્રાચીન વાવ આવેલી છે. આ વાવ ચૌલુક્ય રાજા ભીમદેવ ૧ દ્વારા રાણી ઉદયમતિએ બીમદેવના મૃત્યુ (૧૦૬૩ ઈ.સ.) પછી બંધાવી હોવાનું મનાય છે. આ વાવ ગુજરાતના અદ્ભુત કલા-કૌશલ અને કલા કોતરણીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. આ વાવ રાણી ઉદયમતિએ બંધાવેલી હોવાથી “રાણીવાવ” કે “રાણી વાવ”ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. અગિયારમી સદીના ગુજરાતના લોકજીવનના ઉચ્ચતમ કલાસંસ્કારો અને સૌંદર્યનિષ્ઠાનું આ વાવ આબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડે છે. આ જડ પથ્થરો ગરવા ગુજરાતીઓની સૌંદર્ય ઝંખના અને મનુષ્યની કલામાત્રનાં જીવંત પ્રતીકો છે. આ વાવની વિપુલ શિલ્પ-સમૃદ્ધિમાં શૈવ, * અધ્યાપક, બો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

રાણીવાવ-પાટણની કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ]

[૫૩

વૈષ્ણવ, શાકત જેવા સંપ્રદાયોનાં અનેક શિષ્યો નજરે પડે છે. જેમાં વિષ્ણુનાં ચોવીસ સ્વરૂપો, દશાવતાર, પાર્વતી તેમજ શિવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ગણેશ વગેરેની યુગલ પ્રતિમાઓનું બારીકાઈથી કરેલું કોતરકામ સિદ્ધ હસ્ત કલાકારની સિદ્ધિનું સોપાન બન્યાય છે.

આ વાવની ઉત્તર બીજીની દીવાલના પૂર્વભાગનાં ચોથા પડથારમાં દક્ષિણાભિમુખ બ્રહ્મા-સાવિત્રી, ઉમા-મહેશ્વર અને લક્ષ્મી-નારાયણનાં આકર્ષક યુગલ શિલ્પો આવેલાં છે. આજ દીવાલના પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં ગણેશ-શક્તિ અને કુબેર-કુબેરીનાં નયનરમ્ય શિલ્પો જોઈ શકાય છે. આ બધી પ્રતિમાઓ ૧૧ મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

બ્રહ્મા-સાવિત્રી :

હિંદુ ત્રિમૂર્તિ-બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશમાં બ્રહ્માનું સ્થાન સર્વપ્રથમ છે. તે સૃષ્ટિનાં નિર્માતા તથા બધા દેવોના નેતા છે. જોકે વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયોમાં જેમ તેની કોઈ એક જ સંપ્રદાય નથી બની શક્યો કે વિષ્ણુ અને શિવની જેમ અધિક સંખ્યામાં તેની પ્રતિમાઓની સ્થાપના નથી થઈ શકી. છતાં તેની પ્રતિષ્ઠા તેમજ વ્યપિકતા સર્વત્ર જોવા મળે છે.

વિવિધ શિલ્પકળામાં બ્રહ્માના સ્વરૂપને લગતી વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. જેમાં સાવિત્રી સાથે બ્રહ્માની મૂર્તિ સ્વરૂપને યુગલ પ્રતિમા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની પ્રતિમાઓનું મૂર્તિવિધાન વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણમાં વિગતવાર આપવામાં આવ્યું છે.^૧ જેમાં બ્રહ્માને એક મુખ, લાંબી દાઢી, મસ્તકે જટામુકુટ અને લલિતાસનમાં બેઠેલા હોય છે. ચાર હાથ પૈકી ત્રણમાં માળા, પુસ્તક અને કમંડલુ અને ચોથા હાથ સાવિત્રીને આલિંગન આપતો હોય છે. બ્રહ્માના ડાબા હિસાબમાં સાવિત્રી બેઠેલ હોય છે. સાવિત્રીના બે હાથ પૈકી એક હાથમાં કમળ અને બીજા હાથે બ્રહ્માને આલિંગન આપતો બતાવાય છે.

રાણીવાવ-પાટણની ઉત્તર દીવાલના ચોથા પડથારના પ્રથમ ગવાક્ષમાં બ્રહ્મા-સાવિત્રીના યુગલ સ્વરૂપની સપરિકર પ્રતિમા આવેલી છે. પૂણ્યવિકસિત પદ્મનાં આસન ઉપર બ્રહ્મા જમણા પગ લટકતો રાખી બેઠેલ છે. ડાબા વાળેલા પગ પર સાવિત્રી દેવી જમણા પગ લટકતો રાખીને બેઠેલ છે. બ્રહ્માને ત્રણ મસ્તક બતાવ્યાં છે. દરેક પર જટામુકુટ છે. બ્રહ્માની ઓળેલાં મુખ પર દાઢી મૂક છે. બીકાના મુખ દાઢી વગેરેનાં છે. કાનમાં કુંડલ, ગળામાં હાર, પ્રભાબહાર, બાજુ પર કેપૂર, કટિમેખલા, પાંદવલય અને પાદમલક ધારણ કરેલ છે. બ્રહ્માના ચતુર્ભુજમાં અનુક્રમે પદ્મ, સુક, પુસ્તક અને સાવિત્રીને આલિંગન આપતો બતાવ્યા છે.

ડાબા હિસાબમાં બેઠેલ સાવિત્રી દેવી દ્વિભુજ છે. મસ્તકે સુવર્ણમંડિત જટામુકુટ, કાનમાં સુવર્ણ કુંડલ, કંઠમાં હાસિડી, સ્તનમધ્ય, કેપૂર, હસ્તવલય, કટિમેખલા અને પાદમલક ધારણ કરેલ છે. દેવીના જમણા હાથનું આયુધ ખંડિત છે. ડાબા હાથે બ્રહ્માને આલિંગન આપતો બતાવ્યો છે.

આસનની આગળ બ્રહ્માના જમણા પગ પાંચ વાહન હસ દેવ તરફ મુખ રાખીને બેઠેલ છે. તેની બાજુમાં નમસ્કારમુદ્રામાં આકૃતિ બેઠેલ છે. ડાબી બાજુ નમસ્કારમુદ્રામાં બેઠેલ જાના મસ્તક પર સાવિત્રી દેવીની જમણા પગ રાખેલ છે. સમગ્ર પ્રતિમાના પરિકરમાં બંને બાજુ દશાવતારનાં શિલ્પો કોતરેલાં છે. આ ગવાક્ષની જમણી બાજુ દર્શણ ધારણ કરીને અસરાનું શિલ્પ અને ડાબી બાજુ વજ્ર પરિધાન

કરી રહેલ અસરાનું સુંદર શિલ્પ છે. બહા-સાવિત્રીના આ સ્વરૂપનું એક શિલ્પ નેશનલ મ્યુઝિયમ નવી દિલ્હીમાં આવેલું છે, જે ૧૨ મી સદી જેટલું આચીન છે.^૨ એમાં બહારે ત્રણ સુખ અને હાથમાં પદ્મ, એક, પુસ્તક અને દેવીને આલિંગન આપતા બતાવ્યા છે. હાથા ઉત્સવમાં ખેડેલ દેવીના હાથમાં પદ્મ અને બહાને આલિંગન આપતા બતાવ્યા છે.

આ સ્વરૂપની બીજી પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાં ધૂમલીના શિવમંદિરના મંડોવરમાં રેતિયા પથ્થરમાં અને ખજાતના સંનિધિ મંદિરમાં આરસમાં કંડારેલ જોઈ શકાય છે.

કિશ્કિન્ધ-મહેશ્વર

શિવના પ્રતિમા-વિધાનમાં શિવની યુગલ પ્રતિમા વિશેનાં વિધાન પ્રમાણે, શિલ્પશાસ્ત્રના પ્રમાણથી મળી આવે છે. મત્સ્યપુરાણ,^૩ અભિલપિતાથ^૪ ચિંતામણિ,^૫ દેવતામૂર્તિપ્રકરણ,^૬ અપરાજિત પુસ્તક,^૭ રૂપમંડન^૮ વગેરેમાં શિવના યુગલ સ્વરૂપનું પ્રતિમા-વિધાન આપવામાં આવ્યું છે.

મત્સ્યપુરાણ, દેવતામૂર્તિપ્રકરણ, રૂપમંડન વગેરેમાં શિવને આસન પર બેઠેલા, અને ચાર હાથ હોય છે. અવલંબમાં અનુક્રમે કમળ, શૂલ, ત્રીજો હાથ ઉમાના ખભા પર અને ચોથો હાથ ઉમાના સ્તનને સ્પર્શતો બતાવેલો. શિવના મસ્તકે જટામુકુટ, ત્રણ નેત્ર, કપાળમાં ચંદ્રકલા, શરીર પર ચર્મ હોય છે. શિવના ડાબા ઉત્સવમાં શિવના સુખને નિહાળતાં ઉમા ખેડેલા હોય છે. દેવીના દિશુજ પૈકી એક હાથ શિવના ખભા પર અને બીજા હાથમાં કમળ કે દર્પણ હોય છે. બાકી વાર આ સમૂહમાં વૃષભ, ગણેશ, કુમાર, ભૃગુઋષિની પ્રતિમાઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.

રાણીવાવના ચોથા પડથારના બીજા ગવાક્ષમાં ઉમા-મહેશ્વરની પ્રતિમા આવેલી છે. મધ્યમાં એળ આસન પર મહેશ્વર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. દેવના મસ્તકે જટામુકુટ અને તેમાં અર્ધચંદ્રકલાનું આલેખન ધ્યાનાકર્ષક છે. કાનમાં સંપંકુડણ, કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર, બાજુ પર કેયૂર, હરતલલય, કટિમેખલા, પાદલલય અને પાદ્મલલક જેવા અલંકારો ધારણ કરેલ છે. મહેશ્વરના ચાર હાથમાં જમણી બાજુ પદ્મકળી અને ત્રિશૂલ, જોડા ઉપરનો ભાગ ખડિત છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં નાગ અને નીચલા હાથથી ઉમાને આલિંગન આપેલ છે. મહેશ્વરના ડાબા ઉત્સવમાં ઉમા જમણા પગ પદ્મ પાંદડી પર ટેકવીને બેઠેલ છે. ઉમાનું મસ્તક ખડિત છે. કંઠમાં હાંસડી અને મલખહાર, કટિસૂત્ર, અને પાદ્મલલક ધારણ કરેલ છે. આસન આગળ નંદિની બેઠેલી આકૃતિ છે. તેના ગ્રામાં ધૂધરમાળ છે. આસનની જમણી બાજુ મુરુપ આકૃતિ દેવ તરફ સુખ રાખી નમસ્કારમુદ્રામાં બેઠેલ છે. ડાબી બાજુ સ્ત્રી આકૃતિ બેઠેલી છે. પરિકરમાં દસાવતારની આકૃતિઓ કંડારેલી છે. આ ગવાક્ષની ડાબી બાજુ પગને આંટી મારી અને હાથથી ચેલુ વગાડતી અસરાનું કલાત્મક શિલ્પ નજરે પડે છે.

લક્ષ્મી-નારાયણ

લક્ષ્મીના સાન્નિધ્યમાં વિષ્ણુને નારાયણ તરીકે બતાવવામાં આવે છે. લક્ષ્મી-નારાયણનાં રૂપવિધાન વિષ્ણુપુરાણ^૯ વિષ્ણુપ્રભોતરક^{૧૦} રૂપમંડન^{૧૧} વગેરે ગ્રંથોમાં આપેલું છે. આ બધા ગ્રંથોમાં આ યુગલ પ્રતિમા આધુધોના ફેરફાર સહ બનાવવાનું કહ્યું છે.

લક્ષ્મી-નારાયણ સ્વરૂપના પ્રતિમા-વિધાનમાં વિષ્ણુને ગરુડ પર લલિતાસનમાં બેઠેલા અને ડાબા ઉત્સવમાં લક્ષ્મીજીને બિરાજેલાં બતાવવા. વિષ્ણુના બે હાથ પૈકી એક હાથ લક્ષ્મીજીને આલિંગન આપતો. લક્ષ્મીના બે હાથમાંનો એક હાથ વિષ્ણુના ગળા ફરતે અને બીજામાં કમળ હોય છે. બાકી ત્રણ

રાણીવાવ-પાટણની કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ]

આ મૂર્તિની આજુબાજુ સુંદર પરિચારિકાઓ હાથમાં આમર લઈને ઊભેલી હોય છે. જમણી બાજુ મરુક મૂર્તિ અને આયુધ પુરુષો શંખ અને ચક્ર ઊભેલા હોય છે. આગળની બાજુ બ્રહ્મા અને શિવ જે ઉપાસકો અંજલિમુદ્રામાં પૂજન કરતા બતાવાય છે.

લક્ષ્મી-નારાયણની આ પ્રકારની યુગલ પ્રતિમાઓ ધણી સંખ્યામાં ભારત અને ગુજરાતમાંથી મળી આવે છે.

ત્રીજા ગવાક્ષમાં લક્ષ્મી-નારાયણની સુંદર યુગલ પ્રતિમા આવેલી છે. પદ્મપીઠ પર લલિતાસનમાં બેઠેલ નારાયણના ડાબા ઉત્સંગમાં લક્ષ્મીજી બિરાજેલાં છે નારાયણના મસ્તકે અલંકૃત કરંડમુકુટ, કાનમાં કુંડલ, કંઠમાં પત્રયુક્તહાર અને વિવિધ અલંકારો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૌકી નીચલા જમણામાં પદ્મકળી, ઉપલા જમણા હાથનું આયુધ ખંડિત છે. ડાબા ઉપલા હાથમાં ચક્ર અને ડાબા નીચલા હાથથી લક્ષ્મીજીને આલિંગન આપેલ છે.

લક્ષ્મીના મસ્તકે કિરીટ મુકુટ, કાનમાં કુંડલ અને વિવિધ અલંકારો ધારણ કરેલ છે. લક્ષ્મીજીના બે હાથ પૌકી જમણા હાથે નારાયણને આલિંગન આપેલ છે. અને ડાબા હાથમાં શંખ ધારણ કરેલ છે. જે નોંધપાત્ર છે.

આસનની આગળ માનવરૂપ ગરુડ બંને કરમાં નારાયણના પગ ગ્રહીને ઊડતા હોવાનો ભાવ દર્શાવેલ છે. પરિકરમાં દશાવતારની આકૃતિઓ નજરે પડે છે. આ ગવાક્ષની ડાબી બાજુ સ્ત્રી આકૃતિ ઊભેલી છે તેનો ડાબો હાથ મસ્તક ઉપર કર્તરીમુદ્રામાં છે. અને જમણા હાથમાં કપાલ ધારણ કરેલ છે. સ્ત્રીના પગ પાછળ શ્વાન ઊભેલ છે.

શક્તિ-ગણેશ

ગણપતિની પ્રતિમાઓના કેટલાક પ્રકારોમાં શક્તિ સાથેની તેની મૂર્તિઓ પણ મળે છે. આ પ્રકારની મૂર્તિઓનાં સ્વરૂપ વિશે કેટલાક ગ્રંથોમાં તેનું વર્ણન જોવા મળે છે. “મંત્રમહોદધિ”માં ગણેશની શક્તિ તરીકે લક્ષ્મીને બતાવ્યાં છે. અહીં ગણપતિને ત્રિનેત્ર, ચાર હાથમાં દંત, ચક્ર, અભયમુદ્રા અને ચોથો હાથ લક્ષ્મીને પાછળથી ટેકવતો હશે. લક્ષ્મી દેવીના શિલ્પમાં એક હાથ વડે ગણેશને બેટતા અને બીજા હાથમાં કમળ હોય છે.^{૧૧}

ઉત્તરકાશિકાગમમાં આ યુગલ સ્વરૂપનું વિગતે વર્ણન મળે છે. જેમાં ગણપતિને બેઠેલા, ચતુર્ભુજમાં પાશ, અંકુશ, શેરડીનો ટુકડો કે મોદક અને ચોથો હાથ દેવીની કમરને પાછળથી પકડેલો કે ગુલાબિને સ્પર્શતો બતાવવાનું વિધાન છે. ગણપતિના બોળામાં બેઠેલ દેવી અલંકારોથી વિભૂષિત છે. દેવીનું નામ વિદ્યેશ્વરી જણાવ્યું છે. દેવીનો જમણો હાથ ગણપતિને આલિંગન આપતો અને ડાબા હાથમાં કમળ હોય છે.^{૧૨}

વાવની ઉત્તર તરફની દીવાલના પશ્ચિમ ભાગમાં ચોથા પડથારમાં આવેલ ગવાક્ષમાં પ્રથમ શક્તિ-ગણેશ, મહાલક્ષ્મી અને કુબેરની યુગલ પ્રતિમાઓ આવેલી છે.

પ્રથમ ગવાક્ષમાં શક્તિ-ગણેશની સપરિકર પ્રતિમા આવેલી છે. જેમાં ગોળ આસન પર ગણપતિ જમણો પગ લટકતો રાખી બેઠેલ છે. ડાબા ઉત્સંગમાં દેવી ડાબો પગ લટકતો રાખી બેઠેલ છે. ગણપતિના મસ્તકે મુવર્ણમુકુટ છે. સંઘનો ભાગ ખંડિત છે કંઠમાં મોટી પાંદડીયુક્ત હાર છે. મુવર્ણનો ઉદર બાધ છે. વિશાળ પેટ પર સર્પબાધ છે. હાથ અને પગમાં મોટા અલંકૃત કદલાં ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં અનુક્રમે દંત, પરશુ, પદ્મ અને દેવીને કમરથી આલિંગન આપતાં બતાવ્યાં છે. દેવીએ મસ્તકે કિરીટ મુકુટ અને શરીર પર અલંકારો ધારણ કરેલ છે. દેવીનો જમણો હાથ ગણપતિને આલિંગન આપતો

અને ડાબા હાથમાં સનાળ પદ્મ ધારણ કરેલું સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. આસનની આગળ મોઢકપાત્ર રાખેલું છે. જેમાંથી લાકડા આરોગતા મૂષકનું શિલ્પ ધ્યાનાકર્ષક છે. પરિકરમાં દશાવતારનાં શિલ્પો જોઈ શકાય છે. આ ગવાક્ષની જમણી આજુ પગને આંટી મારીને જોબેલ સ્ત્રીના ડાબા પગ પર અળેતો લગાવતી સ્ત્રી પરિચારિકા બેઠેલી છે. અપ્સરાનો એક હાથ અભયમુદ્રામાં છે. ડાબી આજુના ગવાક્ષમાં બંને હાથમાં શૃંગાર-સંદૂક ધારણ કરીને અપ્સરા જોબેલી છે. પગ પાસેના વાનરને સંદૂક તરફ ફેંકતો બતાવ્યો છે.

કુબેરની યુગલ પ્રતિમા

શાસ્ત્રોમાં અષ્ટ દિક્પાલોમાં કુબેરને ઉત્તર દિશાના દિક્પાલ ગણવામાં આવે છે. તે દેવાનો ધનાધ્યક્ષ છે. કુબેરના શાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન પુરાણો ઉપરાંત અપરાજિતપૃચ્છા^{૧૩} દેવતામૂર્તિપ્રકરણ^{૧૪} અને રૂપમંડન^{૧૫} માંથી મળે છે. જેમાં કુબેરના હાથમાં અમુકમે ગદા, નિષિકુલ, બીજપૂરક અને કમંડલું હોવાનું જણાવ્યું છે, અને વાહન તરીકે જગ્ગ બતાવ્યો છે. વિજયધર્મોત્તરપુરાણ^{૧૬} માં કુબેરના ચાર હાથ પૈકી બે હાથમાં ગદા અને શક્તિ તથા બીજ બે હાથ તેની સ્ત્રીએ વિભવા અને વૃદ્ધિને આલિંગન આપતા બતાવવાનું વિધાન છે.

અહીં ત્રીજા ગવાક્ષમાં સ્થિત પ્રતિમામાં કુબેર તેની પત્ની સાથે બેઠા આસન પર બિરાજમાન છે. કુબેરના મસ્તકે કિરીટમુકુટ, કંઠમાં સુવર્ણહાર, મોતીના સેરનો ઉદરબંધ, હાથ અને પગમાં મોતીની અલંકારો ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી જમણા નીચલો ખંડિત અને ડાબા નીચલા હાથથી પત્નીને આલિંગન આપેલ છે, ઉપલા બે હાથથી દ્રવ્યની થેલી ધારણ કરેલ છે. કુબેરના ડાબા ઉત્સર્ગમાં બેઠેલ સ્ત્રી પલાંઠી વાળીને બેલ છે. તેનું મસ્તક ખંડિત છે. જમણા હાથ કુબેરને આલિંગન આપતો અને ડાબા હાથનું આયુધ ખંડિત છે. આસનની આગળ વાહન જગ્ગ બેઠેલ બતાવ્યો છે. આ પ્રતિમાની ખાસ તરી આવતી વિશેષતા એ પરિકારમાં કુબેરની બેઠેલી અને ચાર હાથમાં અનુક્રમે અભય, ઉપલા બે હાથથી દ્રવ્ય થેલી પકડેલ અને ચોથા હાથમાં બીજપૂરક ધારણ કરેલ આઠ પ્રતિમાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આમ ઉપયુક્ત યુગલ પ્રતિમાઓ અત્યાર સુધી ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત આ પ્રકારની યુગલ પ્રતિમાઓમાં કેટલીક વિશેષતાઓને લઈને જુદી તરી આવે છે. સાથે કલા શૈલીની દૃષ્ટિએ પણ ૧૧ મી સદીની અન્ય પ્રતિમાઓ કરતાં વિશેષ ધ્યાનાકર્ષક છે.

પાદટીપ

૧. 'વિજયધર્મોત્તર,' (વિ.ધ.), ખંડ ૩, અ. ૬૩
૨. M. I. Khan, *Brahma in the Purāṇas*, Pt. xxxii, p.142.
૩. 'મત્સ્યપુરાણ,' અ. ૨૬૦/૧૧-૨૦
૪. 'અભિલષિતાચંચિતામણિ,' પ્ર. ૩/૩૧-૩૨
૫. 'દેવતામૂર્તિપ્રકરણ' (દે.મ.પ્ર) અ. ૬/૩૧-૩૨.
૬. 'અપરાજિતપૃચ્છા,' (અ.પૃ) સૂત્ર ૨૧૩/૨૫-૨૭
૭. 'રૂપમંડન,' અ. ૪/૨૭-૨૯
૮. વિજયપુરાણ, ૩/૪/૨૭
૯. વિ. ધ., અ. ૮૫/૩૪-૩૫
૧૦. રૂપમંડન, અ. ૪/૩૪-૩૫
- ૧૧ 'ત્રિવળ્યાળા શાહ,' હિંદુ મૂર્તિવિધાન,' પૃ. ૧૧
- ૧૨ એજન, પૃ. ૧૨
૧૩. અ. પૃ., અ. ૬૯
૧૪. દે. મૂ. પ્ર., અ. ૪/૬૫
૧૫. રૂપમંડન, અ. ૨/૩૭
૧૬. વિ. ધ., અ. ૫૩/૧-૬

રાણીવાવ-પાટણની કેટલીક યુગલ પ્રતિમાઓ]

૫૭]

‘મિર્જાતે સિકંદરી’માં થતું સલ્તનતકાળનું સમાજ દર્શન

કુબેર ફરૈશી *

સામાન્ય રીતે મધ્યકાલીન ઇતિહાસકાળે, બહુશક્તિશાળી રાજ્યવિભેદ, એમના રાજ્ય વિસ્તાર, એમનાં મુદ્દો, એમનાં પરમળો અને એમનાં પરમળો વચ્ચેનો ઉલ્લેખ કરે છે. જનતાની રીત રીવાજ હતા તેના અવિચાર ઉલ્લેખ ન હોવા અસંભવ હોય છે. મિર્જાતે-સિકંદરી એમાંથી આપવાઈ નથી. તેમ છતાં પરમળ સિતે એમાં એ સમાજના સમાજનું દર્શન થાય છે. આ લેખમાં એનો પ્રમાણ કરવામાં આવ્યો છે.

પક્ષીઓ માટે પ્રેમ :

મુલતાન કુતુબુદ્દીનના મરણ પછી એનો કાકો મુલતાન દાઉદ બિન મોહમ્મદ ગાદીએ આવ્યો. એણે સૌથી પહેલો આદેશ બહાર પાડીને કબૂતરોના દાણા અને દીવાળતીમાં વપરાતા તેલમાં થતાં ખર્ચ ઉપર કાંઈ મુક્યો.^૧

એના ઉપરથી એમ ફક્ત થાય છે કે એ જમાનામાં જહોર રસ્તાઓને પ્રકાશિત કરવા વપરાતા તેલનો ખર્ચ રાજ્યની તિબેરી પર હતો અને સ્ટ્રીટ લાઈટ જેવી કોઈ વ્યવસ્થા હતી ખરી.

કબૂતરોને સરકાર તરફથી દાણા પૂરા પાડવામાં આવતા હશે. ચમૂતરા બનાવ્યા હોવા જોઈએ. લોકોને પણ કબૂતરો પાળવાનો શોખ હતો. કબૂતરો અને પક્ષીઓને દાણા અવડાવવાની બાસ્તની જૂની પ્રથા હોય જોઈએ. આજે પણ દિલ્લીમાં અંગ્રેજી ગેટ પાસેના એક ટ્રાફિક આયલેન્ડમાં લોકો અને રીક્ષાવાળાઓ, બહારમાંથી દાણાઓ ખરીદીને તિબેરે છે.

મુલતાન મહમૂદ બીબનને કતલ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ ઉમરાવોએ ગાદીના વારસદારની તપાસ શરૂ કરી, કે કોઈ રાણી ગર્ભવતી છે, ખબર પડી કે એ પ્રમાણે નથી. મુલતાનના નજીકના સગા સંબંધીઓની તપાસ કરી તો ખબર પડી કે અમદાવાદમાં કોઈ અહમદખાન છે. રહીયુલ મુલક એને તેડવા ગયો ત્યારે આ અહમદખાન પોતાના ઘરની પાસેની ગાંધીની કુકાનમાંથી કબૂતરો માટે બાજરો બરીને પોતાના ખમીસના ઝોળામાં લઈને જતો હતો. આમ અમદાવાદના સ્થાપક, મુલતાન અહમદનો પોત્ર હતીકખાનનો પુત્ર અહમદશાહ ગાદીએ આવ્યો. તેને કબૂતરો પાળવાનો શોખ હતો અને લોકો કાથળાને બદલે ઝોળાનો ઉપયોગ છૂટથી કરતા હતા.^૨

સામાન્ય માણસોને ઇલકાળ આપવાની પ્રથા :

ગુજરાતના મુલતાનો તિબન કક્ષાના લોકોને પોતાના અમીર અને દરબારી બનાવીને એમને મોટા લકળ આપતા હતા. મુલતાન દાઉદ બિન મોહમ્મદે પોતાના પાડોશી “ફરૈશી” એટલે કે પાથરણાની સેવા જોને માથે હતી એવા માણસને ઇમાદુલ મુલકનો ખિતાબ આપેલો, અને બીજા એ જ કક્ષાની વ્યક્તિને શુરકાતુલ મુલકનો ખિતાબ આપેલો.^૩

* અખ્તાર ફરૈશી/ઈફ વિજ્ઞાન, ભાષા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સુલતાન મહમૂદ બીજાએ ચિરજી નામના એક ચિડીમારની^૪ સેવા જનસૂસી માટે લીધી હતી અને એને મુહાફિઝખાનનો ખિતાબ અર્પણ કરેલ. સુલતાનને ધંધુકાના અમીર આલમખાનની મદદની જરૂર હતી. કેમ કે તે એને વફાદાર હતો. કોઈને ખબર ન પડે એ હેતુએ સુલતાને ઉપરાક્ત ચિડીમારને જૂનામઠ શકરાઓ પક્ષી લાવવા મોકલ્યો. બહેરમાં એમ કહેવાયું. જૂનામઠનો સ્વેદ પૂરક થઈને પરમાર થતો હતો. આમ ગુપ્ત રીતે પોતાના વફાદાર સાથીની મદદ મેળવવામાં સુલતાન સફળ થયો. એનો અર્થ એમ થાય કે બાઝ, શકરા, કમ્પૂતરો વગેરે પક્ષીઓનો સુલતાનો, ઉપરાષ્ટ્ર અને આસાનમ પ્રબળને શાખ હોવો જોઈએ.

જે દિવસે સુલતાને ચિરજીને મુહાફિઝખાનનો ખિતાબ આપ્યો ત્યારે દરબારમાં મંજીરે પૂછ્યું કે “મુહાફિઝખાન કઈ સાતિનો છે કેઈ જાણે છે ? વિનોદી મલેક અમીને કહ્યું “હા, તે પરમાર છે અને નહિયાતના આચાર છે.” પરમાર રાજપૂતોમાં એક ઋષ્ટક પણ હોય છે અને ચિડીમાર હોવાને કારણે એને જાણી જોઈને પરમાર કહ્યો. તેમજ “નહ” એક એવી શબ્દો કહીને કહેવાય છે જેના વડે પક્ષીઓને પકડવામાં આવે છે, અને “તડિયા” પક્ષીઓને પકડવારને કહે છે.^૫

સુલતાન મહમૂદ બીજાના દરબારમાં એક ખવાજ સરા હતો એને ખાનેજહાનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો, એક દિવસે સુલતાને એને પૂછ્યું. “તમે કઈ સાતિના છો ?” એણે કહ્યું, “મને ખબર નથી, વાગી વયમાં જ હું” ખવાજ સરા બન્યો હતો. અનાથ હતો” મલેક અમીને કહ્યું, “સુલતાન, ખવાજસરા “વાટેલ” સાતિના છે. વાટેલ રાજપૂતોમાં એક સાતિ છે અને “વાટેલ” એટલે જીનું લિંગ કાપી નાખવામાં આવ્યું હોય તે પણ થાય.

સુલતાન મુઝફ્ફર એક રાત્રે લખતો હતો. ક્ષતિફલ મુઝક^૬ એકા કોશ્લ તલવાર લઈને પાછળ બોલો હતો. નશામાં હોવાને લીધે એના હાથમાંથી હથેલર ખરી. સુલતાનને નજીની જાણ થઈ. લોકોએ એને ધક્કા મારીને બહાર કાઢી મૂક્યો. થોડીવાર પછી સુલતાને એને માફ કરતાં કહ્યું, “ક્યાં છે પેલો ગંદો.”

સુલતાન મોહમદના સમયમાં માલવાના સુલતાન મહમૂદે ગુજરાત ઉપર લેયેદુમા કાં. એનો એક ખાસ દોસ્ત ગાંધી હતો.^૭ એણે સુલતાનને સલાહ આપી કે આપ નજરદાર ખેલાનાન હરમ અને અંગનાને જહાજોમાં લઈને થોડો સમય સમુદ્રમાં માછલીઓના ચિહ્નને મળે જતા રહે, દુરમન આપના ખાલી મહેલમાં ફતરાની જેમ ફરીને આવશે જશે.

આ ખાસ પ્રસંગ ઉપરથી ફક્ત થાય છે કે ગુજરાતના સુલતાનો તુરંત કક્ષાના લોકોની સોમંત માણતા હતા, એમને ખિતાબો આપતા હતા અને એમની સલાહ લેતા હતા.

બીજો એક ફલિતાઈ એવો પણ થાય કે ગુજરાતમાં સન્યાસીઓ ભલે ફરસો હતી, પણ મુસલમાનો, સુલતાનો, અમીરો વગેરે ગુજરાતી તત્વજ્ઞ હતા, તે સમયે લોકોમાં પ્રચલિત હતી જ, તેથી જ તેઓ ગુજરાતીમાં પણ વિનોદ કરી શકતા હતા. લગભગ ચારસો વર્ષ પહેલાં અમદાવાદમાં લખાયેલ મિર્જાતે સિકંદરીમાં ફરસી લિપિમાં અનેક સ્થાનિક શબ્દો વપરાયા છે. કદાચ તેનું કારણ એ પણ હોઈ શકે કે સુલતાનોના પૂર્વજો પહેલાં હિન્દુઓ હતા, પાછળથી એમણે ઈસ્લામ ધર્મ અપનાવ્યો હતો. તેમની મૂળ મિર્જાતે સિકંદરીમાં અતુ સલ્તનાતકાળનું સમાજ દર્શન

ભાષાની અસર અને આસપાસના વાતાવરણની અસર તેમની ઉપર હતી તેમનો સંપર્ક સમાજના વિદ્વાનો તેમજ રાજા લોકો જેડે પણ ધનિષ્ઠ હતો, તેમની રાણીઓ મોટે ભાગે રાજપૂત કે ઉચ્ચ કાકોર કુટુંબની હતી.

ત્રીજો ફલિતાર્થ એ થાય કે ગુજરાતના સુલતાનો પાસે વહાણો હતા. દરિયા કાંઠાને લીધે આસપાસના સુલતાનો એનાથી વંચિત હતા. સુલતાનો માછલાઓના શિકાર કરીને દરિયામાં મનોરંજન મેળવતા હોવા જોઈએ. ગુજરાતના સુલતાનોએ નૌકાદળ પણ તૈયાર કરેલું. તેમજ બહાદુરશાહ વગેરે ઘોઘાથી દીવ કે ખંભાત જવા માટે હંમેશ જળ માર્ગનો ઉપયોગ કરતા હતા.

ઐયાશી, બહુપત્નીત્વ

સુલતાન મહમૂદ બીજાના સમયમાં દર્યાખાન નામનો એક ઉમરાવ ખૂબ લખટ હતો. એની પાસે અસંખ્ય કન્યાઓ હતી. એમને તે “દુખ્તરખાના”માં રાખતો હતો. કોઈ એક ખાસ બાતમી મેળવવા એણે સુલતાન પાસે પોતાની આવી કન્યાઓમાંથી એકને એક રાત્રે મોકલી અને એક ખવાજ સરોને ફેડ્યો. સુલતાને એની જોડે સંભોગ કર્યો અને સવારે પથારીમાંથી ઊઠ્યા પછી ઊભાં ઊભાં પલંગ પાસે પેશાબ કર્યો. એનો અર્થ એવો થયો કે કુટણી ધરો ચલાવતા હતા અને એ પણ કહેવાતી ઈલામી હુકમતમાં-

સુલતાન બહાદુરે માંડુ અને માલવા જીત્યા બાદ એને એક વિચિત્ર વિચાર આવ્યો. એણે હુકમ કર્યો કે “અમારા લશ્કરમાં અને માંડુ શહેરમાં જોડવી એમનીઓ, પાત્રીઓ, કન્યાઓ અને નાયિકાઓ હોય બધાને અમારી સમક્ષ હાજર કરાવ. લગભગ એક હજાર આવી રહીઓ શલ્યુગાર સાથે આવી. સુલતાને એક એકને બોલાવીને ઇનામ આપી રળ આપી. એક નજીકના અમીરે પૂછ્યું “સુલતાનને કોઈ ગમી?” એણે કહ્યું “અમારા હરમમાં નાજુક લહર જેવી દાસી છે એની સામે આ રહીઓ કંઈ જ નથી.” નાજુક લહર પહેલાં સુલતાન સિકંદરના હરમમાં હતી.

દીવના ગવર્નર મલેક આયાઝના પુત્ર ઇસહાકની પત્નીઓ અને દાસીઓની સંખ્યા એક સો હતી. સૌને એ શારીરિક સંબંધો બાંધીને તૃપ્ત રાખી શકતો હતો. એના મરણ પછી મોટા ભાગની એની વિધવાઓએ પોતાના પેટ ચીરી નાખ્યાં અને આપઘાત કર્યો.

માંડુના સુલતાન મહમૂદના હરમમાં એ હજાર સુંદરીઓ હતી એણે મહલમાં ચારે બાજુ ઓરડીઓ બનાવી હતી. પોતે વચ્ચે જ આંગણમાં આવીને બેસી રહેતો, ત્યારે આ સૌ એક સાથે શલ્યુગારીને એના દિલને બહાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી. આ બધી સુંદરીઓ એણે ગુજરાતમાં સુલતાન મુઝફ્ફરને અર્પણ કરવા ઓફર કરી હતી કારણ કે એની સહાયથી એની ગાદી બચી હતી. પણ પવિત્ર સુલતાન મુઝફ્ફરે શરીરતત્તની વિરુદ્ધ કશું કર્યું નહીં. ૧૦

રાજપૂત રાજાઓમાં પણ આ પ્રમાણે જ હતું. એનો અર્થ એ થયો કે સત્તા અને ધન જ્યારે કોઈ પણ કોમના માણસ પાસે આવે છે, તે એવાશીમાં કોઈ ધાર્મિક સામાજિક કે અન્ય નીતિ નિયમોને અવગણતો નથી; એનો એક જ સિદ્ધાંત હોય છે. અમર્યાદિત, અબાધિત, અનિયંત્રિત અને વૈવિધ્યપૂર્ણ યૌન સંબંધો માણવા.

નશીલા પદાર્થો :

સુલતાન મુઝફ્ફર એક પવિત્ર માણસ હતો. કુઆનનો હાફિઝ, મઆલેમુત તનઝીલ જેવી તફસીર અને હદીસ શરીફનો અભ્યાસી હતો. એણે જીવન દરમિયાન એક વાતની કાળજી રાખી હતી કે એની

છબ ઉપર નશીલા પદાર્થોનું નામ પણ ન આવે. અને ન છૂટકે અફીણ વગેરે કોઈ નશીલી વસ્તુનું નામ લેવું પડે તો “ગોળી” કહેતો. ત્યારથી જ ગુજરાતના લોકો લોટની જેમ બાંધવામાં આવેલ નશાની વસ્તુને “ગોળી” કહેતા થઈ ગયા.

એનો અર્થ એ છે કે કહેવાતી ઇસ્લામી હુકમમાં નશાબંધી ન હતી. દરબાર સાથે સંકળાયેલ ઉમરાવ અને નાની પાયરીના લોકો અફીણ વગેરેનું સેવન કરતા હતા.

ધીરવારનો ધંધો :

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ હુકમ બહાર પાડ્યો હતો.^{૧૧} કે મારા રાજ્યમાં કોઈ લશ્કરી કે સિપાહીએ વ્યાજ પૈસા લેવા નહીં. એના માટે અલગ ખજાનચી નીમ્યો હતો આ લોકોમાંથી જેમને જરૂર પડતી તેઓ ત્યાંથી વગર વ્યાજે ઉછીના પૈસા લેતા હતા. સુલતાન એમ માનતો હતો કે લશ્કરીઓ વ્યાજનો માલ એટલે હરામનો માલ ખાતા થઈ જશે તો જેહાદ નહીં કરી શકે.

એનો અર્થ એવો થયો કે એની ઇસ્લામી હુકમમાં વ્યાજ ઉપર રૂપિયા ફરવતા મહાજનો ઉપર પ્રતિબંધ ન હતો પણ માત્ર લશ્કરીઓના વ્યાજ ઉપર લેવા ઉપર પ્રતિબંધ હતો, અને મહાજનો ઉપર ઇસ્લામી શરીઅત લાઘવામાં આવી ન હતી. સુલતાન સિકંદર ગાદીએ બેઠો ત્યારે શહેરના મહાજનો સાથે મળીને એને મુબારકબાદ આપવા ગયા હતા.^{૧૨}

પાન સોપારી અને અથાણાં :

હિન્દુસ્તાનમાં પાન સોપારીનો રિવાજ એટલો પ્રાચીન છે જેટલી ભારતીય સંસ્કૃતિ. અઢીથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે લખાએલ “કથા સાગર”ની અનેક વાર્તાઓમાં પાન ખાવાનો ઉલ્લેખ છે.

લોકોમાં પાન^{૧૩} સોપારી^{૧૪} અને અથાણાં^{૧૫} ખાવાનો રિવાજ હતો. બહાદુર ગીલાની નામના એક અમીરે સુલતાન મહમૂદ બહમનીના સમયમાં બંડ પોકાયું. મહમૂદ બહમની નાનો હતો. એણે વહાણો તૈયાર કરાવી ફરિયામાં લૂંટફાટ શરૂ કરી. ગુજરાતના બંદરો ઉપર વહાણો આવતા બંધ થઈ ગયા તેથી લોકો પાન સાથે સોપારીને બદલે કિશમીઝ ખાવા લાગ્યા હતા.

એનો અર્થ એવો ન થાય કે એ સમયે ગુજરાતમાં સોપારીની આયાત કરવામાં આવતી હતી.

મલેક અથાઝ દિવનો ગવર્નર હતો. તે મિન્ગબાની વખતે પોતાના દસ્તરખવાન ઉપર ઇરાની, હિન્દુસ્તાની અને રૂમી વાનગીઓ પિરસ્તો હતો.^{૧૬} ત્યાર બાદ અત્તર અને પાન આપવામાં આવતાં હતાં. ‘મિઅતે સિકંદરી’નો લેખક નોંધે છે કે ગુજરાતમાં મિન્ગબાનીની આ જ પ્રથા છે.

કેટલીક વખતે દરેક પ્રકારના અથાણાં જમણવારનો એક ભાગ બનતાં હતાં. રઝિયલ મુલકે, મિઅતે સિકંદરીના લેખક સિકંદરના પિતાને અનેક પ્રકારના અથાણાં ખવડાવ્યા હતા, જે કે એમને ખાટા અથાણાં પસંદ ન હતા.^{૧૭}

ચીનનાં વાસણો :

સુલતાન મુઝફ્ફર એક ભલો સુલતાન હતો. એણે પોતાના ઉમરાવો માટે “ચીની”ના^{૧૮} સંબંધ અને વાસણોમાં અનેક પ્રકારની વાનગીઓ મોકલી હતી.

‘મિઅતે સિકંદરી’માં થતું સલતનતકાળનું સમાજ દર્શન]

એનો અર્થ એવો થયો કે આજે જન્મ ચાઈનીઝ અને કોન્ટીનેન્ટલ ફૂડ પ્રચલિત છે તેમ જ સમયે હિન્દુસ્તાની વાનગીઓની સાથે લોકો પરદેશી વાનગીઓ પણ માણતા હતા. ખાસ કરીને ધરાની, અને એશિયા માઈનોરની (૩મ). સુલતાનોના સમયમાં જ ધણીખરા રૂમીઓ ગુજરાત આવતા રહ્યા હતા એમાં બહાદુરશાહનો તો પછી રૂમીખાન સૌથી વધારે જણીતો છે. સુલતાનોના સમયમાં યમખના હાથમેલમાંથી એકરૂસી સભા આવ્યા, આફ્રિકાએ એટલે સીદીઓ આવ્યા. અને આ લોકો પોતાપોતાની સાથે પોતાની વાનગીઓ પણ લેતા આવ્યા જે અહીં પ્રચલિત બની હતી.

ગરીબ લોકો કદાચ માટીનાં વાસણોમાં જમતા હશે પણ તવંગરો ચીનીનાં વાસણોનો ઉપયોગ કરતા હતા. ચીની વાસણો બનાવવાની કળા ફારીગરીનો તે સમયે વિકાસ થયો હોવો જોઈએ.

સિપાઈ

બાદશાહના સિપાઈઓ અરખત અને મખમલને લિખાસ પહેરતા હતા. હલાલખોર અચકન પહેરતા હતા. સિપાઈઓ શમશીર, ખંજર અને તરફરા હથેલ સાથે રાખતા હતા. ૧૮

હુમાયુએ ખંભાતમાં પહેલી વખત દરિયો જોયે. હુમાયુએ ખંભાતમાં કર્લે આમનો આદેશ બહાર પાડેલ. મંજુ નામના ગવૈયાએ ખૂશહાલ ખેડ કરીને કહેવાથી પહેલાં હિન્દી અને પછી ફારસીમાં ગાઈને બાદશાહનો કોષ શાંત પાડ્યો હતો. ત્યાર બાદ બાદશાહે લાલ લિખાસ ઉતારીને લીલો લિખાસ પહેર્યો.

એનો અર્થ એવો થયો કે કર્લે આમનો આદેશ આપતી વખતે તેના પ્રતીક રૂપે બાદશાહ ખૂનના રંગો જોડે નિરખત ધરાવતા લાલ રંગનો લિખાસ ધારણ કરતા હતા અને એ શરીર ઉપર રહે ત્યાં સુધી કર્લે આમ ચાલુ રહેતી હતી. લીલો લિખાસ એ આદેશને REPRAL કરવાનો પ્રતીક હતો.

હુમાયુ પણ ચુકરી હિન્દી જણીતો હતો અને મંજુ તો ફારસી જણીતો જ હતો. અર્થાત્ હિન્દુ અને મુસલમાનો એકબીજાની ભાષાને જણીતા હતા.

નિઘવાનો લિખાસ :

માંકુમે સુલતાન આસુદીન ખૂબ જ એક નારામમાં રહ્યો હતો. શિકર લખે છે કે આજે મણુ કોઈ એક કોઈ એક આસમમાં જીવે છે તો તેને લોકો આસુદીન ખીને કહે છે. એણે હુકમ કર્યો હુકમ કર્યો હતો કે કોઈએ એની સમક્ષ દુખના સમાચાર લઈને આવવું નહીં. એની દીકરી વિધવા થઈ. હવે સુલતાનને ખબર પડી રીતે આપવી ? છેવટે ઉમરાવોએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. એની વિધવા શાહજાદાને સફેદ વસ્ત્રો પહેરાવીને એની સામેથી પ્રસાર કરાવી એ જોઈને એને ખ્યાલ આવ્યો કે એનો જમાઈ ચુકરી ગયો છે.

એનો અર્થ એવો થયો કે મુસલમાનો પણ હિન્દુઓની જેમ વિધવાને સફેદ વસ્ત્રો પહેરાવતા થઈ ગયા હતા.

સુલતાન આસુદીનના જ સમયમાં સુલતાન બેહલોલ લોદીએ ચંદેરી છૂતી લીધું. એના સમાચાર આસુદીનને રાખવાની હિંમત કોઈનામાં હતી નહીં. ઉમરાવોએ એક તરફીય વિચારી એમણે ભાંડ લોકોને અફધાનોનો લિખાસ પહેરાવ્યો, ભાંડોએ લુટ્યા અને કતલની નાટક બજાવી મુસલમાનો, એમણે લોકોને સપાટાંની ફરજી સામે પોતાના દેશવાસીઓને જાગૃત કરવા નાટક કરી હતી તેમ જ. ત્યારે આસુદીનને ખબર પડી કે ચંદેરી એના હાથમાંથી જતું રહ્યું છે.

એનો અર્થ એવો થયો કે બાંદ લોકો એ સમયે દરબાર સાથે સંકળાયેલ હતા. એમનો પણ એક સમાજ હતો જ અફધાનોનો લિખાસ બીજા ખુસલમાનો કરતાં બુદ્ધો પડતો હતો.

એકે મથા.

સુલતાન મહમુદ બીજાના સમયથી અકબરે સુલતાન હુસુ ત્યાં સુધી ખુસલમાનો કમિયો. માહેબુદ્દે ખૂબ લડયા, ખૂબ મક્કમન થયું. આ વિષે સિકંદરે એક વિશિષ્ટ વાત જોમ કરીને તેણી છે કે ખુસલમાનોની આ પ્રમાણમાં જોડો એવી છે. સરકારે આમીનાબાદી બહાર નહીં મેદાનમાં લડતા હતા. પરાજય પછી, પરાજિત લશકર શહેરથી દસ બાર કોસ દૂર પડાવ નાખતો, અને પછી પરાજિત અને ત્રિજયી શશકરો એક સાથે શહેરમાં પ્રવેશતા હતા. લોકો વચ્ચે પડીને એમની અંદર સુલેહ લાંતિ કરાવી દેતા. થોડા સમય પછી ફરી પાછા લડતા હતાં. પરસ્પર અદાવત હોવા છતાં શહેરમાં કોઈ કોઈને સ્પર્શતું ન હતું. લોકોને હેરાનગતી ન હતી.

ઘોડા ચોર.

મુહિયુલ મુલક નામનો એક ખવાજ સરા હતો. સુલતાન બહાદુરે એને ખાતેજહાનો ખિતાબ આપ્યો હતો. તે અમદાવાદની કોટવાલી સંભાળતો હતો. ૨૧ ચોલિસ તરીકે એની તજર, ચોરોને પકડી પાડવામાં અદ્વીતિય ગણાતી હતી, એક વખતે ખજાનાથી લે પ્રસાર મેલો હતો, એક માણસને બેઠેલો જોયો. તરત જ એણે પોતાના જસ્લાદ જસલુતે ફૂકમ કર્યો કે પેલા માણસને પકડી લે. લોકોને આશ્ચર્ય થયું કે એક નિર્દોષને કેમ પકડે છે, એની ઝડતી લેવામાં આવી, એની પાધડીમાંથી ઘોડાએની સાકળના તાળાઓ ખોલવા માટેની ૩૦ અથવા ૪૦ ચાવીઓ એની પાસેથી મળી આવી. વધુ તપાસ કરતાં ખખર પડી કે એ માણસ ઘોડાચોર ટોળકીનો સરદાર હતો.

એનો અર્થ એવો થયો કે આજી સૂફ અને કાર ચોરાય છે, તેમ તે સમયે ઘોડાએ ચોરતા હતા. ઘોડા ચોરાની ટોળકીઓ હતી. ઘોડાએને સાકળ અને તાળાથી બાંધવામાં આવતા હતા. તાળાઓ બનાવવાની ક્ષત્રી અહીં મિક્સી હોવી જોઈએ, તાળાઓમાં પણ વૈવિધ્ય હશે, એકની અવી બીજાથી અલગ, તેથી જ તે ચોરોને ચાવીઓના ઝુમખામાં ૩૦, ૪૦ પ્રકારની ચાવીઓ રાખવી પડતી હતી.

મસ્જિદના ઈશાએનો પગપાદ :

આ જ ખાતે જહાનને એક વખત થયું કે છેલ્લી ચાર પેઢીથી મસ્જિદોના ૨૦ ઈમામોના પગાર, સુલતાનોએ બાંધી આપ્યા છે. ઈમામોની સંખ્યામાં રોજ વધારો થતો જાય છે. ઘટોડાનું નામ નથી, શું લોકો મરતા જ નહીં હોય, એના એ જ નામ કેવી રીતે ચાલે ? એણે તપાસ હાથ ધરી. ગુજરી ગયેલા ઈમામોની માદી અલગ તૈયાર કરી, એમના પગપાદ બધા કાપી. મરતર ઈમામોના પગપાદ એના મૃત્યુની ખખર સરકારમાં કરતા ન હતા, અને ખજાનામાંથી પગાર મેળવતા હતા, તમામમાંથી બહાર આવ્યું કે એકે ઈમામે, ગુજરાતમાંથી બહાર સ્થળાંતર કર્યું ન હતું. સિકંદર નોંધે છે કે એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે એ વખતે સુલતાન અત્યંત સમૃદ્ધ હતા. લોકો અહીં ખેંચાઈને આવતા હતા, આજ્યા પછી જમાનું તામ નહોતા લેતા. મૂળ ગુજરાતીઓ તો બીજે જગ જ શા માટે ? પણ સુલતાન બહાદુરે, ખાતેજહાનની આ પેરવી ના પસંદ કરી એણે ગુજરી ગયેલા ઈમામોના વારસદારોને પણ પગાર આપ્યો.

‘મિઅંતે સિકંદરીમાં થતું સલ્તનતકાળનું સમાજ દર્શન’

આના ઉપરથી એમ ફક્ત થાય છે કે અમદાવાદના સ્થાપક સુલતાન અહમદશાહે મસ્જિદોના ધર્મામોને સરકારી તિજ્જેરીમાંથી પગાર આપવાની પ્રથા શરૂ કરી હોવી જોઈએ કેમ કે સિકંદરે ચાર પેઢીનો ઉશ્વેષ કર્યો છે. ગુજરાતની સમૃદ્ધિ પકાયેલ હતી. મનુષ્ય, મનુષ્ય છે એ સમયના સરકારી મોકરો પણ આજના સરકારી કર્મચારીઓની જેમ કંઈ ચીવટથી કામ કરતા ન હતા. એ જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દો. રાજ્યની તિજ્જેરી ઉપર બોળે આવે એમાં આપણને શું ?

જેમ આજે ભૂતિયા રાશન કાર્ડ હોય છે તેમ એ જમાનામાં ભૂતિયા ધર્મામો હતા. સરકાર તરફથી કોઈ સુવિધાનો ફુડપ્લેગ કરવાની પ્રજાની વૃત્તિ અને પ્રકૃતિ દરેક કાળમાં, દરેક કોમમાં અને અને દરેક દેશમાં સરખી જ હોય છે.

વિશ્લેષ :

સુલતાન મહમદ ખીજનો અમીર દર્યાખાન આમ તો ખૂબ લપટ અને ઝેંયાશ હતો, પણ સાથે-સાથે ખૂબ સખા અને ધનવીર હતો. એણે પોતાના સમયના એક એક દુરવેશ અને ફકીરને વજ્રફાંચો અને જમીનો આપી હતી. ખાલ અચ્ચાં દાર સિપાહીઓને એમની જાગીર ઉપરાંત, વજ્રફાંચો (આથિંક સહાય, રટાઈ પેન્ડ) બાંધી આપ્યા હતા. એટલે સુધી કે ફારકૂનો અને દીવાનોના હાથે મામલો વિશ્લેષમાં ન પડે એ માટે એણે નામ અને જમીનથી જગ્યા ખાલી રાખીને, સુલતાનની મહોરવાળા દત્તાવેજ તૈયાર રાખ્યા હતા. એને ખચર પડે કે કોઈ માણસ ખૂણામાં ખુદાની યાદમાં મશગૂલ છે તો તરત જ એ ખાલી જગ્યા પૂરીને ફરમાન બહાર પાડતો હતો.^{૨૩}

એનો અર્થ એમ થાય કે પાછળથી લોકોએ ફકીરોને એક ધંધા તરીકે વિકસાવ્યા. ધર્મના ઝોઠા હેઠળ આજસુ અને સમાજ ઉપર બોળ સમાન એક વર્ગ જન્મો થયો. જહાંગીરના સમયના પાટણના એક વિદ્વાને મોલાના મોહમદ સિદ્દીકે આવા વર્ગની ખૂબ ટીકા કરી છે. એના મૃગિયા ગુજરાતના સુલતાનોના આવા પ્રકારના વલણમાં રહેલા હતા. ખીજુ, એ કે સરકારી કામોમાં વિશ્લેષ થતો હતો. Ravi Tapesha ત્યારે પણ હતું તેથી જ તો સુલતાનના સહી સિકાવાળા દસ્તાવેજ, માત્ર નામ અને જગ્યા ખાલી રાખીને તૈયાર રાખવામાં આવતા હતા. ખયુરેકસીમાં વિશ્લેષ અનિવાર્ય છે. મધ્ય યુગ હોય કે આધુનિક.

આપણે આગળ વાંચ્યું તેમ મહમદ બેગડાએ પોતાના લશ્કરના લોકોને વ્યાજે પૈસા લેવાની મના ફરમાવી હતી, તેમજ મજદૂર દર્યાખાને, આજબચ્ચાંવાળા સિપાહીઓને અધિક બચ્ચાંઓ બાંધી આપ્યા હતા. એનો અર્થ એવો ન થાય કે, આ વર્ગને તે સમયની મોંઘવારીના પ્રમાણમાં, પગાર ઓછો મળતો હોવો જોઈએ ?

આમ નાની નાની ઘટનાઓ અને પ્રસંગો જે મિર્ઝાતે સિકંદરીમાં નોંધાયાં છે, તેમાંથી અમુક અર્થઘટન કરીને તે સમયના સમાજના દર્શન કરાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે. હજી આ લેખને વિસ્તારી શકાય, પણ જગ્યાના અભાવે અહીં વિરમું છું ?

પાટીપ

૧. સ્તંભિચંદ્ર મિશ્રા (સં.પા.); 'મિર્ઝાતે સિકંદરી,' એમ. એસ. યુનિ. પ્રકાશન, ૧૯૬૧, પૃ. ૬૩			
૨. એનન, પૃ. ૩૮૭	૩. પૃ. ૬૨	૪. પૃ. ૩૩૬	૫. પૃ. ૩૪૮
૬. પૃ. ૨૧૫	૭. પૃ. ૬૬	૮. પૃ. ૨૪૭	૯. પૃ. ૧૬૫
૧૦. પૃ. ૨૧૦	૧૧. પૃ. ૧૦૪	૧૨. પૃ. ૨૪૫	૧૩. પૃ. ૧૪૪
૧૪. પૃ. ૧૬૩	૧૫. પૃ. ૪૩૮	૧૬. પૃ. ૧૬૨;	૧૭. પૃ. ૧૬૪
૧૮. પૃ. ૧૬૪	૧૯. પૃ. ૧૬૪	૨૦. પૃ. ૪૨૦	૨૧. પૃ. ૨૧૭
૨૨. પૃ. ૨૧૮	૨૩. પૃ. ૩૩૬,		

ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા અને પ્રસાર

કિંના પંચોલી *

ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજનો પ્રવેશ છેક પ્રાચીનકાલથી હતો અને તેનો પ્રસાર અનેક પદ્ધતિઓને લઈને દેશના અન્ય ભાગોની સરખામણીએ અહીં વિશેષ થયો હોવાનું જોવામાં આવે છે. અલખા, ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા અંગે અગાઉ છૂટાછવાયા ધણા અભિપ્રાયો અપાયેલ છે. પરંતુ તે પરસ્પરે કોઈ સ્પષ્ટ તારણ રજૂ થયેલ નથી. સાથે સાથે ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતાનો મક્ક કોઈ વિદ્વાને સીધે સીધો ચર્ચો નથી. પરંતુ ગુજરાતના ધર્મ સંપ્રદાયોની સર્જના કરતાં સૂર્યપૂજના નિરૂપણ વખતે માસગિફપણે સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા અંગે પોતાના મંતવ્યો રજૂ કરેલાં છે. તેનું અહીં બ્રહ્માસ્વરૂપે આલોચન કરવું ઇચ્છ થશે.

સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા વિષયક વિદ્વાનોનાં મંતવ્યો :

ઈ.સ. ૧૯૨૮માં શ્રી ફ. કે. શાસ્ત્રીએ પ્રગટ કરેલ 'ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો' નામના પુસ્તકમાં સર્વ પ્રથમવાર આ અંગે પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કર્યું.^૧ એમને મતે આર્યો વેદકાલમાં ઇ-૬, અગ્નિ તથા સૂર્યને પૂજતા હતા, પરંતુ કાલક્રમે આર્યોની ધર્મકૃતિ પલટાતાં સૂર્યનો ખીજ અનેક દેવોની જેમ વિષ્ણુમાં અંતર્ભાવ થયો. અમ્મ શિવ અને વિષ્ણુની પૂજા વ્યાપક થતાં સૂર્યની પૂજા-બુદ્ધિમાં ગાંઠ માત્ર પ્રાક્ષીન પરંપરાને દૃઢતાથી વળગી રહેનાર આદ્યજીવે ત્રિકાલક્રમ્યા કાસ સર્જાતી ઉપાસના જાળવી રાખી. પરંતુ ઈ.સ. ૪ થા. ૫-મા શતકમાં દેશમાં હજુ વજેરે જ્વલિતો દાખલ થઈ જોનાર ધર્મ તત્ત્વ રીતભંગ હિંદુ સમજના વહેતા જીવનપ્રવાહમાં ભળી ગયા. ત્યારપાક ઠેઠલાય સમય સુધી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ધણા જોરમાં તે પ્રચલિત થઈ હતી. જોના અવશેષો આજે પણ કશિયાવાસ અને ગુજરાતમાં શોભામય કરનારની નજરે પડે છે. આ જ મંતવ્યને તેમણે ૧૯૭૬ માં દોહરાવડું છે.^૨

એ જ વર્ષે અર્ચાત્ ઈ.સ. ૧૯૭૬ ના 'ગુજરાતના સિદ્ધ સમાપ્તના' લેખમાં શ્રી રમણદાસજી સ્વામીએ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના મતનું સમર્થન કરતાં કહ્યું છે કે પાશ્વિ સદીના અંતમાં હજુ લોકોનાં ટોળાં ચીનના મંગોલિયા પ્રદેશમાંથી ધર્મની થઈ હિંદુમાં જિતરી આવ્યાં હતાં. આ હજુ પાસે પોતાની કોઈ સંસ્કૃતિ ન હોવાથી તેઓ શરૂઆતના કાલમાં ધર્મનું ધર્મ અને સંસ્કૃતિથી અભાવિત થયેલા હોઈ તે અપભ્રંશમાં આઈ હોવાથી સાથે ધર્મની અસરભાગ અનિત તથા સર્જની પૂજા હિંદુમાં આવી આ સાથે વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં શ્રી જાત્રીએ કહ્યું છે કે પ્રાચીનકાલમાં હિંદુમાં જોના સિદ્ધમાં વર્ષ હોવા છતાં મધ્યકાલમાં એ દેશમાંથી ત્યાંની અસર સાથે ત્યાંના વસ્તુઓ સાથે પાશ્વિ હિંદુના અધ્યયનમાં અને વિશેષતઃ ગુજરાતમાં પાછી આવી હોય તેમ જણાય છે. ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજનો પ્રસાર ૮ સી સદીમાં અર્ચાત્ વલ્લીના મૈત્રક રાજકાળથી આરંભાઈ ૧૨ મી સદીના અંત સુધી વિસ્તર્યો હતો, એમ પ્રાપ્ત સૂર્યમંદિરો તથા સૂર્ય પ્રતિમાઓના અવશેષો પરથી જણાય છે.^૩

* ખંડ સમયના વ્યાખ્યાતા, ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, ૨. પા. આર્દસ કોલેજ, અભાત.

ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા અને પ્રસાર

[૬૫]

શ્રી હસમુખ સાંકળિયાએ, ૧૯૪૧ માં 'પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના પ્રાચીન ધર્મો'ની વિગતો રજૂ કરી તે વખતે આ મુદ્દામાં મોઘમપણે જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સૂર્યપૂજનાં બીજી સંસ્કૃતિ ભળવાથી થોડા ફેરફારવાળી સૂર્યપૂજા ગુપ્તકાલમાં સ્થિર થઈ, જેનું અનુકરણ મધ્યયુગની સૂર્ય પ્રતિમાઓમાં થયેલું છે. આ ઉપરાંત પ્રાપ્ત પુરાવાઓને આધારે સૂર્યપૂજનું જોર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ પ્રદેશોમાં વધુ હતું. ૪

શ્રી હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રીનું 'ગૌતમકાલીન ગુજરાત' ઈ.સ. ૧૯૫૫ માં પ્રગટ થયું. જેમાં ગૌતમકાલમાં આદિત્ય ભક્તોના સંપ્રદાય પ્રચલિત હોવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ એનું પૂર્વ અનુસંધાન આપ્યું નથી, જ્યારે 'ગુજરાતમાં સૂર્યોપાસના' નામે લેખમાં તેઓ આ વિષય પર પ્રકાશ પાડે છે. જેમાં જણાવ્યું છે કે વેદમાં સૂર્યના વિવિધ પાસાંની ઉપાસના વિવિધ નામે થતી હતી. જ્યારે પુરાણકાળમાં સૂર્યનું વિષ્ણુ સ્વરૂપ પ્રાધાન્ય ધોમ્યું હોવાનું જણાવ્યું છે. આથી સૂર્ય અને નારાયણ એક ગણાયા. સૂર્યદેવનું સ્થાન આદિત્યો અને ગ્રહોમાં સીમિત રહ્યું, છતાં ઉપનયન સંસ્કારમાં સવિતાનો મહિમા રહ્યો. સૂર્યની પ્રતિમા પૂજાઈ, દેવાલય બંધાયાં. જૌવ, શાકતો અને વૈષ્ણવોની જેમ સૌરોનાય સંપ્રદાય થયો. ત્યારબાદ પંચાયતન પૂજનાં શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ અને ગણેશની સાથે સૂર્યનો પણ સમાવેશ થયો, પરંતુ પૌરાણિક સ્વરૂપના સૂર્યદેવની ઉપાસના ગુજરાતમાં ક્ષત્રપકાલમાં અર્થાત્ ઈ.સ.ના પ્રથમ ચાર શતકો દરમિયાન શરૂ થઈ હોવાનું જણાવ્યું છે. અને ગુપ્તકાલ દરમિયાન ૫ મી સદીના પૂર્વાર્ધથી આબિલેખિક પુરાવા મંદસોરના લેખથી પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ ગૌતમ, અનુગૌતમ અને સોલંકીકાલમાં બંધાયેલા સૂર્યમંદિરની વિગતો આપેલી છે. ૫

શ્રી હરિલાલ ગોદાનીએ ૧૯૬૨ના 'સૂર્યમંદિર મોઢેરા' તથા ૧૯૬૪ માં 'સૂર્યોપાસના અને ગુજરાતનાં લેખમાં અગાઉની ચર્ચાના દોર સાંધીને જણાવ્યું છે કે ૩ જન-૪ થા રૌકામાં આવનાર હજી તથા શકે પ્રજા સહેજ નવા સ્વરૂપમાં સૂર્યોપાસના લેતી આવી હતી જે કે મળમાં આર્યપ્રજા સૂર્યદેવને માનતી હતી, પરંતુ વિષ્ણુના અવતાર રૂપે તે હજોના આગમનથી નવા સ્વરૂપે જીવિત થઈ અને મૂર્તિ. વિધાનમાં નવી રીત દાખલ થઈ. આમ આર્યપ્રજાએ સૂર્યદેવની મૂર્તિપૂજા ૩ જન-૪ થા રૌકામાં શરૂ કરી. આની પ્રક્રિયા સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે ઈ.સ.ના ૧ લા રૌકાથી માંડી ૪ થા રૌકા સુધીમાં ભારતવર્ષ પર સવારી કરનાર હજી, શક, મગ અને ઈરાની દેવોનાં મૂર્તિ સ્વરૂપોને એ વખતની આર્યપ્રજાએ પોતાના ધર્મમાં સમાવી લીધા. ધીરે ધીરે ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગમાં સૂર્યપૂજા વ્યાપક બનવા માંડી. કાશ્મીર, પંજાબ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં એ ધણી ફાલીફૂલી.

ઉપરોક્ત મતોને સમગ્રતયા લક્ષમાં લેતાં જણાય છે કે શ્રી ડુ. કે. શાસ્ત્રીએ હજો દ્વારા ગુજરાતમાં પ્રવેશક અને પ્રસરક સૂર્યપૂજાને લગતો મત રજૂ કર્યો હતો, જે મતને આધારે સૂર્યપૂજાની પ્રાચીનતા ૫ મી સદીની દર્શાવાતી હતી, તે હવે શ્રી ગોદાનીએ હજો સાથે શકો ઈ.સ.ની ૧ લી થી ૪ થી સદી દરમિયાન અર્થાત્ ક્ષત્રપકાલમાં પ્રસરેલા જણાવ્યા હોઈ તેમના સમય દરમિયાન ૩ જ સદીથી અહીં સૂર્યપૂજા પ્રચારમાં આવી હોવાનું પુરવાર થાય છે.

શ્રી કનૈયાલાલ બા. દવેએ તેમના ૧૯૬૩ ના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન'માં સૂર્યને વૈદિક દેવ જણાવી તેના ઉત્તરકાલમાં મહાકાવ્યો તથા યજુર્સંહિતા જેવા ગ્રંથોમાં એનો મંદિરો તથા પ્રતિમાપૂજના સંદર્ભમાં કેવી રીતે વિકાસ થયો છે તે દર્શાવી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાંથી ઉપલબ્ધ પ્રાચીન સૂર્યમંદિરોને આધારે ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજા છેક પૂર્વકાલથી પ્રચલિત હોવાનું મોઘમ વિધાન કયું છે. ૬

શ્રી નવીનચંદ્ર આચાર્યે ૧૯૬૪ના 'વાઘેલાકાલીન ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' નામના મહાનિબંધમાં ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા મૈત્રકકાલમાં મૂકતાં, મત્રકકાલથી સૂર્યમંદિર તથા સૂર્ય પ્રતિમાની પ્રાપ્તિ થતી હોવા તરફ ધ્યાન દોર્યું છે.^{૧૦}

શ્રી કાન્તિલાલ સોમપુરાએ 'સૂર્યમંદિર વિશેષકેના આધુનિક ઇ.સ. ૧૯૬૪માં રજૂઆત કરી છે કે પુરાણકાલમાં વેદકાલીન ઇન્દ્રનું સ્થાન બ્રહ્માએ, વરુણનું સ્થાન શિવે અને સૂર્યનું સ્થાન વિષ્ણુએ લીધું. પરિણામે વેદોક્ત સૂર્યોપાસનામાં ઝોટ આવી. ત્યારે એવામાં પશ્ચિમ ભારતના સમીપવર્તી પ્રદેશોનો ધરનાદિ પ્રદેશો સાથે સંપર્ક વધ્યો. આ સંપર્કને લઈને પશ્ચિમ ભારતમાં સૂર્યપૂજનું પુનઃ અવતરણ થયું અને સમગ્ર પશ્ચિમ ભારતમાં ઇસુની ૬ થી સદીથી ૧૦ મી સદી સુધી સૂર્યપૂજનું પ્રાબલ્ય રહ્યું. પરદેશી સંપર્કના કારણે પુનઃ જીવિત થયેલી સૂર્યપૂજના અવશેષ સૂર્યના મૂર્તિવિધાનમાં એવા મળતાં કેટલાંક પરદેશી તત્ત્વોમાં નિરખી શકાય છે.^{૧૦}

આમ શ્રી સોમપુરા ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજને છેક ૬ઠ્ઠી સદી સુધી લઈ જતાં નજરે પડે છે.

શ્રી નરોત્તમ વાળીક તેમના ૧૯૬૪ના 'મોઢેરાના સૂર્યમંદિર'ના લેખમાં જણાવે છે કે સૂર્યપૂજ એ ગુજરાતની વિશેષતા છે. ગુજરાતને પોતાનું નામ આપનારા ગુર્જરા, હજો અને મૈત્ર સૂર્યપૂજક હતા. પુરાણોમાં સૂર્યપૂજના ધણા ઉલ્લેખો ગુજરાતની ભૂમિને ઉદ્દેશીને થયેલા છે એ તેના પુરાવા રૂપ છે.^{૧૧}

શ્રી પુષ્કરભાઈ ગોકાણી ૧૯૬૪ના 'ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજ' વિષયક લેખમાં જણાવે છે કે સૂર્યપૂજ માટે પ્રતીક રૂપે પ્રતિમા ઇ.સ.ની આરંભિક સદીઓમાં ધડાઈ. જેનો પ્રચાર ૫ મી થી ૯ મી ૧૦ મી સદી દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ રહ્યો. ૧૪ મી સદી પછી ગુજરાતમાં એ પ્રચાર પામી. સુરિભોએ આવતાં સંઘણી મૂર્તિપૂજની માફક સૂર્યમૂર્તિની પૂજ પણ ક્ષીણ થયાનું જણાવે છે.^{૧૨}

શ્રી ઉમાકાન્ત શાહે ૧૯૬૬માં 'સમ સૂર્ય ઇમેજસ ફ્રોમ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર એન્ડ રાજસ્થાન'ના લેખ દ્વારા જણાવ્યું છે કે પશ્ચિમ ભારતના માર્ગે ખાસ કરીને સિંધ, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં વિદેશી પ્રભુ વધુ આવી. ધરિનમાંથી શકે મગ બ્રાહ્મણો સૂર્યમંદિરના પૂજારી તરીકે આવ્યા હોવાની વિગતો લવિષ્ય પુરાણમાં છે. જ્યારે સૂર્યપૂજના કથનો સામ્ય તથા વરાહપુરાણમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ શાકદીપી બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર ભારતમાં સૌર સંપ્રદાયને પ્રસારાવ્યો હતો. આમ શ્રી શાહે ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજનો પ્રવેશ અને પ્રસાર ઇ.સ.ની શરૂઆતમાં થયો હોવાનું કહ્યું છે.^{૧૩}

શ્રી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ ઇ.સ. ૧૯૬૯માં 'પ્રાચીન અને સમ્યકાલીન ગુજરાતમાં ધર્મજીવન'ના લેખમાં તથા ઇ.સ. ૧૯૭૨માં ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ-૨ના 'ધર્મ' સંપ્રદાય'ને^{૧૪} લગતાં પ્રકરણમાં સૂર્યપૂજનો અલગ નિર્દેશ કર્યો છે તથા પ્રભાસ અને આનંદપુર (અકસ્થલ) સૂર્યપૂજના કેન્દ્ર હોવાનું નોંધ્યું છે. એ તેમજ ઉત્તરકાલમાં અર્ધાત મૈત્રકકાલના પુષ્કળ સૂર્યમંદિરો ઉપલબ્ધ થયા છે તે બંને પરથી મૈત્રકકાલથી ગુપ્તકાલ દરમિયાન સૂર્યપૂજનો પ્રચાર હોવાનું દર્શાવ્યું છે. ને કે એમણે શકે, હજો કે મગ બ્રાહ્મણોનો આ અંગે કોઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

શ્રી રતનભણિરાવ જોડે ૧૯૬૮માં 'ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'માં એવો મત આગળ કર્યો કે ગુર્જરા અને કાઠીઓ જેવી જૂની જાતિઓ સૂર્યપૂજક હતી અને ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં તેમજ ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા અને પ્રસાર]

ભારવાડના અનેક સૂર્યમંદિરોના અવશેષો મળે છે, જે જૂના કાલમાં સૂર્યપૂજન પ્રચલિત હોવાનું સૂચવે છે, ૧૬ પરંતુ શ્રી રત્નમણિરાવ સ્પષ્ટપણે તેની પ્રાચીનતાનો નિર્દેશ કરતા નથી.

પ્રિયબ્રાહ્મણેન શાહે ઈ.સ. ૧૯૭૬ ના 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ગ્રંથ-૪ માં ગુજરાતમાં સૂર્યપાસના મગ બ્રાહ્મણો દ્વારા આવી હોવાનું સ્પષ્ટપણે પ્રદિપાદિત કર્યું છે. ૧૭ એમને મળે મગ બ્રાહ્મણોએ ભારત વર્ષના પશ્ચિમ કિનારે ખાસ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં નિવાસ કર્યો હતો અને કૃષિપણ્ય સૂર્યમંદિરો વિપુલ પ્રમાણમાં આ કિનારે મળે છે તે બાબત એની સૂચક છે. અલબત્ત, સૂર્યપૂજના લગતું વેદકાલ સુધી ખેંચતા તેઓ જણાવે છે કે સૂર્ય અને તેનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોની પૂજન વિદ તથા કિતર વેદકાલમાં થતી હતી. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં સૂર્યપૂજના ઉલ્લેખો છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ સાહિત્યમાંથી તેમજ ગુપ્ત સમયના સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પણ માત્ર ઉલ્લેખો જ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારબાદ સૌર સંપ્રદાય પ્રચલિત હોવાના નિર્દેશો મળે છે જે કે એ સંપ્રદાય વ્યવસ્થિત પણે તો ખ્રિસ્તી સંવતના આરંભકાલથી ઉત્તર ભારતમાં વિકાસ પામ્યો હોવાનું જણાયું છે.

આમ પ્રિયબ્રાહ્મણેન શાહ પણ સૂર્યપૂજની પ્રાચીનતા ખ્રિસ્તી સંવતના આરંભકાલ સુધી અર્થાત અગાઉના મતો કરતાં એ ત્રણ સદી આગળ લઈ જાય છે.

શ્રી પ્રવીણચંદ્ર પરીખ ઈ.સ. ૧૯૮૪ના 'તલસ્પર્શ' પુસ્તકમાં જણાવે છે કે વેદ તથા વેદોત્તરકાલમાં સૂર્યપાસના મત્રો દ્વારા થતી હતી, જે અઘાપિપયંત ચાલુ છે. એની સાથે શુગકાલમાં ઈ.પૂ. ૨૭ સદીથી મૂર્તિપૂજનો વ્યાપક પ્રચાર થતાં અન્ય દેવોની જેમ સૂર્યની પ્રતિમા પૂજનો પ્રચાર થયો. જેમાં સૂર્યની પ્રથમ બાંધગયાની પ્રતિમા વિશે નોંધ કરાઈ છે. આ સાથે તેઓ કહે છે કે ગુર્જરાતમાં નિર્વિષપત: સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં પશ્ચિમી શક ક્ષત્રપો સાથે આવી વસેલા મગ બ્રાહ્મણોએ ઉદીચ્ય સૂર્યપાસના વ્યાપક પ્રસાર કર્યો હતો. ૧૮

આમ ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ ભારતમાં ઈ.પૂ. ૨૭ સદીમાં સૂર્યની પ્રતિમા પૂજન શરૂ થઈ હોવાનું જણાવે છે. અને મગ બ્રાહ્મણો દ્વારા સૂર્યપૂજનો અહોજો ફેલાવો ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં થયો હશે અને તે શક ક્ષત્રપો સાથે અર્થાત ઈ.સ.ની ૧લી થી ૪થી સદી દરમિયાન પ્રચલિત થઈ હોવાનું જણાવે છે.

શ્રી વેણુભસદે ત્રિવેદી તેમની ઈ.સ. ૧૯૮૬ ની રાંદલ સ્મરણિકામાં નોંધ કરે છે કે, સૂર્ય અને તેમની પત્ની સંઘીની પૂજન ઈ.સ.ની ૧લી સદી પૂર્વે અને પછીની કેટલીક સદીઓમાં આજુ રહી જે આર્યોના ભાઈઓ જેવા ઇરાનીઓ અહીં લાવ્યા હતાં. ૧૯

શ્રી મરુઆશંકર વ્યક્ત ઈ.સ. ૧૯૮૫-૮૬ ના 'ભારતમાં સૂર્યપૂજ' વિષેના પુસ્તકમાં નોંધે છે કે અત્યંત પ્રાચીનકાલથી કદાચ પ્રાગૈતિહાસિક કાલથી સૂર્યપૂજને અગત્યનું સ્થાન મળ્યું છે. ગુજરાતને ખોતાનું નામાનિધાન આપનારા ગુજરા, હજો અને શકો સૂર્યપૂજકો હતા. બહારથી આવેલી આ પ્રજાઓ પોતાની સાથે સૂર્યપૂજ લેતી આવી હતી. પ્રથમ શ્રી વ્યાસ જણાવે છે કે ૫ મી સદીના અંતમાં ચીનમાં મંગોલિયા પ્રદેશમાંથી ઇરાન થઈ હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં આવી વસેલી હજુ પ્રજાએ ૬ઠી સદીમાં વર્ચસ્વ જમાવ્યું. આ હજો સ્વકીય સંસ્કૃતિ વિનાના અને ઇરાનની સંસ્કૃતિથી પ્રભાવિત થયેલા હતાં. તેમણે હિંદમાં આવી હિંદુ ધર્માનુસાર સૂર્યમૂર્તિ બનાવી હતી. ૨૦

શ્રી ખેરડિદાસ પરમારે તાજેતરમાં ઈ.સ. ૧૯૯૦ માં 'સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન સૂર્યમંદિરો' નામનો લેખ પ્રગટ કર્યો છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે ઈ.સ.ની શરૂઆતની સદીમાં સૂર્યની પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની

પૂજા બંધ થતાં, પંચી સદીથી સૌરાષ્ટ્રમાં મૌત્રકો અને ઇરાની શકો દ્વારા સૂર્ય પૂજાવા લાગ્યા. આ ઉપરાંત ૬ ટી થી ૯ મી સદી દરમ્યાન હિંદુ ઇરાની અસરયુક્ત સૂર્ય પ્રતિમાઓ બનવા લાગી. ન્યારે સૂર્યના મંદિરો ૬ ટી સદીથી ૨૦ મી સદી સુધીમાં બનેલા બનેલા મળે છે.^{૨૧}

આમ શ્રી પરમાર ઉપલબ્ધ પુરાતત્વીય પુરાવાઓને આધારે સૂર્યપૂજાની પ્રાચીનતાને ૫ મી સદીમાં ચૂકે છે.

નિષ્કર્ષ :

અહીં ઉપર્યુક્ત મિદામોના મતે ચર્ચાના આધારે સંક્ષેપમાં એટલું સ્પષ્ટપણે કહી શકાય કે સૂર્યપૂજા વૈદિકકાલ નેટલી પ્રાચીન છે. પરંતુ ભારતમાં અવેશીલી વિદેશી ભતિઓના સાવકાથી સૂર્યની મૂર્તિપૂજાને નવો અલોપાસન થયો. અર્થાત્ પ્રતીકાત્મક સૂર્યપૂજાને સાકારોપાસનામાં રજૂ કરવામાં આવ્યું. ઈ.સ ની શરૂઆતની સદીઓમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ બનાવા લાગી. ન્યારે તેનાં મંદિરોની રચના સ્વરૂપાદર્શ હોવાનું જણાય છે.

પુરાતત્વીય સમાધાન :

સૂર્યપૂજાની પ્રાચીનતા વિષેનો મિલુથિ કરવામાં પુરાતત્વીય પુરાવાઓની તપાસ અનિવાર્ય બની રહે છે. આમાં ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત સિંધુનીચીની સમ્બંધતાના અવશેષો, પ્રાચીન ટંક કમ્પાહત સિક્કાઓ પરનાં ચિહ્નો, અભિલેખોમાં આવતાં ઉલ્લેખો નિદેશો તેમજ વિદ્યમાન પ્રાચીન મંદિરો અને મૂર્તિઓ સહાયક થાય છે.

ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજાની પ્રાચીનતા વિષયક પ્રથમ પુરાવશેષીય સ્રોત લોથલ^{૨૨} તેમજ રંગપુર^{૨૩}માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીંથી પ્રાપ્ત માટીનાં વાસણો ઉપર તથા માટીના વાસણોની ખંડિત ઠીંકરીઓ પર સૂર્યચક્ર, કિરણયુક્ત ચક્ર, પદ્મ સહીત સ્વસ્તિકનું ચિત્રાંકન થયેલું છે. જેમાં દ્વારા પ્રકૃતિપૂજક નૈસર્ગિક પ્રબલ સૂર્યની પ્રતીક સ્વરૂપે પ્રથમવાર પૂજા શરૂ કરી હોવાનું પ્રતીતિ થાય છે.

ત્યારબાદ રાજકીય ઇતિહાસના સહાયક સિક્કાઓ પર માનવાકૃતિ, પશુ, વૃક્ષો, હથિયારો, તથા ભૌમિતિક આકૃતિઓને અંકિત કરવામાં આવેલી છે. જેના દ્વારા સાંસ્કૃતિક વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. સિક્કાઓ ઉપર અંકનની પ્રથા ઈ. પૂ. ૨૭ સદીથી શરૂ થઈ હોવાનું મનાય છે, જેમાં સૂર્ય સંબંધિત ચક્ર, સ્વસ્તિક, પદ્મ તથા અશ્વનાં પ્રતીકોની પ્રતિકૃતિ દર્શાવવામાં આવી છે. સિક્કાઓ પરનાં ચિહ્નોની વિવિધતા જે તે વિષયની લાક્ષણિકતા પ્રગટ કરે છે.^{૨૪}

સૂર્યપૂજાનો સ્પષ્ટ નિદેશ અભિલેખોમાંથી ૪ થી ૬ સદીથી મળવા લાગે છે. ૪ થી સદીના અંતિમ ચરણમાં થયેલા શર્વભટ્ટારક રાજાના સિક્કા મળ્યા છે. તેના પર રાજાનું નામ તથા બિરુદ ઉત્કીર્ણ થયેલા છે.^{૨૫} જેમાં રાજાને આદિત્યભક્ત કે પરમ આદિત્યભક્ત કહ્યા છે. જે સ્પષ્ટતઃ એ રાજા સૂર્યોપાસક હોવાનું પ્રતિપાદન કરવા પ્રેરે છે. ૫ મી સદીના એક અભિલેખમાં ગુજરાતના સૂર્યપૂજકોએ એક મંદિર કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. ઈ. સ ૪૩૭-૩૮ ના મંદિરોના અભિલેખમાં જણાવ્યું છે કે લાટદેશના રેશમ વણનારાઓએ માળવાના દશપુરમાં વસી દીપ્તરશ્મિ નામે કરાવ્યું હતું. ધ્રુવસેન ૧ લાના કુક્કુટ દાનશાસનમાં અને શીલાદિત્ય ૧ લાના બદ્રેશ્વિકાયકના દાનશાસનમાં સૂર્યમંદિર માટે કે તેના નિભાવ માટે જમીન આપ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.^{૨૬} આમ શીલાદિત્ય ૧ લો અને તેના પછી મૌત્રકવંશમાં થયેલા બીજા છ રાજાઓ શીલાદિત્ય નામ ધરાવતા હતાં જે સંભવતઃ એમની આદિત્યભક્તિના સૂચક છે.

ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજાની પ્રાચીનતા અને પ્રસાર]

ગુજરાતમાં ઉપલબ્ધ પ્રાચીન સૂર્યમંદિરોનું સાક્ષ્ય છેક ઈ.સ.ની ૫ મી-૬ ટી સદીથી મળે છે. આ સદી દરમ્યાન સૂર્યમંદિરો બંધાયેલા હોવાના પુરાવા પ્રાપ્ત થાય છે. હાલના અભ્યાસના આધારે ૧૦૯ નેટલા સૂર્યમંદિરો જાણીતાં આવ્યાં છે. જે બાબત સૂર્યપૂજનની વ્યાપકતાની સૂચક છે. આમાં પ્રાચીનતમ મંદિર ગોપમાં આવેલું છે જે વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. અલબત્ત આ મંદિરમાં હાલ સૂર્ય પ્રતિમા મોજૂદ નથી. ત્યારબાદ ૭ મી સદીનું ઢાંકનું સૂર્યમંદિર છે. ૮ મી-૯ મી સદીથી સૂર્યમંદિરોની સંખ્યામાં વધારો થાય છે અને ૧૧ મી સદી સુધીમાં તેો ગુજરાતના લગભગ બધા જ ભાગોમાં પ્રચલિત હોવાનું તત્કાલીન ઉપલબ્ધ મંદિરોને આધારે કહી શકાય છે.

ન્યારે ઉપલબ્ધ પ્રતિમાઓ પરવે જોઈએ તો સૌ પ્રથમ કચ્છના રાયણુ ગામેથી મળેલ પ્રતિમાનો નિર્દેશ કરી શકાય. ૨ જી સદીની આ જિલેલી પ્રતિમાના દિલુજમાં પદ્મને નાળ સહિત ધારણ કરેલ છે. ત્યારબાદ બોખીરા, શામળાજી, માંગરોળ, પ્રભાસપાટણ, રોડા) વગેરેની પ્રતિમાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેની પ્રાપ્તિ ૧૪ મી સદી સુધી વિવિધતા પૂર્ણ જોવા મળે છે. ૨૮

ઉપરોક્ત તમામ પુરાતત્વીય પુરાવાઓ ઉપરથી ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજનની પ્રાચીનતાનું નિર્ધારણ કરતાં એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઈ.સ.ની ૨ જી-૪ થી સદી દરમ્યાન ગુજરાતમાં આદિત્યજાતિ વ્યાપક બની હતી. એનું પ્રતિમાપૂજન થવા લાગ્યું હતું. ૪ થી સદીથી એને રાજ્યાશ્રય પ્રાપ્ત થવા લાગ્યો હતો. ૫મીની સદીઓમાં ખાસ કરીને મૈત્રકકાલમાં એનો વિકાસ થયો. આમ ઉપલબ્ધ પુરાવાઓને લક્ષમાં લેતાં ગુજરાતમાં સૂર્યની પ્રતિમાને ઈ.સ.ની ૨ જી સદી સુધી નિશ્ચિતપણે લઈ શકાય એમ છે.

પાઠ્યોપ

૧. દુર્ગાચંદ્ર કે. શાસ્ત્રી, 'ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો', પૃ. ૧૨૧
૨. દુ. કે. શાસ્ત્રી, 'સૂર્યપૂજન-રાંદલ પૂજન', "ફાઈન ગુજરાતી સભા સંશોધન મંડળ ગૌમાસિક", (ફાઈન ગૌમાસિક), પૃ. ૧
૩. રણુજીડલાલ ધ. ઝાની, 'ગુજરાતનું શિલ્પ સ્થાપત્ય', "ફાઈન ગૌમાસિક", વર્ષ-૪, અં. ૩, પૃ. ૧૦, પૃ. ૧૭
૪. હસમુખ સાંકળિયા, 'પુરાતત્વની દૃષ્ટિએ ગુજરાતના પ્રાચીન ધર્મો', "ફાઈન ગૌમાસિક", પૃ. ૬, અં. ૧, પૃ. ૬૬
૫. હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત', ભાગ ૨, પૃ. ૩૭૮; 'ગુજરાતમાં સૂર્યોપાસના', ધ્વનિમુદ્રણ, તા. ૧૮-૬-૮૪
૬. હરિલાલ આર. ગૌહાની, 'સૂર્યમંદિર મોઢેરા (ધર્મારણ્ય)', "નવચેતન", પૃ. ૮૧, અં. ૪૮૬, ૧૯૬૨, પૃ. ૬૨૧
૭. ગૌહાની, સૂર્યમંદિર વિશેષાંક', (સમ.વિ.) પૃ. ૬૮
૮. કનૈયાલાલ બા. દવે, 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન', પૃ. ૩૮૬
૯. નવીનચંદ્ર આ. આચાર્ય, 'વાઘેલાકાલીન ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ભાગ ૨, પૃ. ૪૯૨
૧૦. કાંતિલાલ કુ. સોમપુરા, 'સમ.વિ. પૃ. ૩
૧૧. નરોત્તમ વાળંદ, સમ.વિ., પૃ. ૬૪
૧૨. પુષ્કરભાઈ જોડાણી, સમ.વિ., પૃ. ૬૪

૧૩. V. p. Shah, 'Some Surya Images From Gujarat and Rajasthan' *"Bulletin of the Baroda Museum and Picture Gallery"* pp. 40-41 of the Baroda Museum and Picture Gallery" p. 40-41
૧૪. ભોગીલાલ જી. સાંડેસરા, "શુદ્ધિ પ્રકાશ", પૃ. ૧૧૬, અ. ૭, ૧૯૬૬, પૃ. ૨૫૯
૧૫. સાંડેસરા, 'ધર્મસંપ્રદાય', "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, (ગુરાસાંઈ)", અ. ૨, પૃ. ૨૮૫
૧૬. રત્નભણિરાવ બી. જોટ, 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', પૃ. ૨૫૮
૧૭. 'ગુરાસાંઈ', અ. ૪, પૃ. ૩૯૮, ૪૦૧
૧૮. પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખ, 'તલસ્પર્શ', પૃ. ૩૨
૧૯. વિષ્ણુપ્રસાદ જે. ત્રિવેદી, 'લોકદેવી રાંઘલ મા-રન્નાદે', "સ્મરણિકા", ૩૦, એપ્રિલ, ૧૯૮૬
૨૦. ગિરજાશંકર મ. વ્યાસ, 'ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજા', ૧૯૮૫, પૃ. ૩,
૨૧. જોડીલાલ પરમાર, 'સૌરાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન સૂર્યમંદિરો', "ભૂમિનવરચના", પૃ. ૫૬ વર્ષ-૬૧ અંક ૭૨૨, મે ૧૯૯૦,
૨૨. *Marg*, Vol. XIV, No-3, 1961, June, pl. XI
૨૩. Allchin, B & R., 'The Birth of Indian Civilization' p. 18, fig. 44, No-12
૨૪. ન. આ. આચાર્ય, 'ગુજરાતના સિક્કા', પૃ. ૧૬-૧૭
૨૫. પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખ પાસેથી પ્રાપ્ત માહિતીના આધારે
૨૬. આભિલેખિક વિગતો માટે જુઓ કિષ્ના પ્રે. પંચોલી, "ગુજરાતની સૂર્ય પ્રતિમાઓ-મૂર્તિવિધાનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં" (ઈ.સ. ૧૭૦૦ સુધી) (મહાનિબંધ, અપ્રગટ), પરિશિષ્ટ ૨, ૧૯૯૨.
૨૭. સૂર્યમંદિરોની વિગતો માટે જુઓ, ઉપયુક્ત, મહાનિબંધ, પરિશિષ્ટ ૧.
૨૮. વધુ વિગતો માટે જુઓ, ઉપયુક્ત મહાનિબંધ, પ્રકરણ ૩.

ભાનુદત્ત અનુસાર સાત્ત્વિક ભાવો તથા વ્યભિચારિ ભાવો*

જાન્યુઆરી ૫૦૫૫

૧૫ મી સદીમાં થઈ ગયેલા ભાનુદત્ત 'રસમંજરી' તથા 'રસતરંગિણી'ના રચયિતા તરીકે વિશેષ જાણીતા છે. ગુણ, રીતિ, અલંકાર વગેરે વિભિન્ન કાવ્યતત્ત્વોનું નિરૂપણ તેમ રસના અનુલક્ષમાં જ હોવાનું ઘટે એવું આચાર્ય આત્મસંસ્કારના આગ્રહને જાણે કે મન્ત્રમુદ્ધતયા આવકારતા હોય તેમ ભાનુદત્ત પોતાના બન્ને ગ્રંથોમાં એકમાત્ર રસનું જ વિવેચન કરે છે. તેમાં 'રસમંજરી'માં તો કેવળ નામક-નામિકા અંગેનો વિચાર પ્રસ્તુત કરી નવી જ ભાત પાડી છે. પ્રસ્તુત લેખમાં ભાનુદત્તની 'રસતરંગિણી'માં પ્રાપ્ત થતા સાત્ત્વિક તથા વ્યભિચારિભાવો અંગેનો વિચાર હાથ ધરાયો છે.

'રસતરંગિણી'ના પ્રથમ તરંગમાં જ રસના કારણરૂપ ભાવનું લક્ષણ આપતાં કહ્યું છે કે-
રસનુકલ્પે વિકારો મલ્લઃ । રસને અનુકૂળ એવો વિકાર તે 'ભાવ' છે, અને વિકાર એટલે અનનુભૂત કે અગાત એવા સંસ્કારનો અન્યથાભાવ. એટલે કે, પૂર્વે પરિચિત નહીં તેવો કોઈ સંસ્કાર જાગ્રત થાય કે અનુભવમાં આવે તેને વિકાર કહે છે અને તે, રસને અનુકૂળ હોતાં, 'ભાવ' તરીકે ઓળખાય છે.

તેના એ પ્રકાર છે-આત્મર અને શારીર. તે પૈકી પ્રથમમાં સ્થાયિભાવો તથા વ્યભિચારિભાવો સ્થાન પામે છે. જ્યારે દ્વિતીયમાં સાત્ત્વિકભાવો સમાવિષ્ટ કરાયા છે. આઠ તરંગમાં વિભક્ત 'રસતરંગિણી'ના ચતુર્થ તરંગમાં સાત્ત્વિકભાવો તથા પંચમ તરંગમાં વ્યભિચારિભાવોનું સુવ્યવસ્થિત નિરૂપણ પ્રાપ્ત થાય છે, જે પરંપરાપ્રાપ્ત હોવાની સાથે જ નવીન ભાત પણ ઉપસાવે છે. તે હવે ક્રમશઃ જોઈએ.

સાત્ત્વિકભાવોનું નિરૂપણ કરતાં, સૌ પ્રથમ ભાનુદત્ત, ભરતસંમત આઠ સાત્ત્વિક ભાવોની નોંધ લે છે તથા તેમને 'સાત્ત્વિક' એવું નામાભિધાન આપવા પાછળનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં, શાસ્ત્રીય ઢબે ચર્ચા ઉપાડે છે.

તેઓ નોંધે છે કે,

નનુ અસ્ય સાત્ત્વિકત્વં કથમ્ વ્યભિચારિત્વં ન કુતઃ સકલરસસાધારણ્યાદિતિ ચેત્ । અત્ર કેચિત્, સત્ત્વં નામ પરગતદુઃ સ્વભાવના યામત્યન્તાડનુકૂલત્વમ્; તેન સત્ત્વેન ધૃત્તાઃ સાત્ત્વિકા इति વ્યભિચારિત્વ-મનાદૃત્ય સાત્ત્વિક વ્યપદેશ इति ।^૩

અર્થાત્, 'સ્તભ, સ્વેદ, રોમાંચ વગેરે ભાવો બધા રસને વિષે સાધારણ રીતે રહેલા છે, તે પછી તેમને વ્યભિચારી જ શા માટે ન કહેવા ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેના સમાધાનમાં કેટલાક એવું જણાવે છે કે, ખીજના દુઃખને વિષે મનની અત્યન્ત અનુકૂળતાને 'સત્ત્વ' કહે છે અને તે ભાવથી યુક્ત હોય, તે છે 'સાત્ત્વિક'. તેથી, તેમને વ્યભિચારી ન કહેતાં, 'સાત્ત્વિક' એવું જુદું નામ અપાયું છે.

* ગુજરાત રાજ્ય યુનિવર્સિટી અને કૉલેજ સંસ્કૃત અધ્યાપક મંડળના ૧૭ મા વાર્ષિક અધિવેશનમાં કરનાલી મુકામે વાંચેલ અભ્યાસલેખ.

+ અધ્યાપક, સંસ્કૃત વિભાગ, ડ. કા. આર્ટ્સ કૉલેજ, અમદાવાદ

અહીં બાનુદત્તનો ધારા રો ધનંજય-ધનિક તરફનો જણાય છે.

‘દશરૂપક’કારે અનુભાવરૂપ હોવા છતાં, સાત્ત્વિક ભાવોનો સ્વતન્ત્ર સ્વીકાર કરી રસસૂત્રમાં પણ તેનો સમુચિત ઉલ્લેખ કરતાં કહ્યું છે—

પૃથગ્ભાવા ભવન્ત્યન્યેડનુભાવત્વેડપિ સાત્ત્વિકાઃ । સત્ત્વાદેવ સમુત્પત્તેસ્તત્ત્વ તદ્ભાવભાવનમ્ । ૪

તથા તેને સમજાવતાં ધનિક નોંધે છે કે—

બીજાનાં સુખદુઃખને વિષે પોતાના અન્તઃકરણને એકદમ અનુકૂળ બનાવી દેવામાં આવે તેને સત્ત્વ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે, સત્ત્વ એ એક મનોવિકાર છે, જે એકાગ્ર બનેલ ચિત્તમાંથી જન્મે છે. સત્ત્વ તે છે કે, જેનાથી દુઃખી કે આનન્દિત થતાં, આંસુ કે રોમાંચ વગેરે જન્મે છે. તેથી સત્ત્વથી જન્મેલ તે બધાને સાત્ત્વિક ભાવ કહે છે. તે સત્ત્વમાંથી ઉદ્ભવતા અશ્રુ, રોમાંચ વગેરે પણ અંતરના ભાવને સૂચવનારા હોવાથી તેમને અનુભાવ પણ કહી શકાય.

ધનંજય-ધનિકનો આ મત બાનુદત્તને સ્વીકાર્ય જણાતો નથી. તેઓ જણાવે છે કે, બીજાના દુઃખ માટે પોતાના મનની અત્યન્ત અનુકૂળતામાંથી જન્મતા ભાવોને સાત્ત્વિક કહેવામાં આવે તો તો નિર્વેદ, સ્મૃતિ વગેરેને પણ સાત્ત્વિક કહેવાનો પ્રસંગ આવશે, અને વળી ‘અનુકૂળ’ પદનો અર્થ— પારકાના દુઃખની ભાવનામાંથી આ આઠ જ ભાવો જન્મે છે—તેવો નથી. આથી તેમનું સાત્ત્વિકત્વ પણ સ્વીકારવું જોઈએ, કેમ કે, નિર્વેદ વગેરે પણ પરદુઃખની ભાવનામાં ઉત્પન્ન થાય જ છે. ૫

આ રીતે, બાનુદત્તને મતે, મનની અત્યન્ત અનુકૂળતા એટલે સત્ત્વ અને તેનાથી યુક્ત હોવા— માત્રથી સાત્ત્વિકત્વ સિદ્ધ થતું નથી, કેમ કે, તેમ કરવાથી નિર્વેદાદિ વ્યભિચારિ ભાવોને તેનાથી પૃથક્ રાખી શકાશે નહીં. તો પછી, સાત્ત્વિક ભાવોનું સાત્ત્વિકત્વ શેને કારણે છે? એ અંગે બાનુદત્ત પોતાની રીતે સમાધાન વિચારે છે અને જણાવે છે કે, સત્ત્વનો અર્થ છે—શરીર તથા તેના ધર્મો તે સાત્ત્વિક ભાવો અર્થાત્ સ્તંભ વગેરે શારીરિક ધર્મો સાત્ત્વિક ભાવો કહેવાય છે, જ્યારે સ્થાયી અને વ્યભિચારી તો આન્તરિક હોવાથી તે શરીરના ધર્મો નથી.

અત્રેદં પ્રતિભાતિ સત્ત્વશબ્દસ્ય પ્રાણિયાચકત્વાદત્ર સત્ત્વં જીવશરીરમ્ । તસ્ય ધર્માઃ સાત્ત્વિકાઃ । इत्थं च शरीरभावाः स्तम्भादयः सात्त्विका भावा इत्यभिधीयन्ते । स्थायिनो व्यभिचारिणश्च भावा आन्तरतया न शरीरधर्मा इति । ૬

અહીં બાનુદત્તે મૌલિક રીતે સાત્ત્વિકા અને વ્યભિચારીઓ વચ્ચેનો વિવેક ઉપસાવ્યો છે અને સાત્ત્વિક ભાવોનું સ્વરૂપ જુદું જ હોવાથી તેમને પૃથક્ ઉલ્લેખ્યા છે.

આચાર્ય ભરતે તેમના પ્રસિદ્ધ રસસૂત્રમાં જો કે સાત્ત્વિક ભાવોનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો નથી અને અનુભાવો દ્વારા જ તેમનું પ્રકલ્પ થતું વિચાર્યું છે, છતાં તેમને સાત્ત્વિક એવું જુદું નામ જે અપાયું છે, તે અંગે સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે—

अत्रोच्यते इह हि सत्त्वं नाम मनः प्रभवम् । तच्च समाहितमनस्त्वादुच्यते । मनसः समाधौ सत्त्वनिष्पत्तिर्भवति । तस्य च योऽसौ स्वभावो रोमाग्वाश्रुचैवर्ण्यादिलक्षणो यथाभावोपगतः स न शक्योऽन्यमनसा कर्तुमिति । लोकस्वभावानुकरणत्वात्, नादयस्य सत्त्वमीक्षितम् । ૭

મનમાંથી જે ઉદ્ભવે છે, તેને સત્ત્વ કહે છે અને તે, મન એકાગ્ર થતાં સંભવે છે, એટલે કે મનની સમાધિમાં સત્ત્વ જન્મે છે, તેનો જે સ્વભાવ છે તે ભાવ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતાં, રોમાંચ, આંસુ, વેવણ્ય વગેરેરૂપ લક્ષણો અન્યમનસ્ક રીતે અભિનિત કરી શકાય તેમ નથી અને નાદૃય તો લોકસ્વ-ભાવનું અનુકરણ કરતું હોવાથી, તેમાં સત્ત્વ ઘૂંટ મનાયું છે. તાત્પર્ય એ કે, લોકમાં જણાતા સુખ

બાનુદત્ત અનુસાર સાત્ત્વિક ભાવો તથા વ્યભિચારિ ભાવો ।

દુઃખાત્મક ભાવો નાટ્યમાં પણ તેના વાસ્તવિકરૂપે પ્રયોજવા જોઈએ અને એ રીતે જોતાં તો, રુદ્રન વગેરેરૂપ દુઃખનો ભાવ, દુઃખી નહીં તેવા પાત્ર વડે કે આનંદરૂપ સુખનો ભાવ સુખી નહીં તેવા પાત્ર વડે કેવી રીતે પ્રયોજી શકાય ? પણ સત્ત્વનું કામ જ એ છે કે, તેનું તે પાત્ર દુઃખી કે સુખી અવસ્થાના અનુલક્ષમાં અશ્રુ કે રોમાંચ દર્શાવી શકે. તેથી તે ભાવોને સાત્ત્વિક ભાવો કહેવામાં આવ્યા છે. 'નાટ્યકર્તા'કારોએ તો સાત્ત્વિક ભાવોને અનુભાવરૂપે જ નિરૂપ્યા છે ને તેના આઠ ભેદ આપ્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે, લિંગી એવા રસનું ભાવન કરાવે-તેની પ્રતીતિ કરાવે તેને અનુભાવ કહે છે. આ અનુભાવ કાર્ય વગેરેરૂપ હોઈ મુખ્ય હોતા નથી, કેમ કે, મુખ્ય તો સ્થાયી જ હોય છે અને તેથી જ, જે તે રસના જુદા અનુભાવો વર્ણવાયા નથી પરંતુ સ્તંભ વગેરે આઠ જ અનુભાવોનું સામાન્યતયા નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તથા પ્રસાદ, ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ વગેરે પણ અનુભાવો બની શકે એમ સૂચવાયું છે. વળી, વિશેષમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે, ક્યારેક સ્થાયી તથા બ્યભિચારી પણ અનુભાવરૂપે ગૃહીત થાય છે અને આ રીતે સ્થાયી, બ્યભિચારી તથા અનુભાવના હજારો અનુભાવો સંભવે છે.

આપ્યાર્ય અભિનવશુપ્તે શાન્તરસના સંદર્ભમાં જે કહ્યું છે કે-

જુગુપ્સાં ચ વ્યમિચારિત્વેન શુદ્ધારે નિષેધન્ મુનિઃ ભાવાનાં સર્વેષામેવ સ્થાયિત્વસચ્ચારિત્વચિત્તજ્ઞતાનુ-
ભાવત્વાનિ યોગ્યતોપનિપાતિતાનિ શબ્દાર્યેવલોકૃષ્ટાનિ અનુજાનાતિ ।^૯

—તેને જ રામચન્દ્ર-શુભચન્દ્ર આવકારતા જણાય છે. બાનુદત્તો પણ આ વિગત પોતાની રીતે સ્વીકારી છે. તેની નોંધ લેતાં પહેલાં, સ્તંભ વગેરે આઠ સાત્ત્વિક ભાવોનું સ્વરૂપ વિચારીએ.

બાનુદત્તો તે દરેક સાત્ત્વિક ભાવનું તેના વિભાવો સાથે નિરૂપણ કંથુ' છે. તે આ પ્રમાણે છે-

૧. સ્તંભ :

શરીરના ધર્મરૂપ હોતાં, ગતિનો નિરોધ 'સ્તંભ' કહેવાય છે.

શરીરધર્મત્વે સતિ ગતિનિરોધઃ સ્તમ્ભઃ ।^{૧૦}

અહીં, 'શરીરધર્મ' હોવાપણું એ વિશેષણ પ્રયોજાયું હોવાથી નિદ્રા કે અપરમાર વગેરેને વિષે સ્તંભની અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી. એટલે કે, નિદ્રા, અપરમાર વગેરે શરીરના ધર્મો ન હોવાથી તેમાં જણાતો ગતિનિરોધ સ્તંભના ક્ષેત્રમાં આવી શકે નહીં.

વળી, પ્રલય નામે સાત્ત્વિક ભાવથી આ ભિન્ન એટલા માટે છે કે, પ્રલયમાં એટાનિરોધ રહેલો છે, ન્યારે અહીં ગતિસામાન્યનો નિરોધ છે. અર્થાત્, એભાન ધર્મ જવું તે પ્રલય છે અને સ્તંભ ધર્મ જવું કે રોકાઈ જવું તે સ્તંભ છે, સ્તંભનાં કારણો હર્ષ, રાગ, ભય, દુઃખ, વિષાદ, વિસ્મય, ક્રોધ વગેરે મનાય છે; જેમ કે, શ્રેણી, પીનતરા...વગેરેમાં.

૨. સ્વેદ :

શરીર, ઉપરના જળને 'સ્વેદ' કહે છે. વપુષિ સલિલોદ્ગમઃ સ્વેદઃ ।^{૧૧}

તેના વિભાવો તરીકે મનનો તાપ, હર્ષ, લજ્જા, ક્રોધ, ભય, શ્રમ, પીડા, આધાત, મૂર્ચ્છા વગેરે ગણવાયા છે, જેમ કે, કાન્તે તવ કુચપ્રાન્તે ...વગેરેમાં.

૩. રોમાંચ :

વિકારને કારણે ઉદ્ભવતા રોમાંચમને 'રોમાંચ' કહે છે.

વિકાર સમુત્થરોમોત્થાનં રોમાંચઃ ।^{૧૨}

તેના વિભાવો છે—ઠંડી, આલિંગન, હર્ષ, ભય, ક્રોધ વગેરે.
જેમ કે, વકુલમુકુલ...વગેરેમાં

૪. સ્વરભંગ :

ગદ્ગદ થવાને કારણે સ્વાભાવિક સ્વરમાં થતો ફેરફાર એ 'સ્વરભંગ' છે.

ગદ્ગદત્વપ્રયોજકીભૂતસ્વરસ્વભાવવૈજાત્યં સ્વરભંગઃ ।^{૧૩}

અહીં, સ્વરભંગ માટે ગદ્ગદત્વ કારણભૂત મનાયું છે, તે દ્વારા, 'સ્વરનો ફેરફાર ખીબા કાઠ કારણે થયો હોય તો તેને સ્વરભંગ ન કહેવાય' એવું કઠાય બાનુદત્તને અભિપ્રેત હોય એ શક્ય છે. તેના વિભાવો, ક્રોધ, ભય, હર્ષ, મદ વગેરે છે. જેમ કે, વ્યક્તિઃ સ્યાત્.....વગેરેમાં.

૫. વેપથુ :

ભાવત્વને લીધે અર્થાત્, જે તે ભાવના આવિર્ભાવથી થતા સ્પન્દનને 'વેપથુ' કહે છે.

ભાવત્વે સતિ શરીર નિસ્પન્દો વેપથુઃ ।^{૧૪}

અહીં, 'ભાવત્વને લીધે' એમ જે કહેવાયું છે, તે દ્વારા, સૂચક એવા સ્પન્દનને વિષે અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી, એટલે કે શકુન-અપશકુન વગેરેનાં સૂચક એવાં સ્પન્દન-જેમ કે આંખ ફરકવી-વગેરેને વેપથુ ન કહી શકાય.

વળી, શરીરના સ્પન્દન દ્વારા, એટલે જ તેના અશ્રવણ છે એમ સૂચવાયું છે. તેથી શરીરના અવયવના કંપમાં પણ અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી.

આમ, અવયવમાત્રના કંપને વેપથુ ન કહેવાય.

તેના વિભાવો તરીકે આલિંગન, હર્ષ, ભય વગેરે ગણવાયા છે.

જેમ કે, કથય કથમુરોજ.....વગેરેમાં.

૬. વૈવણ્ય :

વિકારને લીધે, વણ્ય બદલાઈ જાય તેને 'વૈવણ્ય' કહે છે.

વિકારપ્રભવપ્રકૃતવર્ણાન્યથાભાવો વૈવણ્યમ્ ।^{૧૫}

તેના વિભાવો છે—મેહ, ભય, ક્રોધ, ઠંડી, તાપ, શ્રમ વગેરે.

જેમ કે, કુક્કુટે કુર્વતિ...વગેરેમાં.

૭. અશ્રુ :

વિકારને કારણે જન્મતું આંખોનું પાણી 'અશ્રુ' કહેવાય છે.

વિકારજનિતમક્ષિતલિલમશ્રુ ।^{૧૬}

તેના વિભાવો—હર્ષ, અમર્ષ, ધુમાડો, ભય, શોક, ખગાસું, ઠંડી તથા અનિમેષ દષ્ટિથી જોવું વગેરે છે. જેમ કે, વિસૃજ વિસૃજ ચિત્ત...વગેરેમાં.

૮. પ્રલય :

શરીરધર્મ ચાલુ રહે તો પણ એટલો અટકી જાય તેને 'પ્રલય' કહે છે.

શારીરત્વે સતિ ચેષ્ટાનિરોધઃ પ્રલયઃ ।^{૧૭}

અહીં, 'શરીરધર્મ હોતાં' એ વિશેષણ દ્વારા નિદ્રા વગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી એમ બાનુદત્ત જણાવે છે.

વળી, સ્તંભ વગેરે શરીરધર્મ કહેવાય છે. તેથી, તેમની સાથે કહેવાતો આ પ્રલય પણ શરીરધર્મ જ છે. એટલે કે, અહીં જે એષ્ટાનો નિરોધ અભિપ્રેત છે, તે એષ્ટા શારીરિક જ માનવી જોઈએ,

બાનુદત્ત અનુસાર સાત્ત્વિક ભાવો તથા વ્યભિચારિ ભાવો]

માનસિક નહીં, કેમ કે, મનનું તો કમ હોય, ચેષ્ટા નહીં. તેથી જ શરીર એ ચેષ્ટાશ્રય છે એવું લક્ષણ કહેવાયું છે.^{૧૮}

પ્રલયના વિભાવો રાગ, ઉત્કંઠા વગેરે છે. જેમ કે, નો વક્ત્રં નમિતં ધુતં...વગેરેમાં.

આ રીતે, ભરતસંમત સ્તંભાદિ આઠ સાત્ત્વિક ભાવોનું નિરૂપણ કર્યા પછી ભાનુદત્ત એક વધારાનો નવમો-સાત્ત્વિક ભાવ ગણાવે છે, તે છે જૂંભા.

જૃમ્ભા ચ નવમઃ સાત્ત્વિકો ભાવ इति प्रतिभाति ।^{૧૯}

તેના સમર્થનમાં તેઓ 'શુચારત્તિલક'નો નિર્દેશ કરે છે અને તે અંગે ચર્ચા કરતાં તેઓ જણાવે છે કે, જૂંભા તો ભાવના અનુભાવરૂપ હોવાથી તેને સાત્ત્વિક ભાવ માનવામાં વિરોધ નહીં આવે કે એવી શંકા ન કરવી જોઈએ, કેમ કે, અનુભાવ હોવાં છતાં, તેને સાત્ત્વિક ભાવ માનવામાં વિરોધ આવતો નથી, અને પુલક વગેરેમાં તેવું જણાય પણ છે. એટલે કે, પુલક (= રેમાંચ) વગેરે, અનુભાવો હોવાની સાથે સાત્ત્વિક ભાવ પણ છે, તેથી જૂંભાને વિષે પણ તેમ કિયારી શકાય.

નનુ સા ભાવાડનુભાવ इति विपरीतमेव किं न-स्यादिति वाच्यम्, सत्यनुभावत्वे भावत्वविरोधात् પુલકાદીનાં તથાદૃષ્ટત્વાત્ ।^{૨૦}

અહીં, 'નનુ' ને સ્થાને 'ન ચ' પાઠ પણ મળે છે, જે યોગ્ય જણાય છે. તથા ભાવત્વાવિરોધાત્ ને સ્થાને ભાવત્વાવિરોધાત્ એમ વાંચવું જોઈએ.

વળી, કાંઈ એવી શંકા કરે કે આ રીતે તો અંગસંક્રાંચન, નેત્રમર્દન વગેરેને પણ સાત્ત્વિક ભાવ માનવાનો પ્રસંગ આવશે; તો તેના જવાબમાં કહેવાયું છે કે તેમાં તો ભાવનું લક્ષણ જ ઉત્પન્ન થતું નથી તેથી તેવો પ્રસંગ જ નહીં આવે.^{૨૧}

રસને અનુકૂળ એવો વિકાર ભાવ કહેવાયો છે, જ્યારે અંગસંક્રાંચ વગેરે કંઈ વિકારરૂપ નથી. તે તો શારીરિક ચેષ્ટામાત્ર છે, જે પ્રત્યક્ષ જ છે, કેમ કે, અંગસંક્રાંચ વગેરે તો પુરુષની ઇચ્છાને આધારે પ્રવર્તે છે, જ્યારે જૂંભા તો વિકાર વડે જ ઉદ્ભવે છે અને વિકાર શ્રી જતાં દૂર થાય છે.

अङ्गाकृष्टिरक्षिमर्दनं च पुरुषैस्त्रिच्छया विधीयते परित्यज्यते च । जृम्भा च विकारादेव भवति तन्निवृत्तौ निवर्तते चेति ।^{૨૨}

આમ, જૂંભાને પણ સાત્ત્વિક ભાવ માનવો જોઈએ, તેનું ઉદ્ભા. છે-આધાય મૌનં રહસિ...વગેરેમાં ભાનુદત્તે કરેલ સાત્ત્વિક ભાવો અંગેનું આ નિરૂપણ પરંપરામુલક છતાં તાજું જણાય છે. તેમણે ક્યારેક જે તે સાત્ત્વિક ભાવની ચર્ચામાં પૂર્વપક્ષ ઉઠાવી, તેનું ખંડન કરી પોતાના નિરૂપણને વધુ શાસ્ત્રીય અને તર્કશુદ્ધ બનાવ્યું છે. અન્ય તાદ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં આનો શાસ્ત્રીય વિમર્શ જોવા મળતો નથી.

આ જ રીતે, વ્યભિચારિભાવો અંગે પણ ખૂબ વ્યવસ્થિત નિરૂપણ તેમણે કર્યું છે. તે હવે જોઈએ.

'રસતરંગિણી'ના પાંચમા તરંગમાં આન્તર વિકારરૂપ વ્યભિચારિભાવોનું નિરૂપણ આરંભતાં, ભાનુદત્ત સૌ પ્રથમ ભરતસંમત નિર્વેદાદિ તેત્રીસ વ્યભિચારીઓનો નામનિર્દેશ કરે છે. તે પછી, વ્યભિચારીનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ નોંધે છે કે,

इतस्ततो रसेषु सञ्चारित्वमनेकरसलिष्ठत्वमनेकरसव्याप्यत्वं व्यभिचारित्वम् ।^{૨૩}

રસને વિષે અહીંથી-ત્યાંથી સંચાર કરતાં હોવાથી, અનેક રસોમાં રહેતા હોવાથી અને અનેક રસોને વ્યાપીને રહેતા હોવાથી તેમનું વ્યભિચારિત્વ મનાય છે.

ભરતે પણ કહ્યું છે કે,

વિવિધમામિમુરખ્યેન રસેષુ ચરન્તીતિ વ્યમિચારિણ : ૧૨૪

વળી, તેને બીજી રીતે સમજાવતાં, ત્યાં કહ્યું છે કે,

વાગ્ગસત્ત્વોપેતાઃ પ્રયોગો રસાન્નચરન્તીતિ વ્યમિચારિણઃ ૧૨૫

અર્થાત્, જે વાણી, અંગ તથા સત્ત્વથી યુક્ત થઈને પ્રયોગમાં રસોનું વહન કરે છે, તે વ્યભિચારીઓ.

જો કે, ભાનુદત્તે આ પ્રમાણેની નોંધ આપી નથી પરંતુ સાત્ત્વિક ભાવોથી તેનું પાર્થક્ય નિર્દેશતાં કહ્યું છે કે, વ્યભિચારિભાવોમાં રોમાંચ વગેરેના અંતર્ભાવ થતા નથી, કેમ કે, રોમાંચ વગેરે તો શારીરિક ભાવ છે, જ્યારે નિર્વેદાદિ આંતરભાવરૂપ મનાયા છે.

ન ચ રોમાઞ્ચાદર્શતિ વ્યક્તિસ્તેષામપિ સંગ્રાહ્યત્વાત્ તે ચ ભાવાઃ સ્મરેતા વ્યભિચારિણ એતે ત્વાન્તરા વ્યમિચારિણ ઇયાન્વિશેષઃ ૧૨૬

હવે અહીં તેઓ એક પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે, નિર્વેદ વગેરે, સ્થાયી અને વ્યભિચારી એમ બન્નેરૂપ કેવી રીતે હોઈ શકે? પરંતુ આ પ્રશ્ન યોગ્ય નથી તેમ જણાવતાં તેઓ કહે છે કે, રસાનુભૂતિ દરમિયાન નિર્વેદાદિનું સ્થાયિત્વ તથા વ્યભિચારિત્વ (= અહીં તહીં જવાનો ધર્મ) તે ઉપાધિભેદે સિદ્ધ થાય છે. ૨૩

‘દશરૂપક’કારે વ્યભિચારીનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે—

વિશેષાદામિમુરખ્યેન ચરન્તો વ્યમિચારિણઃ । સ્થાયિન્યુન્મગ્નનિર્મગ્નાઃ કલ્લોલા ઇવ કારિણૌ ॥૨૮

અર્થાત્, સમુદ્રના તરંગોની જેમ, જે સ્થાયીમાંથી ઉદ્ભવે છે અને તેમાં જ નિમગ્ન બને છે, તે વિશેષ પ્રકારે વ્યભિચારી બનીને વિચરતા હોવાથી વ્યભિચારી કહેવાય છે.

‘નાદ્યદર્પણ’કારે તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, રસને વિષે ઉન્મુખ એવા સ્થાયી પ્રતિ-
વિશિષ્ટ રીતે વ્યભિચારી થઈને એટલે કે તેને પોષક બનીને જે રહે છે. તેને વ્યભિચારી કહે છે. ૨૯

અને વળી, રતિ વગેરે સ્થાયિભાવ કષારેક સ્થાયી ન હોતાં વ્યભિચારી કહેવાય છે. એટલે કે, પોતાના વિભાવની અધિક્ષાએ તે વ્યભિચારી હોય છે, એ વિગત પણ નાદ્યદર્પણકારે સ્વીકારે છે. તથા ભરતે આપેલ નિર્વેદાદિ તેત્રીસ વ્યભિચારીઓ ઉપરાંત અન્ય ભાવો જેવા કે સૂખ, તૃષ્ણા, મૈત્રી, મુદિતા, શ્રદ્ધા, હયા, ઉપેક્ષા, ક્ષમા, માર્દવ, આજ્ઞવ, દાક્ષિણ્ય વગેરે પણ વ્યભિચારીઓ સંભાવી શકે તેમ જણાવે છે.

નિર્વેદ વગેરે તેત્રીસ વ્યભિચારિ ભાવોનું સ્વરૂપ લગભગ દરેક નાદ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં બહુધા એકસરખી રીતે જ નિરૂપાયું છે, કેમ કે, તેને વિષે તો ભરતથી જુદા પડવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, એમ કહી શકાય, અને આથી સર્વસ્વીકૃત એવા વ્યભિચારીઓનું ભાનુદત્તે કરેલા સ્વરૂપ-નિરૂપણ કરવાનું અત્રે ઉચિત માન્યું નથી. પરંતુ વ્યભિચારીઓ અંગે તેમણે જે અન્ય વિગતો નિર્દેશી છે તે, તથા ‘છલ’ નામે નવીન વ્યભિચારીની ઉદ્ભાવના જે વિચારી છે, તેના સ્વરૂપ અંગેની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

ભરત પ્રમાણે, કુલ તેત્રીસ વ્યભિચારિ ભાવોનું, તેના વિભાવો તથા અનુભાવો સાથે નિરૂપણ કર્યા પછી ભાનુદત્ત જણાવે છે કે, કામની હસ અવસ્થાઓમાં ગણાવાયેલ અભિલાષ, શુભકથન તથા પ્રલાપ એ ત્રણ અવસ્થાઓ કે જે માનસભાવરૂપ છે, તેને સ્વતંત્ર વ્યભિચારીરૂપ માની શકાય નહીં પરંતુ તેમનો અંતર્ભાવ ઉપર નિર્દિષ્ટ તેત્રીસ વ્યભિચારીઓમાં જ થઈ જાય છે. જેમ કે, ઐત્સુક્યમાં અભિલાષ, વર્ણનાત્મક સ્મૃતિમાં શુભકથન અને ઉન્માદમાં પ્રલાપનો સમાવેશ થાય છે, આ વિગતને પૂર્વપક્ષ ઉઠાવીને રજૂ કરતાં, ભાનુદત્ત નોંધે છે કે,

ભાનુદત્ત અનુસાર સાત્ત્વિક ભાવો તથા વ્યભિચારિ ભાવો ।

નનુ દશાવસ્થાસ્વમિલાષગુણકથાપ્રલાપા વ્યભિચારિભાવાઽભ્યન્તરે ન ગણિતાસ્તંત્ કિં સ્વતન્ત્રા
એવેતિ ચેન્ન । ઔત્સુક્યેઽમિલાષસ્ય વર્ણનાત્મકસ્મૃતૌ ગુણકથાયા ઉન્માદે પ્રલાપસ્યાન્તર્માષાત્ । ૩૦

આ રીતે, ભરતસંમત તેત્રીસ વ્યભિચારીઓ જ સ્વીકારતા બાનુદત્ત વિશેષમાં 'છલ' નામે એક
નવીન વ્યભિચારી પણ આપે છે. તેઓ નોંધે છે કે,

અત્ર પ્રતિમાતિ-છલમશ્કિકો વ્યભિચારિભાવ इति । 'ताम्बूलाहरणच्छलेन रमसा स्लेषोऽपि संविधितः'
इति शृङ्गारे दर्शनात् । रौद्रे चेन्द्रजात्यादिदर्शनात् । हास्ये च न्यपदेशाऽन्यापदेशयोर्दर्शनात् । वीथीमेद
दर्शनाच्च । ૩૧

શુંગારમાં પ્રાપ્ત થતાં ઉદાહરણો, રૌદ્રમાં જણાતા ઈન્દ્રજાલ વગેરે, હાસ્યમાં આવતા વ્યપદેશ
તથા અન્યાપદેશને લીધે તથા વીથીમેદમાં પણ તે જણાય છે તેથી. 'છલ' એક સ્વતન્ત્ર વ્યભિચારી છે.

તેનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં કહ્યું છે કે સંગુપ્તક્રિયાસમ્પાદનં છલમ્ । ૩૨

સુપ્તક્રિયાનું સંપદાન 'છલ' કહેવાય છે. તે અપમાન, પ્રતિપક્ષની ખરાબ ચેષ્ટાઓ વગેરેથી
જન્મે છે. એટલે કે, તે તેના વિભાવો છે અને વક્રોક્તિ, દૂષ્ટુરિમત; દૂષ્ટુરિક્ષણ, સ્વભાવનું પ્રચ્છાદન
વગેરે તેના અનુભાવો છે.

વિભાવા અવમાનપ્રતિપક્ષકુચેષ્ટાદયઃ । અનુભાવા વક્રોક્તિનિમૂતસ્મિત્ત નિમૂતવીક્ષણ પ્રકૃતિ-
પ્રચ્છાદનાદયઃ । ૩૩

આ ઉપરાંત, બાનુદત્ત જે તે રસના વ્યભિચારીઓનો પૃથક્ નિર્દેશ પણ કરે છે, તદ્વતુસાર,
સંભોગ શુંગારમાં આલસ્ય, ઉગ્રતા અને જુશુપ્સા હોતાં નથી. વિપ્રલંભમાં આલસ્ય, ગ્ધાનિ, નિવેદ,
અમ, શંકા, નિદ્રા, ઔત્સુક્ય, અપસ્માર, સુપ્ત, વિખેધ, ઉન્માદ, જડતા અને અસૂયા-એટલા
વ્યભિચારીઓ નિરૂપાય છે, હાસ્યમાં અવહિત્યા, આલસ્ય, નિંદ્રા, સુપ્ત, પ્રખેધ અને અસૂયા હોય છે,
લો કરુણમાં વળી મોહ, નિવેદ, દૈન્ય, જડતા, વિષાદ, ભ્રમ, અપસ્માર, ઉન્માદ, વ્યાધિ, આલસ્ય,
સ્મૃતિ, વેપથુ, સ્તંભ, સ્વરભેદ તથા અશ્રુ નામના વ્યભિચારીઓ આવે છે. રૌદ્રરસમાં ઉત્સાહ, સ્મૃતિ,
સ્નેહ, આવેગ, અમર્ષ, રોમાંચ, અપલતા, ઉગ્રતા, સ્વરભેદ અને કંપ હોય છે, જ્યારે વીરમાં ઉત્સાહ,
ધૃતિ, મતિ, ગર્વ, આવેગ, અમર્ષ, ઉગ્રતા અને રોમાંચનું નિરૂપણ થાય છે. ભયાનકમાં સ્તંભ, સ્વેદ
ગદ્ગદત્વ, રોમાંચ, વૈવશ્ય, શંકા, મોહ, આવેગ, દૈન્ય, અપલતા, ત્રાસ, અપસ્માર, પ્રલય અને મૂઝા
નામના વ્યભિચારીઓ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ખીલત્સરસમાં અપસ્માર, મોહ, આવેગ તથા વૈવશ્ય જેવા
મળે છે તો અદ્દ્યુતમાં વળી સ્તંભ, સ્વેદ, ગદ્ગદત્વ, અશ્રુ, રોમાંચ, વિભ્રમ તથા વિસ્મયનું નિરૂપણ
કરવામાં આવે છે. આ જ રીતે, અન્ય વ્યભિચારીઓ પણ વિચારી શકાય.

અહીં, સામાન્ય રીતે જેને સાત્ત્વિક ભાવો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેમની ગણના પણ જે
તે રસને વિષે રહેલ જે તે વ્યભિચારિસમૂહમાં કરવામાં આવી છે, જે નોંધપાત્ર છે. સાત્ત્વિક ભાવોના
નિરૂપણ પ્રસંગે તેમને વ્યભિચારીથી પૃથક્ દર્શાવતા બાનુદત્ત અહીં તે જ સાત્ત્વિક ભાવોને અન્ય
વ્યભિચારી ભાવોની કક્ષામાં મૂકે છે, તે સુક્તિસંગત જણાતું નથી. પરંતુ અભિનવશુપ્તે શાન્તરસની
ચર્ચા દરમ્યાન 'અભિનવભારતી'માં ફરેક ભાવોનું સ્થાયિત્વ, અનુભાવવ, ચિત્તજત્વ અને સંચારિત્વ
સંદર્ભ પ્રમાણે હોઈ શકે એવું જે સૂચવ્યું છે, તેનું જ સમર્થન અહીં બાનુદત્ત કરતા હોય એમ
વિચારી શકાય.

અંતે બાનુદત્ત જથ્થાવે છે કે, સ્થાયી પણ વ્યભિચરિત થાય છે.

સ્થાયિનોડપિ વ્યભિચરન્તિ । ૩૪

જેમ કે: હાસ્ય સ્થાયી શૃંગારમાં; રતિ સ્થાયી શાન્ત, કડુષ્ણ તથા હાસ્યમાં; ભય તથા શોક સ્થાયી કડુષ્ણ અને શૃંગારમાં; ક્રોધ સ્થાયી વીરમાં; જુગુપ્સા સ્થાયી ભયાનકમાં વ્યભિચારીરૂપ છે; જ્યારે ઉત્સાહ અને વિસ્મય તો બધા જ રસોને વિષે વ્યભિચારીરૂપે આવી શકે.

આમ, બાનુદત્તે સાત્ત્વિક બાવો અને વ્યભિચારી બાવોની વિચારણામાં મૌલિક અભિગમ દાખવ્યો છે.

પાઠટીપ

૧. પ્રસ્તુત લેખમાં શ્રી દેવદત્ત કૌશિક દ્વારા સંપાદિત, મુન્શીરામ મનોહરલાલ પબ્લિશર્સ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ, નવી દિલ્હી, ૧૯૭૪ માં પ્રકાશિત આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરાયો છે.
૨. રસતરંગિણી, ૧, પૃ. ૪
૩. એજન, ૪, પૃ. ૫૦
૪. 'દશરૂપક', (શ્રી હનુરીપ્રસાદ દિવેદી તથા શ્રી પૃથ્વીનાથ દિવેદી દ્વારા સંપાદિત અને રાજકમલ પ્રકાશન, દિલ્હી, ૧૯૭૧માં પ્રકાશિત), ૪. ૪ B-૫ A
૫. રસતરંગિણી, ૪, પૃ. ૫૦

તન્ન નિર્વેદસ્મૃતિપ્રમૂતીનામપિ સાત્ત્વિકવ્યપદેશાપ્તે: । ન ચ પરદુઃખમાવનાયામષ્ટાવેતે સમુત્પચ્ચન્તં હત્યનુકૂલશબ્દોર્થ: । અત એવ સાત્ત્વિકત્વમપ્યેતેષામિતિ વાચ્યમૂ । નિર્વેદાદેરપિ પરદુઃખ-ભાવનાયામપ્યુત્પત્તેરિતિ ।

૬. રસતરંગિણી, ૪, પૃ. ૫૦
૭. નાટ્યશાસ્ત્ર, ભાગ ૧, ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સીરીઝ, ૧૯૫૬, પૃ. ૩૭૪-૭૫
૮. નાટ્યદર્પણ, (સંપા. ડૉ. નગેન્દ્ર, પ્રકા. દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય, દિલ્હી, ૧૯૬૧), ૩. સં. ૧૬૪
૯. નાટ્યશાસ્ત્ર, ભાગ ૧. પૃ. ૩૩૩ ઉપરની અભિનવભારતી.
૧૦. રસતરંગિણી, ૪, પૃ. ૫૨
૧૧. એજન, પૃ. ૫૩
૧૨. એજન, પૃ. ૫૪
૧૩. એજન, પૃ. ૫૪
૧૪. એજન, પૃ. ૫૫
૧૫. એજન, પૃ. ૫૬
૧૬. એજન, પૃ. ૫૭
૧૭. એજન, પૃ. ૫૭
૧૮. એજન, પૃ. ૫૭-૫૮—સ્તમ્ભાદય: શરીરધર્માસ્તિષાં સાહચર્યકથનેન પ્રલયોડપિ શરીરધર્મ એવ । તેનાડત્ર ચેષ્ટાપદેન શરીરચેષ્ટૈવાડમિમતા । મનસસ્તુ કર્મ ભવતિ ન તુ ચેષ્ટા । અત એવ ચેષ્ટાશ્રય: શરીરમિતિ શાસ્ત્રીય લક્ષણમૂ ।
૧૯. એજન, પૃ. ૫૯
૨૦. એજન, પૃ. ૬૧
૨૧. એજન, પૃ. ૬૧—ન ચાક્ષાકૃષ્ટિનેત્રમર્દનાદીનામપિ ભાવત્વાપત્તિ: । તેષાં ભાવલક્ષણાભાવાત્ ।
૨૨. એજન, પૃ. ૬૧
૨૩. રસતરંગિણી, ૫. પૃ. ૬૩
૨૪. નાટ્યશાસ્ત્ર, ૭. પૃ. ૩૫૫
૨૫. એજન, પૃ. ૩૫૫
૨૬. રસતરંગિણી, ૫. પૃ. ૬૩
૨૭. એજન, પૃ. ૬૩—નનુ નિર્વેદાદે: સ્થાયિત્વં વ્યભિચારિત્વં ચ કથમિતિ ચેન્ન, રસપર્યન્તસ્થાયિત્વ મિતસ્તતેગામિત્વઞ્ચોપાધિભેદમાદાયોભયસમ્ભવાત્ ।
૨૮. દશરૂપક, ૪. ૭
૨૯. નાટ્યદર્પણ, ૩.૧૬૪ ઉપરની વૃત્તિ
૩૦. રસતરંગિણી, પૃ. ૬૯
૩૧. એજન, પૃ. ૬૯-૧૦૦
૩૨. એજન, પૃ. ૧૦૦
૩૩. એજન, પૃ. ૧૦૦
૩૪. એજન, પૃ. ૧૦૧

બાનુદત્ત અનુસાર સાત્ત્વિક બાવો તથા વ્યભિચારિ બાવો]

‘ગૂર્જરદેશરાજવંશાવલી’— પ્રમાણિત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી*

ગુજરાતનો રાજકીય ઇતિહાસ અર્વાચીન હોયે ગુજરાતીમાં અને અંગ્રેજીમાં બ્રિટિશ કાલમાં ૧૮૫૦ થી ૧૮૯૮ દરમિયાન લખાવા લાગ્યો તે પહેલાં મરાઠા કાલમાં ‘રંગવિજયગણિ’ નામે જૈન મુનિએ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચ્યો હતો. એ પહેલાં સસ્તનત કાલ તથા મુઘલ કાલમાં અરબી-ફારસીમાં કેટલાક તવારીખ-ગ્રંથ લખાયા હતાં. રંગવિજય-કૃત કાવ્ય પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયું નથી, પરંતુ શ્રી. અંબાલાલ પ્રે. શાહે ત્રણ હસ્તપ્રતો પરથી એને સંપાદિત કરેલું તે ૧૯૬૮ માં ‘સ્વાધ્યાય’ સામયિકમાં પ્રગટ થયું છે. એમાં કૃતિનું નામ ‘ગૂર્જરદેશરાજવંશાવલી’ આપવામાં આવ્યું છે. મુનિ જૈનવિજયગણિએ એને ‘ગુર્જરદેશ ભૂપાવલી’ તરીકે ઓળખાવી છે. એના આઠ શ્લોકમાં ‘ગુર્જર ભૂપોનાં નામો’ અને અંતિમ શ્લોકોમાં ‘ગુર્જર દેશના ભૂપતિઓનાં નામો’ અને ‘ગુર્જર ભૂપોનાં અભિધાનો’ એવા શબ્દ પ્રયોજ્યા છે, જ્યારે કૃતિની પુષ્પિકામાં ‘શ્રી ગૂર્જરદેશ નિર્મિત રાજ્ય સ્થિતિઓનાં નામો’ નિર્દિષ્ટ છે. આ પરથી કવિના મનમાં ‘ગૂર્જરદેશ ભૂપનામાવલી’ શીર્ષક હોય એ વધુ સંભવિત છે. કાવ્ય કુલ ૯૫ શ્લોકોમાં રચાયું છે. મગધાચરણના શ્લોકમાં સસ્તનતીને પ્રણામ અને સદ્ગુરુનું સ્મરણ કરેલ છે. વંશાવલીઓનું નિરૂપણ વીરનિર્વાણના સમયથી માંડીને કવિના સમય સુધી અર્થાત્ વિ.સં. ૧૮૬૫ (ઈ.સ. ૧૮૦૯) સુધી કરવામાં આવ્યું છે. શ્લો. ૯૪ માં રંગવિજયે વિ.સં. ૧૮૬૫ ના ફાગણ સુદ પૂનમને ગુરુવારે ગૂર્જર ભૂપતિઓનાં નામ નિખન્ધિત કર્યાનું જણાવ્યું છે તે શ્લોક ૯૫ માં રંગવિજયે આ કૃતિની રચના રોમટ યવનરાજનો આદેશ મેળવી ભૂગુપ્તર(ભર્ય)માં ક્ષાત્ર ભગવન્તરાયના વચનથી સાંભળીને સંદર્ભાતઃ કરી હોવાનું દર્શાવ્યું છે, કાવ્યના સંપાદક નોંધે છે તેમ રોમટ રાજ અને ભગવન્તરાય વિશે કોઈ વિશેષ માહિતી અપાઈ નથી. હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓમાં ‘પ.’ રંગવિજય’ અને ‘પ.’ રંગવિજયગણિ’ એટલો જ નિર્દેશ કરાયો છે, એમના ગુરુનું નામ જણાવ્યું નથી.

૧૯ મી સદીના આરંભમાં ગુજરાતમાં પેશવાઈ સત્તા શિથિલ થઈ હતી તે વડોદરાના ગાયકવાડ કુટુંબનું વર્ચસ પ્રવર્તતું હતું. ભર્યમાં નવાળી હકુમતના અંત આવતાં અંગ્રેજ સરકારની સત્તા સ્થપાઈ હતી (ઈ.સ. ૧૭૭૨). ગાયકવાડ કુટુંબમાં ગોવિંદરાવનો પુત્ર આનંદરાવ રાજપદ પામ્યો હતો, પરંતુ તે નિર્જાણ હોઈ સત્તાનાં સૂત્ર એના કાકા કૃતેસિંહરાવે હસ્તગત કર્યાં હતાં. પેશવાએ પોતાના હિસ્સાનો ઇન્દ્રો ગોવિંદરાવના પુત્ર ભગવન્તરાયને આપ્યો હતો (૧૮૦૦-૧૮૧૪). આ કાવ્યના અંતિમ શ્લોકમાં જણાવેલ રોમટ યવનરાજ, ભર્યના સંદર્ભમાં જોઈએ તો અંગ્રેજ રાજ હોઈ શકે. તે એમાં જણાવેલ ક્ષાત્ર ભગવન્તરાય એ આ ભગવન્તરાય ગાયકવાડ હોય, અથવા ભર્યનો કોઈ સ્થાનિક ખત્રી હોય.

રંગવિજય જૈન મુનિ હોઈ પોતે જૈન અનુશ્રુતિની તેમજ જૈન લેખકોએ લખેલા પ્રબંધ ગ્રંથોની જાણકારી ધરાવતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. યવન વંશોના ભૂપતિઓની ખાખતમાં તેમને ભગવન્તરાય દ્વારા કે કોઈ અન્ય દ્વારા મુસ્લિમ લેખકોએ લખેલ તવારીખની કંઈ માહિતી મળી હશે ઈ. પૂ. ૫૨૭ થી લગભગ ઈ.સ. ૧૭૬૦ સુધીનો સમયપટ ૨૨૮૭ વર્ષો જેટલો વિસ્તૃત છે. એટલા લાંબા ગાળામાં થયેલ ઉત્તરોત્તર રાજવંશોનાં નામો તથા તે રાજ્યોના રાજ્યકાલની વિગતોનું સંકલન કરવું એ કપરું કામ છે. પ. રંગવિજયગણિએ એ કામ વિવિધ અનુશ્રુતિઓના આધારે યથાશક્તિ પાર પાડ્યું એ હકીકત એ સમયની ઉપલબ્ધ સાધનસામગ્રીની મર્યાદિત ધૃતતા જેતાં પ્રશસ્ય ગણાય. છતાં બ્રિટિશ કાલ દરમિયાન ઇતિહાસનો

* નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, ભો. જો. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

અનેકાનેક સાધનસામગ્રી પ્રકાશમાં આવીને ઇતિહાસ-સંશોધનની અભિનવ દષ્ટિ વિકસી એ સંદર્ભમાં રંગવિજયની આ કૃતિમાંની વિગતોનો પરામર્શ કરવામાં આવે, તો પ્રમાણિત ઇતિહાસની અલગ-અલગ માહિતીની કસોટીએ એ વિગતો કેટલી મથાર્થ નીકળે છે તે એમાંની કેઈ વિગતો એ ઇતિહાસની કેઈ ખૂટતી કડીઓ પૂરી પાડે છે કે કેમ તે તપાસવું ઉપયોગી નીવડે.

૧. રંગવિજય ગુજરાતના ઇતિહાસનો આરંભ વીર નિર્વાણથી સમયથી કરે છે. પરંતુ ગુજરાતના આઠ ઇતિહાસમાં ચાર્ચિતો અત્રે યાદવો તથા બુઝુઓનો વૃત્તાંત મળે છે. એમાં યાદવોના વૃત્તાંતમાં રાજા ઉમ્મેસેનનો સમુદ્રવિજય તથા નેમિકુમાર-નેમિનાથના સંઘર્ષમાં જૈન અનુશ્રુતિમાં ય નિર્દેશ આવે છે. તો અહીં ૨૪ આ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણથી જ કેમ આરંભ કરતો હશે? 'વિચારગ્રેણી' અને 'તિથેશ્વરભાષ્ય'ના જેવા અન્ય જૈન ગ્રંથોમાં પણ આરંભ વીર નિર્વાણથી કરવામાં આવ્યો છે. આથી અહીં રંગવિજય આ જૈન પરંપરાને અનુસરે છે એમ કહી શકાય.

૨. મહાવીર જે દિવસે નિર્વાણ પામ્યા તે દિવસે પાલક તામે રાજ્ય શરૂ કર્યો, તેણે ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ પાલક અવંતિના ચંડ પ્રહોતનો પુત્ર અને વાસુવદ્તાનો ભાઈ થતો. પાલક પછી નંદ વંશના નવ રાજાઓનું શાસન પ્રવર્ત્યું, કુલ ૧૫૫ વર્ષ. અવંતિમાં પાલક પછી વિશ્ણુ અને આર્યક નામે રાજા થયાનું પુરાણો જણાવે છે. 'મુચ્છકટિક' નાટકમાં જુલમી રાજા ગોપાલકને પદમંથ્ર કરી આઠ રાજસૂત્રા હસ્તગત કર્યાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ આ કાવ્યમાં તો પાલક પછી તરત જ નંદ વંશ સત્તા૩૬ થયાનું જણાવેલ છે. પુરાણો અનુસાર નંદ વંશના પહેલા રાજાએ ૮૮ (કે ૨૮) વર્ષ અને પછીના આઠ રાજાઓએ ૧૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પરંતુ 'વિચારગ્રેણી' પણ કુલ ૧૫૫ વર્ષ આપે છે. બીજા બાજુ સિંહલી અનુશ્રુતિ નંદોનો રાજ્યકાલ કુલ ૨૨ વર્ષનો જ હોવાનું જણાવે છે.

૩. ચંદ્રગુપ્તે સ્થાપેલો મૌર્ય વંશ ૧૦૮ વર્ષ સત્તા૩૬ રહ્યો. 'વિચારગ્રેણી' પણ ૧૦૮ વર્ષ આપે છે. પરંતુ પુરાણો પ્રમાણે મૌર્ય વંશ કુલ ૧૩૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું.

૪. રંગવિજય મૌર્ય વંશ પછી પુષ્પસિંહે ૩૦ વર્ષ, પછી બલમિત્ર-ભાતુમિત્રે ૬૦ વર્ષ, પછી નરસિંહને ૪૦ વર્ષ, પછી ગર્દભિરમે ૧૩ વર્ષ અને પછી શક રાજાએ ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું જણાવી, વીરનિર્વાણ પહેલાં $૬૦ + ૧૫૫ + ૧૦૮ = ૩૨૩$ વર્ષ અને એ પછી $૩૦ + ૬૦ + ૪૦ + ૧૩ + ૪ = ૧૪૭$ વર્ષ મળી કુલ ૪૭૦ વર્ષ થયાનું જણાવે છે. પછી ક્ષિણિગમાં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો, એણે પોતાનો સંવત્ પ્રવર્તાવ્યો. આમ એ પહેલાં ૪૭૦ વર્ષ વીરનિર્વાણ સંવત્ ચાલ્યો હતો. નરસિંહને 'વિચારગ્રેણી'માં નભાવકન કહ્યો છે. એ ગુહા-અક્ષિતેશ્વરમાં જણાવેલ શક રાજા તહપાન છે. એ અભિ-લેખમાં તો એનાં વર્ષ ૪૩ મી ૪૬ જણાવ્યાં છે.

૫. આમ જૈન અનુશ્રુતિમાં વીરનિર્વાણથી વિક્રમાદિત્યના રાજ્યના આરંભ સુધી ૪૭૦ વર્ષ વીત્યાં હોવાનું જણાવ્યું છે. જૈન અનુશ્રુતિમાં વીરનિર્વાણ સંવત્ હાલ એ રીતે જ ગણાય છે. પરંતુ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે આ બધા રાજાઓનું શાસન ગુજરાતમાં પ્રવર્તેલું ખરું? અવંતિ (મળવા) ગુજરાતની નજીક હોઈ પાલકની સત્તા ગુજરાત પર પ્રચ્છરી હોય એવું સંભવે પણ નંદોની રાજસૂત્રા આ પ્રદેશ પર પ્રચ્છરી હોવાનો પુરાવો મળ્યો નથી. મૌર્ય વંશમાં ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકની સત્તા આ પ્રદેશમાં પ્રવર્તી હતી એવું આભિલેખિક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે. સંપ્રતિની રાજસૂત્રા પણ અહીં પ્રવર્તી હશે, પણ શંકા

• નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, ભો. જી. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ.

‘ગૂર્જરદેશરાજવંશાવલી’ પ્રમાણિત ઇતિહાસની દષ્ટિએ]

વંશના સ્થાપક પુષ્પમિત્રની સત્તા ગુજરાતમાં હતી એવું માનવા માટે કોઈ પ્રમાણ મળ્યું નથી. બલ-મિત્રથી માંડીને શક સુધીના રાજાઓ માળવામાં રાજ્ય કરતા હોય અને તેઓની સત્તા લાટ પર પણ પ્રસરી હોય એ સંભવિત છે.

૬. રંગવિજય જણાવે છે કે વિક્રમાદિત્યે ઉજ્જનમાં ૮૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તે પછી એનો પુત્ર રાજ થયો. આ પુત્રના નામ તથા રાજ્યકાલની વિગત અહીં આપી નથી, પરંતુ એના રાજ્યકાલના અંતે વિક્રમ સંવતને ૧૩૫ વર્ષ થયાનું જણાવ્યું છે એ પરથી વિક્રમાદિત્યના પુત્રે ૪૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યાનું દર્શિત થાય છે. પરંતુ 'વિચારગ્રંથો'માં મેરુતુંગ જણાવે છે કે વિક્રમાદિત્યે ૬૦ વર્ષ, એના પુત્ર ધર્માદિત્ય-વિક્રમચરિત્રે ૪૦ વર્ષ, પછી ભાર્ગવિરાજે ૧૧ વર્ષ, નાઈલે ૧૪ વર્ષ અને નાહડે ૧૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ રીતે વિક્રમ સંવત કુલ ૧૩૫ વર્ષ પ્રવર્ત્યો. આ આખતમાં રંગવિજય કોઈ અન્ય અનુશ્રુતિને અનુસરે છે. જૈન અનુશ્રુતિ મિનેન્દર કે અપલક્ષ્ટ જેવા ભારતીય-યવન રાજાના શાસનની નોંધ લેતી નથી. વિક્રમ સંવતની મિતિઓમાં શતકો સુધી 'વિક્રમ' નામ પ્રયોજાયું નથી.

૭. હવે શક સંવત પ્રવર્ત્યો. એના પ્રવર્તક શાલિવાહન રાજાએ ૫૦ વર્ષ, પછી બલમિત્રે ૧૦૦ વર્ષ, હરિમિત્રે ૧૦૦ વર્ષ, ત્રિયમિત્રે ૮૦ વર્ષ અને જાનુએ ૬૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું; તે એ પછી આમ, ભોજ વગેરે સાત રાજા થયા, તેમણે કુલ ૨૪૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ રંગવિજય જણાવે છે, પરંતુ હવે સળંગ વર્ષસંખ્યા શક સંવતની નહિ, પણ વિક્રમ સંવતની જ આપવામાં આવી છે, કેમ કે ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત અઘપર્યંત પ્રચલિત રહ્યો છે. આ ગણતરીએ અહીં વિ.સં ૨૮૫, ૩૮૫ અને ૪૬૫ જણાવ્યાં છે. છેવટમાં આમ, ભોજ વગેરે સાત રાજાઓનો રાજ્યકાલ હસ્તપ્રતોમાં ૨૪૫ વર્ષ આપ્યો છે, તે ખરી રીતે સંપાદક નોંધે છે તેમ ૩૪૫ વર્ષ હોવાં જોઈએ, કેમ કે તો જ છેવટની સંખ્યા વિ.સં ૮૦૨ ની બંધ બેસે તેમ છે.

શક સંવત ૧ થી ૬૬૭ વર્ષનો લાંબો ગાળો જૈન અનુશ્રુતિમાં અટપટો છે. શક સંવત શક રાજા ચાષ્ટનના રાજ્યારોહણથી શરૂ થયો લાગે છે, એની સાથે શાલિવાહનનું નામ અનેક શતકો પછી સંકળાયું છે. શાલિવાહન અર્થાત્ સાતવાહન ખરી રીતે દખ્ખણના સાતવાહન વંશનો રાજા હતો. બલમિત્ર, હરિમિત્ર, ત્રિયમિત્ર અને જાનુ કયા વંશના રાજા હતા એ વિશે કંઈ અણસાર મળતો નથી. એ રાજાઓના દીર્ઘ રાજ્યકાલ પણ અવાસ્તવિક લાગે છે. આમ અને ભોજ ૨૫૪૮: પ્રતીહાર વંશના રાજા છે. આમ નામે ઓળખતો રાજા નાગભટ ૨ જો (ઈ.સ. ૭૬૨-૮૩૪) છે તે રાજા ભોજનો રાજ્યકાલ લગભગ ઈ.સ. ૮૩૬-૮૮૫ નો છે. જયશિખરીનું મૃત્યુ વિ.સં. ૭૫૨ (ઈ.સ. ૬૬૬)માં થયું હોવાનો અને વનરાજ આવડાનો રાજ્યાભિષેક વિ.સ. -૦૨ (ઈ.સ. ૭૪૬)માં થયો હોવાની અનુશ્રુતિ છે તે આમ અને ભોજ તે જયશિખરી અને વનરાજના સમકાલીન બણ્યા છે, એની સાથે સમયનો મેળ મળતો નથી. રંગવિજય આમ-ભોજના વંશના બીજા પાંચ રાજાઓનાં નામ આપતા નથી તે એ સાત રાજાઓનો કુલ રાજ્યકાલ ૨૪૫ (૧ ૩૪૫) વર્ષનો જણાવે છે.

ખરી રીતે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મૌર્ય કાલ પછી આ લાંબા ગાળા માટે બ્રિટિશ કાલમાં વિપુલ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે. સિક્કાઓના આધારે ત્રીસેક ક્ષત્રપ રાજાઓનાં નામ જણવા મળ્યાં છે. સિક્કાઓ પર તે રાજાનું પૂરું નામ અને સિક્કા પડાવ્યાનું વર્ષ આપેલ છે તે પરથી આ સર્વ રાજાઓની વંશાવળી તથા સાલવારી બંધ બેસાડી શકાઈ છે. લગભગ ઈ.સ. ૭૮ થી ૪૦૦ સુધીના આ શક કુલનો ઇતિહાસ સિક્કાઓ તથા શિલાલેખો પરથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. તે પછી રાજા શર્વ બદારકના

સિક્કા પ્રાપ્ત થયા છે એ પછી ગુજરાતમાં મગધના ગુપ્ત સમ્રાટ કુમારગુપ્ત ૧ લાનું અને સ્કંદગુપ્તનું શાસન પ્રવલ્યું, લગભગ ઈ.સ. ૪૧૫ થી ૪૭૦ સુધી. ગુજરાતમાં ગુપ્તકાલ ધણો દુઃકો છે, પણ ક્ષત્ર્ય કાલની જેમ એ પછીનો મૈત્રકકાલ લાંબો સમયપટ રોકે છે. તાત્રપત્રો પર કૌતરેલાં દાનશાસનો પરથી મૈત્રક વંશના ૧૬ રાજાઓનો ઇતિહાસ જાણવા મળ્યો છે. તેઓએ લગભગ ઈ.સ. ૪૭૦ થી ૭૮૮ સુધી રાજ્ય કર્યું. દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્રમાં ગાડુલક અને સૌંધવ વંશ સત્તાઈદ થયા. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગૌફટક, કટવ્યુરિ, ચાહમાન, સેંદ્રક, ચાલુક્ય અને રાષ્ટ્રકૂટ વંશની રાજસત્તા પ્રવર્તી. તેઓનો ઇતિહાસ પણ તાત્રપત્રો પરથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. ઈ.સ. ૭૮ થી ૭૮૮ સુધીના લાંબા સમયપટનો ઇતિહાસ હવે વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રકાશમાં આવ્યો છે, ન્યારે જૈન અનુશ્રુતિને અનુસરતા રંગવિજયે ક્ષત્ર્યો, ગુપ્તો મૈત્રકો વગેરે રાજવંશોની લેશમાત્ર નોંધ લીધી નથી. એ સમયે આ સમગ્ર ઇતિહાસ લગભગ અંધ-કારમય હતો.

૮. ચાપોતકટ (ચાવડા) અને ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશના વૃત્તાંતથી રંગવિજય ગૂર્જરદેશના રાજવંશોની નક્કર માહિતી પૂરી પાડે છે. ચાપોતકટ વંશમાં વનરાજ-સં. ૮૦૨થી ૬૦ વર્ષ, યોગરાજ-સં. ૮૬૨થી ૩૫ વર્ષ, દેગરાજ-સં. ૮૬૭થી ૨૫ વર્ષ, બ્રહ્મ-સં. ૯૨૨ થી ૨૯, વર્ષ વયરસિંહ-સં. ૯૫૧ થી ૨૫ વર્ષ, રત્નાદિત્ય-સં. ૯૭૬થી ૧૫ વર્ષ અને સામન્તસિંહ સં. ૯૯૧ થી ૭ વર્ષ એમ સાત રાજા કુલ ૧૯૬ વર્ષ રાજ્ય કરી ગયા.

ચૌલુક્ય કાલના કવિઓએ તથા સત્તનતકાલના પ્રખ્યાતકારોએ ચાપોતકટ અને ચૌલુક્ય વંશના રાજાઓનાં ચરિત્ર નિરૂપ્યાં છે, પ્રખ્યાતોમાં તેઓના રાજ્યકાલની વિગતો ય આપવામાં આવી છે. ચાપોતકટ વંશ માટે બે લિન્ન અનુશ્રુતિઓ પ્રચલિત છે, તે પૈકી રંગવિજય ખીજી અનુશ્રુતિને અનુસરે છે. આ અનુશ્રુતિ ‘પ્રખ્યન્ધચિન્તામણિ’ ‘કુમારપાલપ્રખ્યન્ધ’, ‘પ્રવચન પરીક્ષા’ અને ‘મિરાતે અહમદીમાં’ આપેલી છે, ને આગળ જતાં ‘રત્નમાળ’ પણ એ જ આપે છે. વિચારગ્રેષ્ઠી પહેલી અનુશ્રુતિને અનુસરે છે; ચાપોતકટ વંશનો રાજ્યકાલ સં. ૮૨૧ થી ૧૦૧૭ આપે છે. ચાપોતકટ વંશનો અંત વિ. સં. ૯૯૮ માં આવ્યો એ સુનિશ્ચિત છે, પરંતુ એનો આરંભ વિ. સં. ૮૦૨ માં થયો ને એ વંશ કુલ ૧૯૬ વર્ષ સત્તાઈદ રહ્યો એ તુલનાત્મક કાલગણનાની દૃષ્ટિએ શંકાસ્પદ જણાયું છે. જયશિખરીનો સમ-કાલીન આમ રાજા ઈ. સ. ૭૯૨—૮૩૩ માં અને વનરાજનો સમકાલીન ભોજા ઈ. સ. ૮૩૬—૮૮૫ માં રાજ્ય કરી ગયો તે પરથી તો ચાપોતકટ વંશનો રાજ્યકાલ ખરેખર વિ. સં. ૯૦૨ થી ૯૯૮ અર્થાત્ ૯૬ વર્ષનો હોવાનું માલૂમ પડે છે. રંગવિજયના સમયમાં આ તુલનાત્મક કાલગણનાની સંશોધનદૃષ્ટિ વિકસી નહોતી.

૯. રંગવિજય ચૌલુક્ય વંશમાં મૂલરાજ-વિ. સં. ૯૯૮થી ૫૫ વર્ષ, ચામુંડરાજ-સં. ૧૦૫૩થી ૧૩ વર્ષ, વલ્લભરાજ-સં. ૧૦૬૬માં ૬ મહિના, દુર્લભરાજ-સં. ૧૦૬૬ થી ૧૧૧૧ વર્ષ, ભીમદેવ-સં. ૧૦૭૮ થી ૪૨ વર્ષ, કર્ણદેવ-સં. ૧૧૨૦ થી ૩૦ વર્ષ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ-સં. ૧૧૫૦ થી ૪૯ વર્ષ, કુમારપાલ સં. ૧૧૯૯ થી ૩૧ વર્ષ, અજયપાલ સં. ૧૨૩૦ થી ૩ વર્ષ મૂલરાજ સં. ૧૨૩૩ થી ૬૩ વર્ષ, એ રીતે ૧૧ રાજાઓએ કુલ ૩૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ જણાવે છે. એ સામાન્ય રીતે દરેક રાજાની વિગત એકેક શ્લોકમાં જ આવે છે, પરંતુ રાજા કુમારપાલ માટે એ ૧૧ શ્લોક આપે છે. રંગવિજય ‘પ્રખ્યન્ધ-ચિન્તામણિ’માં આપેલ વૃત્તાંતને અનુસરે છે. કુમારપાલના રાજ્યકાલનો અંત વિ. સં. ૧૨૩૦ માં નહિ, પણ ‘વિચારગ્રેષ્ઠી’ જણાવે છે તેમ વિ. સં. ૧૨૨૯ માં આવ્યો હોતો એવું અજય-

‘ગૂર્જરદેશરાજવંશાવલી’ પ્રમાણિત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ]

[૮૩

પાલના સં. ૧૨૨૯ ના અભિલેખ પરથી માલુમ પડ્યું છે. આ અનુસાર વિચારગ્રેષ્ઠી પ્રમાણે અન્યપાલે સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય. મૂલરાજ ૨ જાનો રાજ્યકાલ 'પ્રબંધ-ચિંતામણિ'માં સં. ૧૨૩૩ થી ૧૨૩૫ અને વિચારગ્રેષ્ઠીમાં સં. ૧૨૩૨ થી ૧૨૩૪ જણાવ્યો છે. તે પછી ભીમદેવ ૨ જાએ રાજ્ય કર્યું એવું અન્ય સર્વ પ્રાચીન ગ્રંથો જણાવે છે. મને લાગે છે કે રંગવિજયના કાળમાં કે એવી પ્રતિષ્ઠામાં મૂલરાજને લગતા શ્લોકની ખીજ પકિત અને એ પછી ભીમદેવને લગતા શ્લોકની પહેલી પકિત છૂટી ગઈ છે. રાજ્યો ૧૧ થયા ને કુલ રાજ્યકાલ ૩૦૦ વર્ષનો હતો એ વિગતોનો મેળ જો જાય તેમ છે. ભીમદેવ ૨ જા પછી ત્રિભુવનપાલે એ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. પ્રબંધ-ચિંતામણિ, વિચારગ્રેષ્ઠી વગેરે ગ્રંથોમાં આ રાજાનો નિર્દેશ કરાયો નથી, એ અનુસાર રંગવિજય પણ કરતા નથી. પરંતુ કેટલીક પટ્ટાવલીઓ ત્રિભુવનપાલનો નિર્દેશ કરે છે તે એવું સં. ૧૨૬૯ નું દાનશાસન પ્રાપ્ત થયું છે. આથી મૂલરાજના વંશનો અંત સં. ૧૨૬૮માં નહિ, પણ ખરી રીતે સં. ૧૩૦૦ માં આવ્યો હતો.

૧૦. પછી રંગવિજય વાઘેલા વંશના વૃત્તાંતમાં વીરધવલ-સં. ૧૨૬૮ થી ૧૦ વર્ષ, વીસલદેવ-સં. ૧૩૦૮ થી ૧૮ વર્ષ, અર્જુનદેવ-સં. ૧૩૨૬ થી ૧૪ વર્ષ, સારંગદેવ-સં. ૧૩૪૦ થી ૨૧ વર્ષ અને કણ્ઠદેવ-સં. ૧૩૬૧ થી ૭ વર્ષ એમ એકંદરે સં. ૧૨૬૮ થી ૧૩૬૮ સુધી રાજ્ય કરી ગયાનું જણાવે છે. કવિ રાજા વીરધવલના સંદર્ભમાં મહામાત્ય વસ્તુપાલ-તેજપાલનો નિર્દેશ કરે છે ને વીસલદેવનો સંદર્ભમાં એણે વીસલનગર વસાવ્યું ને દર્બાવતીમાં કિલ્લો બંધાવ્યો તેમજ એના સમયમાં જગદ્દેવ શેઠ થયા એવી વિગત આપે છે એ નોંધપાત્ર છે.

પ્રમાણિત ઇતિહાસના આધારે વાઘેલાના ઔલુક્ય વંશનો આરંભ અણહિલવાડમાં વીસલદેવથી સં. ૧૩૦૦ માં થયો હતો, વીરધવલ તો માત્ર ઘોળકાનો રાણો હતો ને સં. ૧૨૬૪માં મૃત્યુ પામ્યો હતો. વીસલદેવ ત્રિભુવનપાલ પછી સં. ૧૩૦૦ માં અણહિલવાડની ગાદીએ આવ્યો હતો. એણે ત્યાં ૧૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું, પણ સં. ૧૩૧૮ સુધી વીરધવલનો નિર્દેશ જૈન અનુશ્રુતિમાં વસ્તુપાલ-તેજપાલના કારણે મહત્વ પામ્યો લાગે છે. જગદ્દેવ શેઠે વીસલદેવના સમયમાં સં. ૧૩૧૨-૧૫ના દુકાળમાં લોકોને ધણી મદદ કરી હતી. અર્જુનદેવે સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧, સારંગદેવે સં. ૧૩૩૧ થી ૧૩૫૩ અને કણ્ઠદેવે સં. ૧૩૫૩ થી ૧૩૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું એવું 'વિચારગ્રેષ્ઠી' જણાવે છે તે વધુ શ્રદ્ધેય જણાયું છે. આમ વાઘેલા વંશ રંગવિજય જણાવે છે તેમ ૭૦ વર્ષ નહિ, પણ ખરી રીતે ૬૦ વર્ષ અણહિલવાડમાં સત્તા૩૬ રહ્યો હતો.

૧૦. રંગવિજય ગૂર્જરદેશમાં પત્તનપુરમાં (પાટણમાં) સં. ૧૩૬૮ થી ચલનાનું રાજ્ય પ્રવૃત્ત્યું હોવાનું જણાવી ખિરશાહ ખિલ્લો સં. ૧૩૬૮ થી ૩૩ વર્ષ ૯ મહિના, મુબારખશાહ સં. ૧૪૦૨ થી ૫ વર્ષ, નિર્મલશા સં. ૧૪૨૧ થી ૧ વર્ષ ૭ મહિના તહેમૂલ સં. ૧૪૨૨ થી ૩ વર્ષ ૫ મહિના, મહમુદશાહ સં. ૧૪૨૫ થી ૭ વર્ષ ૩ મહિના, વંદાવુદ્દીન સં. ૧૪૩૩ થી ૧૩ વર્ષ, અદલાવદ્દીન સં. ૧૪૪૬ થી ૩ વર્ષ, શરફી ફિસા સં. ૧૪૪૬ થી ૧૩ વર્ષ, અહલોલ સુધી સં. ૧૪૬૨ થી ૪૨ વર્ષ, સિકંદર સં. ૧૫૦૮ થી ૩૦ વર્ષ ૯ મહિના અને ઉલરાઈમ સં. ૧૫૩૮ થી ૮ વર્ષ ૭ મહિના રાજ્ય કરી ગયાનું જણાવે છે. પછી એ આખર સં. ૧૫૪૬ થી ૭ વર્ષ ૭ મહિના, હુમાઉ સં. ૧૫૫૩ થી ૧૦ વર્ષ, શેરશાહ સં. ૧૫૬૩ થી ૬૨ માસ, સાલિમશાહ સં. ૧૫૬૮ થી ૮ વર્ષ ૯ મહિના, પીસેજ શાહ સં. ૧૫૭૭ થી ૮ વર્ષ ૭ મહિના, અમુદશિ સં. ૧૫૮૫ થી ૨ વર્ષ, અભરાયમહમ્મ સં. ૧૫૮૭ થી ૧ વર્ષ ૯ મહિના, સિકંદર સં. ૧૫૮૮ થી ૭ વર્ષ ૭ મહિના, ને હુમાઉ સં. ૧૫૯૫ થી ૭ વર્ષ ૭ મહિના સત્તા૩૬ રહ્યાનું જણાવ્યું છે.

ગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૩૦૪ થી ૧૫૭૩ સુધી સલ્તનતની હકૂમત રહી. શરૂઆતમાં દિલ્હી સલ્તનતની અને પછી ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતની. આ સમયગાળા અંગે રંગવિજયે જે માહિતી આપી છે તેનો સ્રોત શો હશે તે જાણવા મળ્યું નથી. પરંતુ એની વિગતોમાં એટલી બધી ગરબડ રહેલી છે કે એનું વિશ્લેષણાત્મક વિવેચન કરવું લાગ્યે જ લેખે લાગે રંગવિજય આ યવન રાજ્યોનો વૃત્તાંત સં. ૧૩૬૮ (ઈ.સ. ૧૩૩૧) થી અર્થાત્ ખલજી વંશના સમયથી શરૂ કરે છે, પરંતુ એમાં પ્રથમ સુલતાન અલાઉદ્દીનને બદલે ખિલજી શાહ ગણાવે છે. જે એ અલાઉદ્દીનનો શાહનહો ખિલજીખાન હુદિષ્ટ હોય તો એને સુલતાન બનવાનું પ્રાપ્ત જ થયું નહોતું. મુબારખશાહ એ કુતુબુદ્દીન મુબારકશાહ છે, પણ સમ-સુદ્દીન ખિરામ એ ગિયાસુદ્દીન તુઘલુક હશે ? ને નિર્મલશા ? તહેમૂલ રખટતઃ તેમજ છે, પણ એમાં સમ્યક્ ખસીક વર્ષ નોંટવો વહેલો અપાયો છે, મહમ્મુદશાહ એ નાસિરુદ્દીન મહમૂદ છે. એના સમયમાં ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર સલ્તનતની હકૂમત શરૂ થઈ, છતાં રંગવિજયશ્રેયદ અને લોહી વંશની જ વહી વાગે છે ! ને પછી ખાખર હુમાયુ અને શૈરશાહની વાત કરે છે ને પછી સિંકર લોહી અને હુમાયુની પુનરુક્તિ કરે છે ! આમાં સિંકર માટે આપેલાં વર્ષ પહેલી વારનાં વહેલાં અને બીજી વારનાં મોડાં પડે છે; હુમાયુનાં વર્ષ પહેલી વારનાં વહેલાં છે, બીજી વારનાં કંઈ બંધ બેસે તેવાં છે. વચ્ચેના બીજા ધણા સુલતાનોને એણે ખવા મુકેલ છે.

૧૧. રંગવિજય મુઘલ બાદશાહ અકબર અને એના ઉત્તરાધિકારીઓ વિશે નોંધે છે કે અકબર જલાલુદ્દીને સં. ૧૬૦૩ થી ૫૦ વર્ષ ૭ મહિના રાજ્ય કર્યું ને એણે હિસ્ત્રિજયસ્થિતિ ઉપલેક્ષથી દેશમાં દર વર્ષે ૭ માસ અમારિ ફરમાવી ધાર્મિક રાજ્ય તરીકે વશ પ્રાપ્ત કર્યો; પછી જહાંગીરે સં. ૧૬૫૪ થી ૨૨ વર્ષ ૭ મહિના, શાહજહાને સં. ૧૬૭૬ થી ૩૩ વર્ષ, આરંગઝેબે સં. ૧૭૦૬ થી ૫૨ વર્ષ અને બહાદુરશાહે સં. ૧૭૬૧ થી ૧૭૦ (૧૧) વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ પછી ઘણા વર્ષ નિર્મલગિક રાજ્ય રહ્યું. પછી ફરુક્કશૈર રાજ્યએ સં. ૧૭૬૪ થી ૫ વર્ષ અને મહમૂદ રાજ્યએ સં. ૧૭૬૯ થી ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ પછી (સં. ૧૮૦૬થી) અહમદ, અલિમગિર અને આલિધોર નામે યવન રાજ્ય વશ. રંગવિજયે આ સુલ્તાનોનાં રાજ્યકાલનાં વર્ષ આપ્યાં નથી.

રંગવિજય સલ્તનત કાલના સુલતાનોની સરખામણીએ મુઘલ વંશના રાજ્યોની વિગત એકઠેરીકે આપે છે. અલગ્યત તેઓનાં રાજ્યકાલનાં આપેલાં વર્ષોમાં પાંચ દસ વર્ષની ભૂલ હોવાનું મલૂમ પડે છે. બહાદુરશાહ પછી જહાંગીરશાહે એક વર્ષ અમલ કરેલો. ફરુખસિયર અને મુહમ્મદશાહની વચ્ચે એકવર્ષમાં બીજા ધણ બાદશાહ થઈ ગયા. તેઓના રાજ્યકાલ ધણા દુઝા હોઈ અહીં આપ્યાં નથી તે ચાલે તેમ છે. પછી અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૪ સુધી અને આલમગીર ૨ જાએ ઈ. સ. ૧૭૫૪ થી ૧૭૫૯ સુધી રાજ્ય કરેલું. એ દરમ્યાન ૧૭૫૮ માં ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ મરાઠાઓએ સર કરી લીધું ને ત્યારથી ગુજરાતના કૃતિહાસમાં મરાઠા કાલ પ્રવર્ત્યો. રંગવિજયે ગૂજરદેશની રાજ્યશાવલી સં. ૧૮૬૫ (ઈ. સ. ૧૮૦૯) માં રચી ત્યારે ૬૦ વર્ષ (ઈ. સ. ૧૭૫૮-૧૮૧૮) નાં એ મરાઠા કાલના પચ્ચસેક વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં. એ દરમ્યાન ગુજરાતમાં પેશવાઓની તથા ગાયકવાડોની સત્તા પ્રવર્તી હતી. પરંતુ રંગવિજય પોતાના રચના સમયની નજીકના આ પાંચ દસકાઓના રાજ્યો વિશે કંઈ જ માહિતી અપાતા નથી.

આમ છતાં રંગવિજયે એ સમયનાં ઉપલબ્ધ અદ્ય સાધનોના આધારે જ ગૂજરદેશના રાજ્યસાની એટલા દીર્ઘ કાલને લગતી જે સર્ળગ રૂપરેખા આલેખી છે ને છેક મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ (ઈ. સ. ૫૦૫) થી માંડીને છેક લગલગ ઈ. સ. ૧૭૬૦ સુધીના રાજ્યોનાં નામ તથા રાજ્યકાલને લગતી વિગતો અનુશ્રુતિ અનુસાર સાંકળી આપી છે એ ખરેખર હાલ માગે તેવો યુરુષધ મળ્યુય. અહીં તો અર્વાચીન કાલનાં અઘતન સાધનો અને સંશોધના આધારે હાલ કૃતિહાસમાં જે વિગતો પ્રતિપાદિત થઈ છે તેને અતુલક્ષીને મરાઠાકાલમાં રચાયેલી આ કૃતિની વિગતોને તપાસવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે.

‘ગૂજરદેશરાજવ શાવલી’ પ્રમાણિત કૃતિહાસની દૃષ્ટિએ]

કેંગ્રેસનો કૃષિવિષયક અભિગમ અને ગુજરાતની ચળવળોમાં કિસાન વર્ગ *

રમેશકાંત પરીખ†

૧૮૮૫ માં જેને અખિલ હિંદની રાજકીય સંસ્થા કહી શકાય તેવી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા (ઇન્ડિયા નેશનલ કોંગ્રેસ)ની સ્થાપના મુંબઈમાં થઈ. તેમાં તે સમયની બ્રિટિશ-ઇન્ડિયા એસોસિયેશન, મદ્રાસની મહાજન સભા, પૂણેની સાર્વજનિક સભા, ગુજરાતનું અમદાવાદ એસોસિયેશન (ગુજરાત સભા) વગેરે અર્ધ-રાજકીય અને અર્ધ-ધાર્મિક સંસ્થાઓ જે સમાજના ઉચ્ચ વર્ગો, શહેરી મધ્યમવર્ગ અને વ્યવસાયી વર્ગોની બનેલી હતી તેનો સમાવેશ થતો હતો. આમ કોંગ્રેસમાં અર્ધ-રાજકીય સંગઠનોનું અને અસ્પષ્ટ એવી રાષ્ટ્રવાદી ભાવના કે લાગણીઓનું વિચિત્ર મિશ્રણ થયેલું હતું. બીજી રીતે કહીએ તો બ્રિટિશ અધિકારીઓના ધરાદારથી રચાયેલી કોંગ્રેસમાં પ્રરૂપર વિરોધી હિતોનું, આશાઓનું અને ભયનું મિશ્રણ હતું. કોંગ્રેસ મૂળભૂત રીતે સમાજના અગ્રગણ્ય વર્ગોના આગેવાનોની બનેલી સંસ્થા હતી. હિંદની પ્રથમ રાષ્ટ્રીય ચળવળના બીતરના પ્રવાહો હતા. દેશમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના તથા સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના વિચારોના ફેલાવાએ પણ તેમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો.^૧ તે સમયના આગેવાનો આધુનિક લોકશાહી, આદર્શવાદ અને ઇંગ્લેન્ડના મુખ્યસિદ્ધ રાજનીતિજ્ઞ ગ્લેડસ્ટનની ઉદારવાદી વિચારસરણીથી પ્રભાવિત થયેલા હતા.^૨ લંડનના એક દૈનિકપત્રના જણાવ્યા અનુસાર તેઓ સ્થાન મેળવનારા ઇન્કુકો હતા. એક રાજકીય રમતગમત મંડળ પોલિટિકલ સ્પોર્ટ્સ ક્લબ)ની જેમ કોંગ્રેસ સત્તા સ્થાનો માટે બ્રિટિશ લવાદીઓ (અમ્પાયર્સ) પાસેથી બને તેટલા વધુ લાભ મેળવવા માટેની સંસ્થા બની. બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓએ પણ તેમને અસમાન રીતે એવો બદલો આપ્યો કે જેનાથી તેના સભ્યોના જૂથો એકબીજાથી અલગ વિભાજિત રહે અને તેમાં એકતા ન સ્થપાય.^૩

કોંગ્રેસ તેનામાં વ્યાપેલાં આંતરિક જ્ઞાણો અને નિયંત્રણોને લીધે તેના વાર્ષિક અધિવેશનોમાં જે ઠરાવો પસાર કરતી તેમાં વિકસતા જતા શહેરી મધ્યમવર્ગની અથવા રાષ્ટ્રીય ઉપલા સાધન સંપન્ન વર્ગની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ વ્યક્ત થતી હતી. તેમાં આમજનતાના હિતોની અવગણના કરવામાં આવતી હોવાનું સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આમ ૧૮૮૫ થી ૧૯૨૦ સુધીના સમયમાં કોંગ્રેસ તેની શિશુ અવસ્થાથી માંડીને બાળપણ અને યુવાનીના સમયમાં આંતરિક જ્ઞાણો, નિયંત્રણો અને સંકુચિત દષ્ટિને કારણે નબળી પડતી ગઈ. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સાથે તેનું વલણ સહકાર સાધવાનું રહ્યું. દેશમાં બંડ, આદેશનો વધતાં ગયાં. આ બાબતમાં એ પણ જણાય છે કે આરંભના સમયમાં દેશની સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રની મૂળભૂત સમસ્યાઓ પ્રત્યે કોંગ્રેસની નીતિ દ્વિધાયુક્ત હતી. તેમાં કૃષિ વિષયક બાબતો પ્રત્યે તેની નિષ્ક્રિયતા હતી. કોંગ્રેસમાંની નેતાગીરી સમાજના અગ્રિમ કક્ષાના વર્ગની હતી બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદી શાસન હિંદુનું મૂલ્યવાન

* ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના કલકત્તામાં તા. ૨૫ થી ૨૭ નવેમ્બર ૧૯૮૮ માં યોજાયેલા ૧૫ મા અધિવેશનમાં રજૂ કરેલો સંશોધન લેખ.

† નિવૃત્ત વડા, ઇતિહાસ વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સંપત્તિ-ધન દેશની બહાર ધસડી જાય છે અને તેથી દેશની ગરીબાઈ અને પછાતપણા માટે જવાબદાર છે એમ આ વર્ગ માનતો હોવા છતાં, તે આમ જનતાના કોઈ એક જૂથ કે કોઈ ભાગના લોકોના આર્થિક શોષણના પ્રશ્ન પર લડત ચલાવવા માગતી ન હતી, એ પણ સ્પષ્ટ છે.^૪

કોંગ્રેસની ખેતીવિષયક નીતિ જમીનદારો અને શ્રીમંત ખેડૂતોના હિતોનું રક્ષણ કરવા અને તેની જળવણી તરફ કેન્દ્રિત બની. એ શ્રીમંત અને સાધન સંપન્ન વર્ગોની માગણી, જે પ્રશ્ન તેમની સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો તે જમીન મહેસૂલ ઘટાડવા માટેની હતી. જે સમકાલીન ખેડૂત નેતાઓ એન. જી. રંગા અને સ્વામી સહજનનંદ સ્વામી મુજબ ૧૯૨૦ સુધીના રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ ઉત્તરપ્રદેશ, મધ્ય-પ્રાંતો, ઓરિસ્સા, બિહાર, બંગાળ, આસામ અને મદ્રાસના કરોડો જમીનદારી ગણતીયાઓના બાવિ પ્રત્યે સહંતર મૌન રહેવાનું પસંદ કયું.^૫ સરકારે જે જે ગણતીયારાઓ પસાર કર્યા હતા તેનો હેતુ બાકુ-ભરનાર ગણતીયાઓના ભોગે ગામડાઓમાં નવા અગ્રણી વર્ગના હિતોની જળવણી કરવા માટેનો હતો. નોંધનીય એ છે કે ૧૯૨૦ પછી ખેતીવિષયક ચળવળો જે વિશેષ કરીને જમીનદારી વિસ્તારમાં થઈ હતી, તે ગણતીયાઓના સંઘર્ષો હતા. એ સંઘર્ષોનું મુખ્ય નિશ્ચાન ખેતીવિષયક પદ્ધતિ સામે હતું.

૧૯૧૫ માં ગાંધીજીનું હિંદમાં આગમન થયા પછી રાજકારણમાં સહેરી વાણિજ્ય, વેપારી અને ઔદ્યોગિક મૂડીવાદીઓ તથા ખેડૂત વર્ગ વચ્ચે પ્રથમવાર જ સંબંધોની કડી બંધાઈ. ગાંધીજીએ દેશની નવરચનાના કાર્યક્રમમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવા અને આચ્છન્નતામાં પુનઃ ચેતન પ્રગટાવવા પર ભાર આપ્યો. ‘જૂતકાળ તરફ પાછા વળો’નો આદર્શવાદી હેતુ જળવણવા માટે અને સમાજમાં અસુવ્યવસ્થા જેવા સદીઓ જૂના સામાજિક દુષણોને નાબૂદ કરવાની હાકલથી તેમણે આચ્છન્ન સંમુદાયને રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં આકર્ષ્યો.

આમ ગાંધીજીએ આરંભના સમયમાં જે મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો તેને બે રીતે મુલવી શકાય. પ્રથમ તો એ કે તેમને સમજાયું કે રાષ્ટ્રવાદી બાવના જગૃત કરવામાં અને સામાજિક નવરચનાનું કાર્ય કરવામાં તત્કાલીન સમાજની અગ્રગણ્ય નેતાગીરી એ જે દૃષ્ટિકોણ અને વલણ અપનાવ્યાં છે તે યરોચર નથી. શાહીવાદ સામેની લડતમાં આચ્છન્ન સમાજ અને ખેડૂત વર્ગની અત્યાર સુધી કોંગ્રેસે અવગણના કરી છે. તેમને રાષ્ટ્રીય લડતમાં સાથે રાખવામાં નહિ આવે તો બ્રિટિશ શાહીવાદ સામેની લડતને સફળતા મળવાની શક્યતા નથી. તેથી ગાંધીજીએ આચ્છન્ન સમાજના વર્ગોને રાજકીય દૃષ્ટિએ સંગઠિત કરવાના અને તેમને દેશની રાષ્ટ્રીય ચળવળની અગ્રિમ નેતાગીરી તરફ આકર્ષવાનો કાર્યક્રમ બનાવવા અને તેનો અમલ કરવા પર ભાર આપ્યો.

બીજું એ કે, ગાંધીજીએ આવા કાર્યની સાથે સાથે દેશની કોઈ આર્થિક અને સામાજિક નવરચના માટે ચોક્કસ સ્વરૂપના હેતુઓ નક્કી કર્યા ન હતા. તેમજ તેના અમલ માટે વચનબદ્ધ રહેવાનું ખૂબીપૂર્વક ટાળ્યું હતું.

આમ ગાંધીજીએ આર્થિક ક્ષેત્રે ઉદ્દામવાદી પરિવર્તન લાવવાનું ટાળ્યું. કારણ કે, એમ કરવા જતાં દેશના ઉદ્યોગપતિઓ, મિલ-માલિકો, જમીનદારો, જંગીરદારો જેવા ધનિક વર્ગ પ્રતિદ્રોષી બને અથવા તેમના હિતોને નુકશાન થાય તેવા ફેરફારોનો સામનો કરે અને પરિણામે રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભાગલા પડે. પોતાની “અહિંસક લડત” જેમાં રાજકીય રૂપનો નૈતિક સિદ્ધાંત હતો તેનો પણ ભંગ થાય તેમ પણ હતું.

કોંગ્રેસનો કૃષિવિષયક અભિગમ અને ગુજરાતની ચળવળોમાં કિસાન વર્ગ]

[૮૭

ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં રાજકીય ક્ષેત્રમાં આમોદાર, સ્વરાજ, સ્વદેશી (ચરખા દ્વારા સ્વાયત્તી બનવા જેવી પ્રવૃત્તિ) અને સત્યાગ્રહ જેવા અહિંસક કાર્યક્રમો ફાળવેલાં કર્યાં. એ કાર્યક્રમો દેશભરના ખેડૂતો અને ગામડાના કારીગર વર્ગો જેવા આત્મ સમુદાયને ગમ્યા, પણ ગાંધીજીના આવા આર્થિક કાર્યક્રમો આત્મ સમુદાયની જરૂરિયાતોને સતોષી શકે તેવા ન હતા એ સ્પષ્ટ હતું. એમ છતાં ગાંધીજીએ પોતાના વિરલ અને તેજસ્વી વ્યક્તિત્વથી આત્મ સમુદાયને જબાડ્યો અને ચેતનવતો બનાવ્યો. પણ ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરી શકે તેવા ખેડૂતોના જમીન અને ખેતીક્રિયાક સંબંધોમાં પરિવર્તન લાગવા માટે ગાંધીજીએ થોડા પ્રમાણમાં પણ નેરંધમાત્ર કાર્ય ન કર્યું.

એમ છતાં, કોંગ્રેસે ગાંધી યુગમાં ખેડૂતોને સંગઠિત કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. ખેરિંટન મૂરના મંતવ્ય પ્રમાણે હિન્દના ખેડૂતો જે 'આણાપાલક' હતા તેમનો અને કોંગ્રેસ વચ્ચેનો સંધ ગાંધીજીની અહિંસા દ્વારા જ રચાયો અને ચાલુ રહ્યો. ઉપરોક્ત વર્ગ ખેડૂતોની શાંતિમય ચળવળ સાથે સમાધાનભરી રીતે વર્ત્યો.

ગાંધીજીએ હિંદમાં આત્મ (જન-યુઆરી, ૧૯૧૪) પછી અમદાવાદમાં વસતાં કરી કોચરખ પરામાં સત્યાગ્રહીઓની સ્થાપના કરી (મે, ૧૯૧૫). એક વર્ષ સુધી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં પડ્યા વગર પ્રવાસ ખેડૂતો દેશની સાચી પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું.

૧૯૧૪ ના એપ્રિલમાં ગાંધીજીએ ચંપારણમાં ચળવળ ખેડૂતોને સંગઠિત કરવા આદેશન ચલાવ્યું. ચંપારણ જિલ્લામાં જમીનદારોએ પોતાની જમીનો કિલિય બગીચાવાળાને પડેથી આપી હતી. બગીચા વાળા-અંગ્રેજોએ જમીન ત્યાંના ખેડૂતો પરના ભારમાં 'લીમ્પકલિય' પદ્ધતિ લેઈને વધાર્યા, ત્યારે ખેડૂતોને અસંતોષ ઉગ્ર બન્યો. વીસમી સદીના આરંભમાં ગળી ઉઘોળમાં ઝડપી મંદી આવતાં, એ માલિકોએ ભાડું વધારે વધાર્યું. ભાડા ઉપરાંત એ અંગ્રેજ માલિકોએ વધારાનો કર પણ ખેડૂતો પાસેથી વસલ કર્યો. આના પરિણામે ગરીબ ખેડૂતોની સ્થિતિ વધુ કફાડી બની.

ગાંધીજીએ ખેડૂતો સામેના સીધા સંબંધ સ્થાપવાની તથા પ્રકારની પદ્ધતિ આપવાની. જેમાં તેમણે ગાંધીજીએ આસરે જર્વને ખેડૂતો પાસેથી પ્રવાસ એકઠા કર્યાં. સમાવળ એકલી હિંમ બની કે બ્રિટિશ સરકારને ચંપારણ એમેરિકન એક્ટ ૧૯૧૭માં પસંદ કરી 'લીમ્પકલિય'ને ચેરકાયદેસર કરાવી અન્ય કરવેરો પણ રદ કર્યા. ગાંધીજીએ સરકારના આપણ સમાધાનનો સ્વીકાર કર્યો, કારણ કે તેમણે જોયું કે ખેડૂતો અને માલિકોએ સાથે સાથે જ રહેવાનું છે. જેથી એ સમાધાન સ્વીકારવાથી જ નેતે અંત: લાભ છે, બે દે તેનાથી માલિકો અને ખેડૂતો બંનેને અસંતોષ રહ્યો હતો. પરંતુ એનું સીધું પરિણામ એ આવ્યું કે ગાંધીજી એક લોકપ્રિય નેતા બની ગયા. ગાંધીજીને હિંદમાં આ પહેલો સરકાર સામેનો ટંકારવ હતો.

ચંપારણના સત્યાગ્રહ પછી ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં એડા જિલ્લામાં જમીન મહેસૂલના પ્રશ્ન પર ૧૯૧૮ માં સત્યાગ્રહ કર્યો. ગુજરાતમાં ખેડૂતો સરકારને જ જમીન મહેસૂલ સીધા બેરે તેવી ફેવલગરી પદ્ધતિ હતી. ૧૯૧૭માં એડા જિલ્લામાં અતિવૃદ્ધિના કારણે પાક તપશ માગ્યો. દુકાળ જેવી સ્થિતિ અર્થ, જિલ્લાના પાલીદાર ખેડૂતોએ જમીન મહેસૂલ માફ કરાવવા પ્રયાસો કર્યા, પણ પાક ચાર આની એકને કે ૨૫ ટકા કરતા વધુ મર્યો હોવાનું સરકારી આંકડા કહેતા હતા. તેથી જમીન મહેસૂલ માફ કરવા સરકારે મંજૂર કર્યો હતો. ગાંધીજીએ પૂરતી તપાસ કરાવ્યા બાદ જોયું કે ખેડૂતો સાચા હતા. આથી તેમણે ૧૯૧૮ માં સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો (માર્ચ ૨૨).

સ્થાનિક નેતાઓની દોરવણી અને પ્રોત્સાહનથી ખેડૂતોએ જમીનમહેસૂલ કોઈપણ સંજોગોમાં નહિ ભરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. સરકારે જમીનમહેસૂલ વસૂલ લેવા જમીન, ઘર, ઘરવખરી, પશુધન જત કરી તેને હરાજ કરવા જેવા કડક અને જુલમભર્યા પગલાં લીધા. પરંતુ ખેડૂતો અને લોકો મક્કમ રહ્યા અને જોરદાર સામનો કર્યો. અંતે સરકારે સમાધાનની રીત અપનાવી નરમ વલણ બતાવ્યું.

ખેડાની લડત પરિણામની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ મહત્વની બની રહી. ગાંધીજી ગરીબ ખેડૂતોના પક્ષે રહ્યા; કારણ કે તેમને પાકની નિષ્ફળતાથી ભારે અસર થઈ હતી. ગાંધીજીએ શ્રીમંત પાટીદારોને પણ તેમના તરફ ખેંચ્યા. આ લડતથી ખેડૂતવર્ગની જાગૃતિનો અને એમની રાજકારણની કળવણીનો આરંભ થયો. બીજી રીતે જોઈએ તો, ખેડૂત જીવનમાં શિક્ષિત વર્ગનો અને સ્વયંસેવકોનો ખરો પ્રવેશ આ લડતથી જ થયો. ખેડૂતોને સરકાર તરફનો ભય અને ભડક જે લાગતા હતા આ સત્યાગ્રહથી જતા રહ્યા.

ગુજરાતમાં ૧૯૨૮ નો ખારડોલી ખેડૂત સત્યાગ્રહ મહત્વપૂર્ણ બની રહ્યો તેનું મુખ્ય કારણ મુંબઈ સરકારની જમીન મહેસૂલની જુલમભરેલી આકારણી પદ્ધતિ હતું. રૈયતવારી પદ્ધતિ હેઠળ દર ત્રીસ વર્ષે ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિની તપાસ કરી જમીન-મહેસૂલ આકારણીમાં સુધારો કરવાની રીત પ્રચલિત હતી. ખારડોલી તાલુકામાં ૧૯૨૬ માં ત્રીસ વર્ષની મુદત પૂરી થતી હતી. તેથી ત્યાં જમીન-મહેસૂલની આકારણી ૩૦ ટકા વધારવામાં આવી. સુરતના બિન અનુભવી ડેપુટી કલેક્ટર જે સેટલમેન્ટ ઓફિસર પણ હતા તે શ્રીજયકરે આ કાર્ય ક્યું. મુંબઈના સેટલમેન્ટ કમિશનર એન્ડરસને તે માન્ય ન રાખતાં ગણાત પર આધારિત પોતાની રીતે આકારણીનું કામ ક્યું. આ પ્રકારના જે અહેવાલોથી મુંબઈ સરકારે આખા તાલુકાનું મહેસૂલ લગભગ ૨૯ ટકા વધુ નક્કી ક્યું. આથી સમગ્ર તાલુકામાં ભારે કચવાટ ફેલાયો. પ્રજાની માગણી ફેર-આંકણી કરવા માટેની હતી. ગાંધીજીએ આ બાબતની તપાસ સરદાર વલ્લભભાઈને સોંપી. તેમણે પુરતી તપાસ કર્યા બાદ ઉગ્ર લડત ચલાવી. આ લડતમાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ ભાગોમાંથી ભાગ લેવા માટે ધણા લોકસેવકો આવ્યા હતા. તાલુકાના લોકોએ સરકારના જુલમો-અત્યાચાર સહન કર્યા પણ મત્તક આપી નહિ. છેવટે સરકારને સમાધાન પર આવવાની ફરજ પડી. સવા છ ટકાથી મહેસૂલ વધવું ન જોઈએ તેવું સરકાર તરફથી જાહેર થતાં સત્યાગ્રહનો અંત પ્રજાની તરફેણમાં આવ્યો.

ખારડોલી સત્યાગ્રહે ખેતમજૂરો, ગુણ્યાતિયાઓ અને જમીન-માલિકો, રાનીપરજ તથા ઉજળિયાત લોકો, હિન્દુઓ, મુસ્લિમો, વગેરેને એક કર્યા હતા. આ લડત સ્વરાજ્ય કે સવિનય કાનૂન ભંગ કરવા માટે ન હતી. પરંતુ તે માંત્ર ખેડૂતોની ફરિયાદ સંસ્કાર સમક્ષ પહોંચાડવા અને સંભળાવવા પુરતી હતી. આ લડતનું પરિણામ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ જે આવ્યું તે એ હતું કે સમગ્ર દેશમાં ખારડોલી જેવી ઉગ્ર લડત-શક્તિ અપનાવો (Bardolise India)ની ભાવના અને નાદ ગૂંજતા થયાં.

ખારડોલી સત્યાગ્રહની સફળતાની અસર સૌરાષ્ટ્રના મચ્છુ કાંઠાના પઝાત વિસ્તારમાં આવેલા નાની કક્ષાના દેશી રાજ્ય માળિયાના ખેડૂતો પર થઈ. ત્યાંના દરબારની ખેડૂતો પાસે વેઠ કરાવવાની વિવિધ પ્રકારની સખતાઈભરી અને જુલમી નીતિથી ત્રાસી ઉઠેલા ખેડૂતોએ ફુલચંદ્રભાઈ શાહ, શિવાનંદજી, મગનલાલ પાનાચંદ જેવા પ્રજાસેવકોની રાહબરી હેઠળ સત્યાગ્રહ કર્યો (નવેમ્બર ૨૭, ૧૯૨૯). એ પ્રજાસેવકોએ ખારડોલી સત્યાગ્રહમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લીધેલો હતો. દેશી રાજ્યમાં થયેલા આ સત્યાગ્રહને સહાનુભૂતિ

કેએસનો કૃષિવિષયક અભિગમ અને ગુજરાતની ચળવળોમાં કિસાન વર્ગ]

પ્રાપ્ત થઈ હતી. છેવટે ખેડૂતો અને પ્રજાને સંતોષ થાય તેવા સમાધાન પર આવવાની માળિયાના દરબારને ફરજ પડી હતી.^૯ આમ એક દેશી રાજ્યમાં ત્યાંના શાસકની વેઠ કરાવવા જેવી જુલમી નીતિનો વિરોધ કરવામાં સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર ખેડૂત શક્તિ દ્વારા અનુભાવવામાં આવ્યું હતું.

૧૯૩૦ ના મીઠા-સત્યાગ્રહના સમયમાં જ્યારે ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જેલમાં હતા ત્યારે બારડોલીમાં ફરી વાર ખેડૂત શક્તિ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી. ત્યાંના કાર્યકર્તા કુવરજીભાઈ અને એમના સાથીઓએ બારડોલી તાલુકામાં ખેડૂતોની સલાહ બોલાવી નાકરની લડત શરૂ કરી. કાર્યકર્તાઓ ભૂગર્ભ રહ્યા. તેમણે ખેડૂતોને તેમની ધરવખરી સાથે પડોશમાં આવેલા ગાયકવાડી રાજ્યની સરહદમાં હિંજરત કરાવી (૧૯૩૦ ના ઓક્ટોબરના મધ્યભાગથી ૧૯૩૧ ના માર્ચની ૧૫ મી સુધી) બ્રિટિશ સરકાર સામે લડત આપી. ગાંધીજી અને સરદાર જેલમાંથી છૂટી બારડોલી આવ્યા ત્યારે હિંજરતી ખેડૂતોને માનભેર તેમના વતનમાં લાવ્યા હતા.

આ સમયમાં ચરોતરના રાસ ગામના લોકોએ પણ સ્થાનિક નાના મોટા નેતાઓના પ્રાત્સાહન અને માર્ગદર્શન હેઠળ નાકરની લડત ચલાવી મહેસૂલ બચુ ન હતું. આ સ્વયંભૂ લડત દિલ્હી સરકારનું જ નહિ, પણ ઈન્ડો-ડોમાં અગ્રીમ કક્ષાના નેતાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું.^{૧૦}

૧૯૩૨ માં શરૂઆતથી સાત મહિનાના સમય દરમિયાનના સત્યાગ્રહોમાં ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લાના ખેડૂતો સામેલ થયા હતા. સરકારી કર કે દંડ ન ભરનારની જમીન, બેંસો, બળદો તથા ધરવખરી જમીનમાં લઈ તેની નજીવી કિંમતે હરાજ કરવા જેવાં પગલાં સરકારે લીધાં હતાં જે ૧૯૩૦ કરતાં વધુ આકરા હતાં.^{૧૧}

સત્યાગ્રહોની બાબતમાં કોંગ્રેસની નીતિ અને ગાંધીજીની વિચારસરણી એક હતાં. ૧૯૩૭ ના ફેબ્રુઆરી અધિવેશનમાં કોંગ્રેસ ૧૯૩૫ ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાના ધારા હેઠળ પ્રાંતોમાં ચૂંટણીઓમાં ભાગ લેવાનું ઠરાવ્યું. તે અંગે બહાર પાડવામાં આવેલા ઠંઠેરામાં ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા ગણોત્તર અને મહેસૂલના કાયદા કરવા, ખેત મજૂરોની રાજીને દર વધારવા જેવી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

કોંગ્રેસની ખેડૂતવર્ગ પ્રત્યેની નીતિરીતિઓથી અસંતુષ્ટ થઈને આચાર્ય નરેન્દ્રદેવ, યુસુફ મહેરઅલી, અશોક મહેતા, જયપ્રકાશ નારાયણ, અચ્યુત પટવર્ધન જેવાએ એકત્ર થઈ કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના કરી. ૧૯૩૪ માં માર્ચની ૧૩ મીએ વડોદરામાં તેમની મળેલી બેઠક બાદ આ પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. ગુજરાતમાં સમાજવાદીઓમાં અને સામ્યવાદીઓએ ખેડા જિલ્લામાં માતર, ખોરસદ અને આણંદ તાલુકાઓમાં તથા સુરત જિલ્લામાં માંગરોળ અને માંડવી તાલુકાઓમાં કામદાર અને ખેડૂત વર્ગોમાં અને પંચમહાલ જિલ્લામાં બીલ અને આદિવાસીઓમાં તેમજ હળપતિ, ઠાકોર, બારૈયા વર્ગના કિસાનોમાં પોતાની વગ જમાવી હતી.^{૧૨} માતર, વ્યારા, લીંબડી જેવા સ્થળોએ કિસાન પરિષદો યોજીને ગુજરાતના નેતાઓએ જમીનદારો વિરુદ્ધ ખેતમજૂરો, ગણોત્તરો અને તથા ખેડૂતોને રક્ષણ આપવા સરકાર સમક્ષ જોરદાર માગણીઓ મૂકી હતી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, ડૉ. સુમંત મહેતા, કમળાશંકર પંડ્યા, નરહરિ પરીખ, જુગતરામ દવે વગેરેએ નોંધપાત્ર કામગીરી કરી હતી. બીજા બાજુએ કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે ગણોત્તરો અને ઝાલુરાહતધારો પસાર કરીને કિસાનોને રાહત આપવા પ્રયાસ કર્યો હતો.

બ્રિટિશ નિલ્લાઓમાં કિસાનો અને કામદારોમાં જાગૃતિ આવી હતી. એની અસર રૂપે રાજ્યો ૧૮ લી'બડી, પાલીતાણા, ભાવનગર, ઈડર, બાણુસા, લુણાવાડ વગેરેને દેશી રાજ્યોમાં સ્થાપેલાં પ્રજા-મંડળોએ ખેડૂતોના પ્રશ્નો હાથ પર લઈ તેમની સામે થઈ રહેલા અન્યાય વિરુદ્ધ જોરજોરે જૂથેશો અને અને ચળવળો શરૂ કરી હતી. આવા સંજોગોમાં દેશી રાજ્યોની આંતરિક ખાખતોમાં ઇમિયાનગીરી ન કરવાની અને તટસ્થતા જાળવવાની નીતિ કોંગ્રેસને છોડી દેવા ફરજ પડી. એ પછી દેશી રાજ્યોમાં તેની સીધી ઇમિયાનગીરી ચાલુ થઈ.

૧૯૩૭ ના ચૂંટણી ઢંઢેરામાં વચન આપ્યા મુજબ મુ'બઈ રાજ્યના કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે ૧૯૩૮ ના ઓક્ટોબરમાં કાયદો કરી બારડોલી, બોરસદ જેવા તાલુકાઓ જ્યાં ના-કરની લડત ઇમિયાન ખેડૂતોની જમીનો હરાજ થઈ હતી તે તેમના ખરીદનારાઓ પાસેથી સરકારી ખચે વેચાતી લઈ મૂળ માલિકોને પરત આપવા ઠરાવ્યું અને કાર્યવાહી કરી હતી. ખેડા નિલ્લામાં પણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું.

કોંગ્રેસનું અધિવેશન સુરત નિલ્લાના હરિપુર મુકામે સુભાષચંદ્ર બોઝના પ્રમુખપદે યોજાયું (૧૯ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૮). તે સમયે ત્યાં ખેડૂતો માટે ખાસ રસોડું ખોલવામાં આવ્યું હતું. ઇન્દુલાલ યાત્રિક, ડૉ. સુમંત મહેતા જેવા નેતાઓની આગેવાની નીચે ગુજરાતના ખેડૂતોએ તેમની સમસ્યાઓ તરફ અધિવેશનમાં ભાગ લેનારાઓનું ધ્યાન ખેંચવા જંગી રેલી યોજી હતી અને તેમનું માગણીપત્રક રજૂ કર્યું હતું.

કોંગ્રેસે ખેડૂતોના પ્રશ્નો અને ખેડૂત ચળવળ અંગે ૧૯૩૦ થી ૧૯૪૭ સુધી જે વલણ અપનાવ્યું તે એકંદરે વિમુખપણાનું હતું. ૧૯૪૭માં કોંગ્રેસે જમીનદારી નાબૂદ કરવાનો કરાવ કર્યો એમ છતાં તેનું વલણ શ્રીમંત ખેડૂતોનો પક્ષ લેવાનું રહ્યું.

પંડિત મહેડુની કોંગ્રેસની સરકારના સમયમાં ભારતમાં ખેડૂત ચળવળનો વિસ્ફોટ ન થયો તેને માટે કેટલાંક પરિણામો જવાબદાર ગણી શકાય. એ સમયમાં ખેતીઉદ્યોગમાં આધુનિકરણ દાખલ થવાથી સ્થિરતા આવી હતી. ખેતી અને સિંચાઈના ક્ષેત્રોમાં મોટા પ્રમાણમાં ખચ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. એક બાજુએ સરકારી રાહે જમીનદારી અને જંગીરદારી પદ્ધતિઓ નાબૂદ કરવાની અને ગણ્યાત ધારાઓનો અમલ કરવાની પ્રક્રિયા થવાથી ગામડાના ખેડૂતોમાં તેમના લાભમાં સરકાર કામ કરી રહી છે એવી ભ્રમણા પેદા થઈ હતી. તો બીજી બાજુએ ખેતીવાડીમાં ધનાઢ્ય ખેડૂતોના પરસ્પર અને સરકાર સંબંધો વિસ્તાર જતા હતા. પરિણામે ધનાઢ્ય ખેડૂતો તથા જમીનદારોનો શક્તિશાળી વર્ગ ખેડૂત સમાજમાં સર્વોચ્ચસ્તરે ભેળો થયો. પંડિત મહેડુના શાસન પાછળ તે પીડિત તરીકે રહ્યો અને મહેડુ સરકારનો ભારે ટેકેદાર ખની રહ્યો. (૧૩) સરકારની કૃષિવિષયક યોજનાઓ, ધારાઓ વગેરેનો લાભ વિશેષ કરીને ઉચ્ચસ્તરના શ્રીમંત ખેડૂત વર્ગને મળતો રહ્યો.

પાદટીપ

1. O'Malley, L. S. S., *Modern India and the West* (Oxford, 1968), pp. 44 ff. and 138 ff.
2. Dhangara, D. N., *Peasant Movements in India : 1920-1950* (Oxford, Delhi 1983), p. 44

કોંગ્રેસનો કૃષિવિષયક અભિગમ અને ગુજરાતની ચળવળોમાં કિસાન વર્ગ]

૩. Seal, Anil, *The Emergence of India Nationalism Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century* (Cambridge, 1971), pp. 341 ff.
૪. Sitaramayya, P., *The History of the Indian National Congress, I; 1985-1935* (Delhi 1969), pp. 22 ff.
૫. Ranga, N. G. and Saraswati, *Swami Sahajanand : History of Kisan Movement : (All India Kisan Publication Madras). Mid-Nineteenth and Twentieth Centuries* (Calcutta, 1982), p. 27
૬. Moore, B., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, (Penguin, 1967), Chapter-6.
૭. Brown, J., *Gandhi's Rise to Power, 1915-22*, p. 72
૮. શાસ્ત્રી, હ. ગં. અને પરીખ, પ્ર. ચિ. (સંપા.), 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' ગ્રંથ-૬ માં પરીખ, ર. ગો., 'રાજકીય જનગૃહિતિ-બ્રિટિશ મુલક'માં (ઈ. સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૩૨), પૃ. ૩૧
૯. શાહ, કાંતિલાલ, 'સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીજી' (રાજકોટ, ૧૯૭૨) પૃ. ૧૧૪-૧૧૭
૧૦. દેસાઈ, શં. મ., 'રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત' (અમદાવાદ, ૧૯૭૨), પૃ. ૨૩૨-૨૩૪
૧૧. રાજગોર, શિવપ્રસાદ, 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' (અમદાવાદ-૧૯૭૪), પૃ. ૫૭
૧૨. પંડ્યા, કમળાશંકર, વેરાન જીવન, પૃ. ૭૦-૭૨ અને ૭૬-૭૭; ઉદ્ધૃત શાસ્ત્રી હ. ગં. અને પરીખ પ્ર. ચિ. (સંપાદિત), 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' : ગ્રંથ ૬; રાજગોર, શિવપ્રસાદ, 'રાજકીય જનગૃહિતિ : બ્રિટિશ મુલક'માં (ઈ. સ. ૧૯૩૨-૪૭) પૃ. ૬૨
૧૩. Moore, B., *op. cit.*, pp. 359 and 385; Sen, Sunil, *op. cit.*, p. 247

‘સ્વ સર્વાદત શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો : વિગતો અને વિવેચન’, લેખક ડૉ. હરિપ્રસાદ ગા. શાસ્ત્રી, પ્રકાશક : ડૉ. થોમસ પરમાર, મંત્રી, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ, C/o કો. જે. વિદ્યાલવન, ૨. હો. માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬, ૧૯૯૧, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૮+૧૦૪.

રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના તલસ્પર્શી અભ્યાસ અને સંશોધન માટે અભિલેખો એ અત્યંત મહત્વનો પુરાવશીલ સ્ત્રોત છે. ગુજરાતના અભિલેખોમાં શિલાલેખો, તામ્રપત્રલેખો અને પ્રતિમાલેખો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થયા છે.

ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ખડુશ્રુત વિદ્વાન અને ખ્યાતનામ અભિલેખવિદ્ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની કલમે લખાયેલ ‘શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો : વિગતો અને વિવેચન’ પુસ્તક અભિલેખવિદ્યાના ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠ કોટિનું પ્રકાશન છે. ડૉ. શાસ્ત્રીએ ૧૬ જેટલા પ્રાચીન, મધ્ય અને અર્વાચીન કાલના અપ્રસિદ્ધ અભિલેખોનું વાચન, સંપાદન અને વિવેચન કરી તેને ‘જર્નલ ઓફ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ’, વડોદરા, ‘જર્નલ ઓફ ધી યુનિવર્સિટી ઓફ બોમ્બે’, ‘સ્વાધ્યાય’, ‘સામીપ’, ‘વિદ્યાપીઠ’, ‘ફાર્બસ’ ગુજરાતી સહા ત્રૈમાસિક ‘વલ્લભ વિદ્યાનગર સંશોધન પત્રિકા’, ‘ભારતીય વિદ્યા’, ‘કુમાર’, ‘પથિક’ જેવાં સામયિકોમાં તેમજ ‘દ્વારકા સર્વસંગ્રહ’માં ગુદા ગુદા સ્મરે પ્રકાશિત કર્યાં છે. ગુદા ગુદા સ્થળે છૂટાછવાયા મળેલ કાલક્રમાનુસાર અને વંશવાર વર્ગીકૃત લેખસંગ્રહરૂપે આ ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત કર્યાં છે. ગ્રંથ પ્રકાશનની આર્થિક જવાબદારી લેખકે ઉઠાવી છે.

આ ગ્રંથમાં સંગૃહીત થયેલા ૧૬ લેખો પૈકી ક્ષેત્રક કાલના ત્રણ (નં. ૧-૩), મૈત્રક કાલના ૧૬ (નં. ૪-૧૯), અનુ-મૈત્રક કાલના ૫ (નં. ૨૦-૨૪), સોલંકી કાલના ૧૪ (નં. ૨૫-૩૮), સંતત કાલના ૬ (નં. ૩૯-૪૪), મુઘલ કાલના ૪ (નં. ૪૫-૪૮), મરાઠા કાલના ૨ (નં. ૪૯-૫૦), બ્રિટિશ કાલના ૧૪ (નં. ૫૧-૬૪) અને અનુ-સ્વાતંત્ર્ય કાલના ૨ (નં. ૬૫-૬૬) લેખો છે. આ ૬૬ અભિલેખોમાં ૨૫ શિલા પર કોતરેલા લેખ છે. (નં. ૧, ૨, ૪૦-૪૨, ૪૫-૪૭, ૪૯, ૫૦ અને ૫૨-૬૬), ૩૫ તામ્રપત્રો છે (નં. ૩-૩૧, ૩૩, ૩૪, ૪૩, ૪૪, ૪૮ અને ૫૧). જ્યારે ૬ શીલ પ્રતિમાલેખો છે. (નં. ૩૨, ૩૫-૩૯). આ અભિલેખો ગુજરાત; સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં વિવિધ સ્થળોએથી ઉપલબ્ધ થયા છે. પ્રદેશ વાર વિભાજન કરતાં ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશમાંથી ૧૦ (નં. ૧૨, ૩૫-૪૨, ૪૪, ૧૬, ૨૦, ૨૧, ૨૫, ૨૯-૩૧, ૩૩ અને ૩૪) મધ્ય ગુજરાતમાંથી ૨૨ (નં. ૧૦, ૧૭, ૩૨, ૪૬, ૪૭, ૫૦ અને ૫૯-૬૬), દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી ૨ (નં. ૮ અને ૨૨). સૌરાષ્ટ્રમાં મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાંથી ૪ (નં. ૨, ૭, ૧૧ અને ૧૩), દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાંથી ૪ (નં. ૫, ૯, ૧૮) પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રમાંથી એ (નં. ૪ અને ૧૫, અને ૫૪), પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાંથી ૧૨ (નં. ૪૩-૪૫, ૪૮, ૪૯, ૫૧-૫૩ અને ૫૫-૫૮) તેમજ ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાંથી ૧ (નં. ૬) તથા કચ્છના પ્રદેશમાંથી ૨ (નં. ૧ અને ૧૯) અભિલેખો મળ્યા છે. જ્યારે થાણા જિલ્લામાંથી ૫ (નં. ૨૩, ૨૪ અને ૨૬-૨૮) તેમજ ઇન્દોરમાંથી ૧ (નં. ૩) અભિલેખ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

આ લેખસંગ્રહમાંના અભિલેખો પ્રાકૃત (સંસ્કૃત મિશ્રિત) સંસ્કૃત, જૂની અને અર્વાચીન ગુજરાતી, પારસી બોલીની ગુજરાતી, વ્રજ, મારવાડી અને અંગ્રેજી બાષામાં લખાયેલા છે, તથા ક્ષત્રપકાલીન અને મૈત્રકકાલીન બ્રાહ્મી લિપિમાં, ઉત્તર ભારતની આદ્ય-નાગરી લિપિમાં, પશ્ચિમ ભારતીય નાગરી લિપિમાં, ગુજરાતી લિપિમાં તેમજ રોમન લિપિમાં કોતરેલા છે. બાષા તેમજ લિપિની દૃષ્ટિએ પણ આ અભિલેખોમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

કાલગણનાની દૃષ્ટિએ આ અભિલેખોનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ છે. જુદા જુદા અભિલેખોમાં વિવિધ સંવતો પ્રયોગમાં છે. એમાં શક સંવત (નં. ૧, ૮, ૧૯, ૨૧ અને ૨૬-૨૮), કલચુરિ સંવત (નં. ૭), ગુપ્ત સંવત (નં. ૧૮), વલ્લભી સંવત (નં. ૪-૭, ૯-૧૭ અને ૨૦), વિક્રમ સંવત (નં. ૨૫, ૨૯-૫૮, ૬૧, ૬૨ અને ૬૬). જરથોસ્થીઓનો યઝ્દગદી સન (નં. ૫૯, ૬૦, ૬૩ અને ૬૪) તેમજ ઈસવી સન (નં. ૬૫) જેવા ભિન્ન ભિન્ન સંવતોમાં મિતિઓ દર્શાવાઈ છે. એ અભિલેખો (નં. ૨ અને ૨૪) મિતિ વગરના છે. અભિલેખોમાં દર્શાવાયેલ મિતિઓમાં સંવતની સાથે માસ, પક્ષ, તિથિ અને કેટલીક વાર વારનો પ્રયોગ થયેલો જેવા મળે છે. ક્યારેક પર્વ (અંદ્રગ્રહણ નં. ૧૯, ૨૧, ૨૯ મહા વૈશાખી પર્વ નં. ૨૧, ઉત્તરાયણ પર્વ નં. ૩૦, ૩૩), સંક્રાંતિ (માઘ સંક્રાંતિ નં. ૨૮, વિષુવ સંક્રાંતિ નં. ૨૨), ઉત્તરાયન (નં. ૪૬, ૪૭ અને ૪૯), ઋતુઓ (વસંત નં. ૪૬, શિશિર નં. ૪૭, હેમંત નં. ૪૯), સંવત્સર (પ્રમાથિ નં. ૪૭, સુભાતુ નં. ૫૦), નક્ષત્ર (સ્વાતિ નં. ૪૭, મૃગશિર નં. ૪૯), યોગ (ક્રિવ નં. ૪૭, પ્રલ્હ નં. ૪૯) અને કરણ (તૈતિલ નં. ૪૭, આલવ નં. ૪૯) નો નિર્દેશ આવે છે. ક્યારેક વિક્રમ સંવતની સાથે શક સંવતનું વર્ષ, તો ક્યારેક વિક્રમ સંવત સાથે ઈસવી સન અને યઝ્દગદી સનનું વર્ષ આપેલું જણાય છે. (નં. ૬૧). યઝ્દગદી સનમાં વર્ષની સાથે આવાં (આઠમે) માસ અને ગોસ (૧૪ મે) રોજનો નિર્દેશ આવે છે (નં. ૬૨). ફારસી લેખમાં હિજરી સનનો નિર્દેશ કરેલો છે (નં. ૪૭).

આ ગ્રંથમાં ગ્રંથસ્થ થયેલા બધા જ અભિલેખોની પ્રસ્તાવનામાં એનું પ્રાપ્તિસ્થાન, પદ્ધતિ, માપ, પંક્તિસંખ્યા, લાખા-લિપિની વિગતો આપેલી છે. ત્યાર બાદ અભિલેખનો સાર અને એમાંની મહત્ત્વની વિગતો અને પછી વિવેચનમાં અભિલેખમાં નિર્દિષ્ટ વ્યક્તિઓ તથા સ્થળોનું અભિજ્ઞાન આપીને અભિલેખની મિતિની બરાબરની ઈસવી સનની તારીખ દર્શાવી છે, તેમ જ રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ તે તે અભિલેખમાંથી પ્રાપ્ત થતી માહિતી દર્શાવી છે. આ લેખસંગ્રહમાં મૂળ અભિલેખનો પાઠ અને એનો ફોટોગ્રાફ આપેલ નથી, પરંતુ અભિલેખ કયા સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે એની નોંધ કરેલી છે.

પુસ્તક વાંચતાં કેટલીક સામાન્ય અશુદ્ધિઓ નજરે પડી છે, જે સરતચૂકથી રહી ગઈ હોવાનું જણાય છે.

અભિલેખવિદ્યાને ક્ષેત્રે પ્રકાશિત થયેલ આવા સુંદર પ્રકાશનને હું 'આવકારુ' છું. પુસ્તકના પ્રકાશન બદલ તેના લેખક વિદ્વદ્વ્ય ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને પ્રકાશક (ડૉ. થોમસ પરમાર, મંત્રી, ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ) એ બંનેને હાર્દિક અભિનંદન પાઠવું છું. અભિલેખોના અભ્યાસીઓ, નિતાસુઓ અને સંશોધકોને આ ગ્રંથ અત્યંત ઉપયોગી નીવડશે એવી આકાંક્ષા સેવું છું.

ડૉ. ભારતી શેલત

પુસ્તક : આપણાં સાંસ્કૃતિક ઉપાખ્યાન, લેખકો : ડૉ. ગોવર્ધન શર્મા અને ડૉ. ભાવના મહેતા, પ્રકાશક : લેખકો પોતે, વિતરક : અક્ષરભારતી, ભુજ (કચ્છ); સંસ્કરણ : ઈ.સ. ૧૯૯૬; મૂલ્ય : રૂ. ૩૦/- કુલ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૦૮.

ત્રેવીસ જેટલા પ્રસંગોના નાનકડા સંપુટ દ્વારા 'આપણાં સાંસ્કૃતિક ઉપાખ્યાનો' આપીને લેખકોએ એક જુદો જ પ્રયોગ કથાક્ષેત્રે કર્યો છે. પ્રારંભમાં 'પીઠિકા' દ્વારા અનુશ્રુતિઓ અંગે પોતાનો દૃષ્ટિકોણ રજૂ કર્યો છે; કારણ કે 'ઉપાખ્યાન' તરીકે અપાયેલી કક્ષાઓ એક દૃષ્ટિએ અનુશ્રુતિ જ છે. આમાં અપાયેલી કથાઓનો મોટો ભાગ કચ્છને સ્પર્શે છે. એ કથાઓમાં વચનપાલન, શરણાગતની રક્ષા, ગામ કે દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ, વીરતા, દયા, સમતા, ઉદારતા, અતિથિસત્કાર, સમર્પણ જેવા ભાવો વ્યક્ત થયેલા છે. રાજશેખરે પોતાની 'કાવ્યમીમાંસા'માં મુક્તકના પાંચ ભેદ આપેલા છે. તેમાં એક ભેદ 'આખ્યાનકવાન' નામે છે. તે પ્રકારમાં કવિ પોતાની પ્રતિભા દ્વારા ઘટનાઓને મનોરમરૂપ આપે છે. એ પ્રકારમાં કથા આવે છે. એ જ અગત્યનું છે. લેખકોએ આ કથાસંપુટને આથી જ 'ઉપાખ્યાન' નામ આપ્યું છે.

કથાઓના પ્રારંભમાં જે તે વિષય અંગે વિવેચના કે થોડી પૂર્વભૂમિકા આપી કથાપ્રસંગ દ્વંદ્વમાં આપેલ છે. વળી એ પ્રસંગોનું વસ્તુ નિરૂપણ દુહા કે પ્રસંગગીત દ્વારા સ્કુટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અંગે સંભવતઃ રાજસ્થાની પુસ્તકોનો આધાર પણ લેવાયો છે.

ઘટના કે પ્રસંગ નિરૂપણમાં તેને લગતી કે એવી જ ઘટનાઓ સૌરાષ્ટ્રમાં કઈ રીતે નોંધાઈ છે તે લક્ષમાં લીધું જણાતું નથી. દા.ત. 'કરડો રાવ કવાટસી' કથા સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસને સ્પર્શે છે. જેમને તેઓ અનંત સાંખલા તરીકે ઓળખાવે છે તે સૌરાષ્ટ્રમાં અનંત આવડા તરીકે જાણીતા છે.

આમ થવાથી કથા નિરૂપણમાં એકાંગીતા આવી જાય એ સ્વાભાવિક છે. જો કે તેમણે જે જે કૃતિ ન્યાંધી લીધી છે તેનું મૂળ શોધી એ બધાંનો ઉલ્લેખ અવશ્ય કર્યો છે.

'નગરોની સ્થાપના'માં લેખકોએ જમનગરના જમ રાવલાના ઘોડા સામે સસણું થયું તે કથા લઈ તેની સાથે અમદાવાદની 'જળ કુત્રો પર સસ્સા આયા, તબ બાદશાહને શહર બસાયા' કથા તુલનારૂપે આપી છે. જો કે એવી જ કથાઓ ભુજ ઉપરાંત હળવદ, વિજયનગર વગેરે જૂનાં નગરો અંગે પ્રચલિત છે તે અપાયું નથી.

'હિંસાનો પ્રતિકાર' અને 'શરણાગતની રક્ષા' બંને સમાનભાવ ઉપર ઊભેલી કથાઓ છે. 'હિંસાનો પ્રતિકાર'માં સસલાના રક્ષણ અર્થે ચારણકન્યા પ્રાણપર્જી કરે છે તો 'શરણાગતની રક્ષા'માં બાઈ પુનસરી પોતાના શરણે આવેલ સસલાને પરાણે લઈ જવાતાં તેની પાછળ દેહત્યાગ કરે છે. આવી જ કથા મૂળી(જિ. સુરેન્દ્રનગર)માં પરમારોના પડાવમાં આવેલા સસલાને નહિ સોંપવાથી ત્યાંના શાસક ચલાડો અને પરમારો વચ્ચે ધર્ષણ થાય છે તે યાદ કરવાની જરૂર હતી.

'દશમો શાસ્ત્રિગ્રામ' પણ સૌરાષ્ટ્રમાં જરા જુદી રીતે કહેવાતી કથા છે. 'બ્રહ્મવાન લબ્યતે' અને 'દ્વાતાથી મોટો યાચક' એક કથાના બે ભાગ છે. તેમાં બારમલજી રત્નની હિંગળાજ યાત્રા સાથે કચ્છના ભાવિ રાજવી તરીકે તમાચીજીના ઉદયની કથા છે.

‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’

સંપા. પ્રો. ર. જો. પરીખ અને ડૉ. હ. ગં. શાસ્ત્રી (અંથ ૧-૭)

ડૉ. હ. ગં. શાસ્ત્રી અને ડૉ. પ્ર. ચિ. પરીખ (અંથ ૮-૯)

કિંમત

અંથ ૧ : ઇતિહાસની પૂર્વજૂમિકા (પૃ. ૨૪+૬૧૦+૩૧ ચિત્રો)	૧૯૭૨	૬-૭૫ (અપ્રાપ્ય)
અંથ ૨ : મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ (પૃ. ૨૩+૬૪૬+૩૫ ચિત્રો)	૧૯૭૨	૬-૭૫ (,,)
અંથ ૩ : મેતકકાલ અને અનુમેતક કાલ (પૃ. ૨૩+૫૦૫+૩૫ ચિત્રો)	૧૯૭૪	૬-૨૦
અંથ ૪ : સોલંકીકાલ (પૃ. ૩૧+૬૨૮+૩૪ ચિત્રો)	૧૯૭૬	૬-૫૫ (,,)
અંથ ૫ : સલ્તનત કાલ (પૃ. ૩૨+૫૭૫+૪૦ ચિત્રો)	૧૯૭૬	૨૫-૫૦
અંથ ૬ : મુઘલ કાલ (પૃ. ૨૪+૫૬૬+૩૮ ચિત્રો)	૧૯૭૬	૧૮-૪૫
અંથ ૭ : મરાઠા કાલ (પૃ. ૨૪+૪૬૧+૫૭ ચિત્રો)	૧૯૮૨	૧૩-૨૫
અંથ ૮ : બ્રિટિશ કાલ (ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૧૪)	૧૯૮૪	૨૦-૪૦
(પૃ. ૩૧+૬૮૪+૨૪ ચિત્રો)		
અંથ ૯ : આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઈ સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૬૦)	૧૯૮૭	૪૦-૪૦
(પૃ. ૨૪+૫૭૦+૨૪ ચિત્રો)		

—: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

બો. જે. વિદ્યાભવન

હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પ્રાચીનતાદિમાં ઐતિહાસિક અને સામાજિક વસ્તુ (પૃ. ૪+૫૬)	૧૯૭૭	૧૫-૦૦
લે. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા		
અવતારો અને અવતારવાદ (પૃ. ૮+૩૬)	૧૯૭૮	૧૦-૦૦
લે. ડોલરરાય માંકડ		
નવપુરાતત્વ (પૃ. ૮+૭૦+૨૧ ચિત્રો)	૧૯૮૩	૨૦-૦૦
લે. હસમુખ ધી સાંકળિયા		
જૈન સમ્પ્રદાયમાં મોક્ષ, અવતાર ઔર પુનર્જન્મ (પૃ. ૮+૪૮)	૧૯૮૨	૧૦-૦૦
કર્તા : ડૉ. પદ્મનાભ જેની		
Coins : The Source of Indian History (Pages 6+143)	1981	28-00
by Parameshwari Lal Gupta		
Indian Literary Theory and Practical Criticism (Pages 7+96)	1982	29-00
by Dr. K. Krishnamoorthy		
History and Culture of Central India	1984	100-00
by Prof. K. D. Bajpai (Pages 132+39 Illus.)		
શબ્દરવાદ (પૃ. ૧૪૭+૨૧૨+૫૨)	૧૯૮૫	૧૦૦-૦૦
લે. પં. હસમુખભાઈ માલવણિયા		

—: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રેમાભાઈ હોલ, ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧